

ДУЙНО ТАРЫХЫ

Кайра иштелген жана толукталган
4-басылышы

*Ўзбекистан Республикасынын Элге билим берүү министрлиги
жалпы орто билим берүүчү мектептердин 9-классы үчүн окуу
китеби катары сунуш кылган*

«О‘QITUVCHИ» БАСМА-ПОЛИГРАФИЯЛЫК ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ҮЙҮ
ТАШКЕНТ – 2019

УЎК: 94(100)(075.3)

КБК 63.3(0)я72

Ж 35

Тарыхий адабияттарды басмага даярдоо жана басуу боюнча эксперттик топтун корутундусуна ылайык Республикалык билим берүү борборунун тарых илимдери окуу-методикалык кеңеши тарабынан басууга сунуш кылынган.

Авторлор:

**М.Лафасов, У.Жораев,
Э.Холиков, Д.Кодирова**

Жооптуу редактор

Э. З. Нуриддинов – тарых илимдеринин доктору, профессор.

Рецензенттер:

Р. Р. Назаров – философия илимдеринин кандидаты;

Б. Абдуллаев – жогорку категориялуу мугалим.

ШАРТТУУ БЕЛГИЛЕР

Теманын үстүндө өз алдынча иштөө.

Эсте тут.

Терминдердин мазмуну.

Талкуу үчүн тема.

Суроо жана тапшырмалар.

**Республикалык максаттуу китеп фондунун
каражаттары эсебинен басылды.**

ISBN 978-9943-22-398-1

© М. Лафасов жана б.

© «O‘qituvchi» БПЧУ, 2019

КИРИШҮҮ

Ардактуу окуучу!

Сен эгемендүү Өзбекстандын перзентисиң. Дүйнө тарыхын үйрөнүүдө мамлекетибиздин жетекчиси Шавкат Мирзиёевдин «...дүйнөдө, айланабызда коомубуздагы туруктуу кырдаалды изден чыгаруу, адамдардын арасына бүлүк салуу, душмандык үрөнүн себүү, түрдүү жаңжалдарды келтирип чыгаруу жана атүгүл кан төгүлүшүн каалап жаткан күчтөр да, бакытка каршы, жок эмес», деген сөздөрүн эсте тутууң жана анын тамырлары XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башына барып такалаарын билишиң зарыл.

Сен жалпы орто билим берүүчү мектептин 9-классына кадам койдун. 8-класста «Дүйнө тарыхы» боюнча XVI кылымдын башынан XIX кылымдын 2-жарымына чейинки доорду үйрөндүң. Бул мезгилде коомдун өнүгүүсүндө өсүү күчөдү. Өндүрүш ирилешти. Саясий демократия расмийлешип, жогорку катмарлардын бийликчил формалары өркүндөдү. Эми дүйнө тарыхынын эң кызыктуу, ошону менен бирге, татаал доорун үйрөнөсүң. Анткени, бул доордо дүйнөдө чоң өзгөрүүлөр болду. Бул мезгилдин негизги белгиси – өндүрүштө монополисттик капитализм орноду. Ар түрдүү синдикаттар, картелдер, концерндер пайда болду. Өндүрүш борборлошту, чет элге капитал чыгаруу башталды. Бир топ мамлекеттер 100 жылда жетише албаган өнүгүүгө жетишишти.

Базар экономикасына мүнөздүү болгон мындай өзгөрүүлөрдү азыр биздин мамлекетибиз өз башынан өткөрүүдө. Коомдун өнүгүүсүнүн тарыхый тажрыйбаларынан бүгүнкү күндө пайдалануу, жол коюлган каталарды кайталабоо мамлекетибизде улуу коом курууну жана дүйнөлүк коомчулукта татыктуу орун ээлешибизди тездетет. Ошол себептен, өнүккөн мамлекеттердин тарыхын терең үйрөнүп, анын оң жактарынан республикабыздын өнүгүшү үчүн пайдалануу ар бирибиздин ыйык милдетибиз болуп саналат.

Бул окуу китеби тарыхты жаңыча доорлоштуруунун негизинде даярдалган болуп, XIX кылымдын 70-жылдарынан 1918-жылга чейинки мезгилди өз ичине алат.

ДҮЙНӨНҮН СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК
ЖАНА САЯСИЙ КАРТИНАСЫ

XIX кылымдын аягы – XX кылымдын
башында капитализмдин өнүгүүсүндө
болуп өткөн түптөн өзгөрүүлөр

**Өндүрүштүн
концентрациялашуусу**

XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында капитализмдин өнүгүүсүндө жаңы баскыч – монополисттик капитализм деп аталуучу баскыч орун алды. Монополисттик капитализм – бул, капитализмдин экономикалык турмушунда монополиялар пайда болгон, финансы олигархиясы калыптанган, өндүрүш концентрацияланган жана улуттар аралык корпорациялар пайда болгон, ал эми саясий турмушта алардын коомдун үстүнөн бийлиги орнотулган баскыч болуп саналат.

Капитализмдин бул баскычы эркин капитализм баскычынан төмөнкү негизги белгилери менен айырмаланып турат:

1. Өндүрүш тармагында монополиялар пайда болду. Монополия өндүрүш же сооданын бир тармагында жеке бийликти ээлеп алган ири ишкана же ушундай ишканалардын бирикмеси болуп саналат. Монополиялар индустриалдык мамлекеттердин бардыгында пайда болгон эле.

Алар картель, синдикат, трест жана концерн түрүндө өлкө чарбасынын тигил же бул тармагында үстөмдүк кылышкан. Мисалы, Германияда түзүлгөн Рейн-Вестфалия көмүр синдикаты мамлекетте казып алына жана сатыла турган көмүрдүн негизги бөлүгүн өз колунда топтогон. XIX кылымдын аягында Германияда 250, ал эми АКШ да 185 монополия болгон.

2. Финансы олигархиясы пайда болду. Бул окуя өнөр жай жана банк капиталынын кошулуусу натыйжасында келип чыккан. Өндүрүштүн борборлошуусу жана өнөр жайдын монополиялашуу жараяны банк ишинде капиталдын борборлошуусуна алып келди. Күчтүү атаандаштыктын айынан кичи банктар бүлгүнгө учурап, ири банктардын курамына кошулуп кетти. Натыйжада, абдан чоң финансылык кудуретке жана өз мамлекетинде күчтүү саясий таасирге да ээ

болгон финансылык борборлор – банк гиганттар (ири банктар) пайда болду. XX кылымдын башында мындай банктардан Францияда үчөө, АКШ да болсо экөө эле.

Банк капиталы менен өнөр жай капиталынын биригип кетүүсү капиталдын жаңы формасын – финансы капиталын пайда кылды. Болот, нефть, газета жана башка тармактын «королдорунун» өтө чоң банк-өнөр жай империялары келип чыкты.

АКШ да мамлекеттин экономикалык турмушун көзөмөлдөп турган 60 үй-бүлөнүн ушундай империялары бар эле. XIX кылымдын аягында бул үй-бүлөлөрдөн «чоң үчтүк» – Рокфеллер (нефть), Морган (финансы), Карнеги (болот) өзгөчөлөнүп турат эле. XX кылымдын башында Карнеги өзүнүн көп миллиондуу менчигин саткандан соң америкалыктардын көз алдында ишкердиктеги оомат жана байлыктын кудурети эки адамда – Морган менен Рокфеллерде топтолду. Алсак, Рокфеллердин нефть трести мамлекеттеги нефть азыктарынын дээрлик бардыгын өндүргөн, ал эми Моргандын болот трести болсо болоттун 66 пайызын берген. Францияда болсо финансылык кудуреттин символу француз банкынын ири аманат коюучулары болгон «200 үй-бүлө» эле.

3. Четке капитал чыгаруу өзгөчө мааниге ээ болду. Монополиялар, финансы олигархиясы пайданы көбөйтүүгө аракет кылып, четке эми товарларды эмес, тескерисинче капитал чыгарууга өзгөчө көңүл бура башташты. Анткени, эми товар чыгарууга караганда, чет өлкөлөргө капитал чыгаруу, б.а. аларга чоң пайыз эсебине кредиттер берүү, табигый байлыктарды арзанга сатып алуу, ал жерлерде эң арзан ишчи күчүнүн эсебинен байлык арттыруу мүмкүнчүлүгүн берүүчү ишканалар куруу пайдалуу болуп калды.

Ошентип, монополиялар четке капитал чыгарууну аны өз мамлекеттеринин экономикасына салуудан артык көрүштү. Бул жагдай метрополиялардын өнүгүүсүнө тоскоолдук кыла баштады. Ошол себептен, 1900–1913-жылдарда индустриалдык (өнүккөн) мамлекеттер четке чыгарган капиталдын көлөмү эки эсе ашкандыгы бекеринен эмес эле.

4. Эл аралык монополиялардын дүйнөнү экономикалык жактан бөлүп алуусу. Эң ири монополиялар, финансы олигархиясынын түрдүү топтору базарлар, чийки зат булактарынын үстүнөн көзөмөл орнотууга умтулушкан. Мына ушундай түрдө, эл аралык монополиялар пайда болгон. 1910-жылда алардын саны 100 гө жеткен. Натыйжада, эми жаңы бир окуя – эл аралык монополиялардын

ортосунда дүйнөлүк чарбаны жана байлыкты көзөмөлдөө үчүн күрөш башталган. Мисалы, эки финансылык топ – Рокфеллер (АКШ) жана Ротшилддер (Улуу Британия, Франция) тобу дүйнөнүн керосин базарын бөлүп алышкан.

1907-жылда болсо, өтө ири монополиялар – «Жалпы электр компаниясы» (АКШ) менен «Жалпы электр коомунун» (Германия) ортосунда да дүйнө электр базарын бөлүп алуу жана өз ара шериктештик кылуу жөнүндө келишим түзүлгөн. Мына ошентип, дээрлик бардык башка күчсүз, өнүкпөгөн өлкөлөр эң ири индустриалдык мамлекеттердин финансы олигархиясына барган сайын көбүрөөк көз каранды болуп калышкан.

5. Дүйнөнү индустриалдык мамлекеттер тарабынан аймактык жактан бөлүштүрүп алуу үчүн күрөш күчөдү.

Финансы олигархиясынын кудуретинин чыңдалышы менен индустриалдык мамлекеттердин өз колонияларын кеңейтүүгө умтулуулары дагы да күчөдү. Бул жагдай индустриалдык мамлекеттердин ортосунда дүйнөнү аймактык жактан бөлүп алууну тездетти. XIX кылымдын аягы жана XX кылымдын башталышына чейин алардын ортосунда бүткүл жер жүзүнүн жарымынан көбү бөлүп алынган эле. Улуу Британия, Франция жана Россия абдан чоң колонияларга ээ болуп алышты. Германия, Италия жана Япония анчалык чоң болбогон аймактар менен чектелүүгө мажбур болушту.

Экономикалык өнүгүүдө дүйнөдө 2-орунга, Европада болсо 1-орунга чыгып алган Германияны дүйнөнүн мындай бөлүш түрүлүшү таптакыр каныктырбаган. АКШ өтө чоң аймак, бай чийки зат корлору (запастары), кең ички базарга ээ болгондуктан колонияларды басып алууга каалоо билдирбеди. Мындан сырткары, экономикалык жактан дүйнөнүн алдыңкы мамлекетине айланып алган АКШ, ачык куралдуу баскынчылыктан көрө башка мамлекеттерге, биринчи орунда, Латын Америкасы мамлекеттеринин экономикасына кирип барууну абзел көрдү. Бирок, бул АКШ нын жаңы аймактарды басып алуудан таптакыр баш тарткандыгын билдирбейт эле. XIX кылымдын аягына келип, АКШ Гавайи аралдарын аннексиялады. Филиппинди басып алды, Пуэрто-Рико жана Гуам аралдарын өзүнүн жарым колониясына айландырды.

Колониялдык саясаттын натыйжасында, XIX кылымдын аягына келип, «ээленбеген жерлерди» басып алуу аякталды (8–9-беттеги картага кара. Карта кичирейтилген сүрөт түрүндө берилген). Эко-

номикалык жактан кудуреттүү өлкөлөрдүн Азия, Африка жана Латын Америкасындагы начар өнүккөн мамлекеттерге таасири барган сайын күчөдү. Күн тартибинде колонияларды жана таасир чөйрөлөрүн кайра бөлүү маселеси пайда болду. Көптөгөн мамлекеттер маселени чечүүнүн каражаты катары күчкө таянууну туура көрүштү. Натыйжада, куралдануу мелдеши башталып, турмушту аскерлештирүү ого бетер күч алды.

Куралдануу мелдешине чоң таасир көрсөтүп жаткан факторлордон бири Европа өлкөлөрүнүн ортосунда аймактык келишпестиктер эле. Европа мамлекеттеринин ортосунда мамилелерди кескиндештирген дагы башка бир себеп, алардын бири-биринен экономикалык жана согуштук-стратегиялык үстөмдүккө жетишүүсү үчүн күрөшү болду. Ошол эле учурда, XIX кылымдын аягына келип, экономикалык көрсөткүчтөр боюнча Европада биринчи, дүйнөдө АКШ дан кийинки 2-орунду туруктуу ээлеп алган Германия Улуу Британия менен Франциянын кыжырын келтирчү. Ал эми Россия, өз кезегинде, Германиянын тынчын алып жаткан эле. Мына ушундай түрдө дүйнөнүн өнүккөн ири мамлекеттердин ортосунда бөлүп алынышы, экономикалык жана саясий атаандаштык, согуштук-стратегиялык карама-каршылык жана куралдануу жарышы башталып кетти.

Монополисттик капитализмдин орду

Монополиялардын пайда болушу биринчиден, өндүрүшкө жаңы техника жана технологияларды андан да кең жайылтууга шарт түздү. Бул болсо эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн кескин ашуусун камсыздады. Экинчиден, коомдун өтө азчылыкты түзгөн тобунун колунда чоң бийликтин топтолушуна алып келди. Ошондуктан да АКШнын монополисттерин бекеринен «Американын таажысыз королдору» деп аташпаган. Алар АКШ өкмөтүнүн ички жана тышкы саясатына олуттуу таасир көрсөтө алышкан. Же Германияда «Круппка эмне жакшы болсо, ал Германия үчүн да жакшы», дешчү. Анткени, алар чоң өлчөмдөгү байлыкка ээлик кылышкан.

Үчүнчүдөн, монополисттик капитализм кыргын келтирүүчү колониялдык согуштарды күчөткөнү менен да айырмаланып турчу. Мындай согуштардын айрыкча XIX кылымдын аягында күчөшү «империализм» термининин кеңири колдонулушуна алып келди. Бул термин баштап, индустриалдык мамлекеттердин колониячылыктан турган тышкы саясаттарына карата иштетилди. Кийинчерээк «империализм» термини «монополисттик капитализм» термининин синоними

Азия жана Африканын өнүккөн

мамлекеттер тарабынан бөлүп алынышы.

катары колдонула турган болду. Мына ошентип, бул эки термин бир эле маанини билдире баштады.

Монополия (грекче, моно – жеке, жалгыз, poleo – сатамын) – экономиканын бир тармагындагы жеке бийлик.

Финансы – максаттуу акчалай фонддорду пайда кылуу, чогултуу, бөлүштүрүү жана иштетүү менен байланышкан мамилелер.

Олигархия (грекче – азчылыктын бийлиги) – экономикалык жана саясий бийликтин бир ууч ири капитал ээлеринин колунда топтолушу.

Картель (итальянча – кагаз, документ) – бир тармактагы көз карандысыз компаниялардын, фирмалардын өндүрүш жана сатуусунун жалпы көлөмдөрү, нарктары, сатуу базарлары, ар бир катышуучунун үлүшү жана башкалар жөнүндө келишимдин негизинде уюштурулган түзүлүш.

Концентрация – өндүрүштүн бир жерге (бир колго) топтолушу.

Концерн (катышуу, пайда) – кызыкчылыктардын жалпылыгынын негизинде уюшкан ишканалардын ири бирикмеси.

Синдикат (грекче – бирге иштөө) – бир түрдөгү продукциялар өндүрүүчү ишканалардын бирикмеси.

Трест – өндүрүш жана сооданы өздөрүнчө эмес, борбордук башкаруунун токтомунун негизинде жүргүзүүчү ишканалардын бирикмеси.

Аннекция (латинче – бириктирүү) – бир мамлекеттин аймагын толук же бир бөлүгүн ээлеп алуу.

Империализм – капиталисттик коомдун эң жогорку жана акыркы доору.

1. Монополисттик капитализм деген эмне?
2. Монополисттик капитализмдин негизги белгилери эмнелерден турат?
3. Финансы олигархиясына мисалдар келтир.
4. Четке капитал чыгаруу кандай болуп өттү?
5. Дүйнөнү бөлүп алуу зарылдыгы деген эмне?

1. Картадан пайдаланып, Улуу Британиянын колонияларына түшүндүрмө бер.
2. Азыркы мезгилдеги эл аралык корпорациялар менен XX кылымдын башындагы монополияларды салыштыр.

Индустриалдык цивилизация жөнүндө

Сен 8-класстын «Дүйнө тарыхы» окуу китебинен XIX кылымдын 50–60-жылдарында Батыш Европа жана АКШ да өнөр жай төңкөрүшү аягына чыккандыгын билип алган элең. Мына ушундай түрдө индустриалдык цивилизация биротоло орноду. Бул цивилизация – негизги баалуулугу техниканын өнүгүүсү болгон цивилизация эле. Сен бул жөнүндө 10-класста дагы да көбүрөөк маалымат аласың.

«Индустриалдык цивилизация» термининин ордуна «индустриалдык коом» термини да иштетилет жана алар бирдей маанини билдирет.

Индустриалдык цивилизациянын белгилеринен бири – шаарлардын өтө тез өсүшү болду. Бул, биринчиден, айыл чарбасында техниканы колдонуунун натыйжасында айыл калкынын бир бөлүгүнүн артыкча күч болуп, ишсиз калышы, алардын иш издеп шаарларга келиши эсебинен болуп өттү.

Экинчиден, чакан шаарчаларда майда соодагерлер менен кол өнөрчүлөрдүн өндүрүшүнүн төмөндөп кетиши, о.э. транспорттогу өзгөрүүлөр, темир жолдордун курулушу, өнөр жай борборлорунун ири шаарларга көчүшүнүн эсебинен болуп өттү. Адамдар иш издөө жана тиричилик өткөрүү үчүн турак жайларын өзгөртүүгө аргасыз болушкан. Жүз жылдар бою өз жерлеринде жашап келген калк кыймылга келди. Эми алар өз жерлерин таштап шаарларга кете башташты. Кыштактан кетүү иммиграцияны да келтирип чыгарды. Эми адамдар башка мамлекеттерге да кете башташты. Бирок көчүүнүн чоң бөлүгүн өз мамлекеттеринин ичиндеги миграция түздү.

Шаарлардын өнүгүшү

Индустриалдык өнүгүү жараянында шаарлар өзгөчө мааниге ээ боло баштады. Өнөр жай өндүрүшү дээрлик бүтүндөй шаарларда жайгашкан эле. Коомдун негизги идеялары, маанилүү саясий окуялар да шаарларда болуп өтчү. Шаарлар өтө чоң ылдамдык менен өстү. XIX кылымдын ортолоруна келип, индустриалдык мамлекеттерде калктын дээрлик жарымы шаарларда топтолду. Мануфактуралык өндүрүш доорунда шаарлар анчалык чоң эмес эле.

Шаарлардын тездик менен өнүгүшү индустриянын негизин жараткан өнөр жай төңкөрүшү, фабрика-завод өндүрүшүнүн натыйжасы эле. Улуу Британияда бул жараян эртерээк башталды. Башка жайларда кечирээк, мисалы, Германияда XIX кылымдын 70-жылдарында күч алды. АКШ да ылдам урбанизация жараянында бол-

жол менен ушул мезгилге туш келди. Жалпысынан, XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында индустриалдык мамлекеттерде шаар калкы өтө тез өстү.

Эски шаарлардын өсүшү, жаңыларынын өнүгүшү өнөр жайдын жайгашышы менен байланыштуу эле. Көпчүлүк шаарга иш табуу үмүтү менен келчү. Айныкса, борбор шаар, чоң шаарлар тез өстү. Мисалы, Париждин калкы 1850-жылы 1 миллион болгон болсо, 1880-жылда 2 миллионго жетти.

XIX кылымдын ортолорунан баштап, шаарлардын курулушунда да өзгөрүү болду. Мисалы, Париж 1853-жылдан баштап 20 жыл бою курулуш майданына айланды. Ал заманбап кылып кайра курулду: кен көчөлөр, чоң аянттар, сейил бактар жана бактар жаратылды. XIX кылымдын аягына келип, ичилүүчү жана чыгынды суу тармактарына, трамвай жана метрого ээ болду. Башка мамлекеттерде да шаар калкы тез өстү.

Эски жана жаңы аристократия

XIX кылымда да аристократтардын негизги байлыгын мурдагыдай жер менчиктери түзчү. Аристократтардын жашоосу дагы эле шаарларга караганда көбүрөөк айыл менен байланышкан эле.

Кең жана ыңгайлуу имараттардагы ондогон жатаканалар, китепканалар, өздүк көркөм коллекциялар, кабыл алуу аземдери, аңчылыкка чыгуулар – булардын бардыгы али да аристократтардын жашоосунун ажырагыс бөлүгү болгон. Никелешүүлөр эрежеге ылайык «өз «чөйрөсүндө» болгондуктан, аристократ үй-бүлөлөр өз ара тууганчылык мамилелери менен байланышкан эле. Улуу Британиядагы мындай үй-бүлөлөрдө уул балдарды жаштайынан баштап саясий ишмердүүлүккө даярдашчу. Баштап алар артыкчылыктуу менчик мектептерде, ал эми андан ары Оксфорд же Кембриж университеттеринде окушкан. Мындан кийинки ишмердүүлүк чөйрөсү парламент болчу.

XIX кылымдын ортолорунда Улуу Британия парламенти жамааттык палатасынын 652 мүчөсүнөн 489 у жер ээлери эле. 1906–1916-жылдарда Улуу Британия министрлеринин үчтөн эки бөлүгү эң мыкты окуу жайлардын бүтүрүүчүлөрү болушкан. Бирок, индустриалдык цивилизациянын өнүгүүсү менен аристократия өзүнүн үстөмдүк абалын барган сайын жоготуп барды. Жердин бир бөлүгү шаарлар курулушуна берилди, токой менчиктери да кыскарды.

Жаңы доор кадыр сураган кишилердин алдына жаңы талаптарды коё баштады. Мурда жер ээлери болгон аристократия эми банктарда,

өнөр жай компанияларында, колониялардын администрациясында жетекчилик кызмат орундарын ээлей башташты. Көптөгөн менчигинен ажыраган эски аристократтардын жаңы байлар менен тууганчылык кылуусу аристократиянын буржуазия менен кошулуп кетишине алып келди. XIX кылымда өлкөнүн экономикалык-саясий турмушунда буржуазиянын ролу күчөдү. Ири өнөр жай ишканалары менен банктардын үстүндө миллиондогон байлык чогулткан буржуазия өкүлдөрү турган. Анын эң көрүнүктүү өкүлдөрү чоң саясий беделге да жетише башташты.

Орто катмар XIX кылымда коомдун турмушунда маанилүү окуялардан бири «орто катмар»дын калыптанышы болду. «Эркин кесиптин» ээлери болгон ойлоп табуучу, врач, мугалим, офицер, укук таануучу жана ушул сыяктуулар коомдун орто катмарын түзүшкөн. Бул катмарга таандуулуктун негизги белгилеринен бири материалдык абалынын аз да болсо жакшылыгы болгон.

XIX кылымдын 2-жарымында орто катмардын арасында айрыкча укук таануучулар айырмаланып турган. Укуктук мамлекеттин калыптанышы, жарандык коомунун курулушу, экономикалык турмуштун өнүгүшү себеп укук таануучуларга болгон талап артып барды. Алар конституция, мыйзам жазуу, кодекстер түзүү, осуяттарды расмийлештирүү, банктарга, ишкерлерге кеңеш берүү жана сот ишинде катышышкан. Көптөгөн саясий ишмерлер да маалыматы боюнча укук таануучу болушкан. Орто катмар коомго туруктуулук тартуулады. Анткени, адатта, алар социалдык кризистерди колдошпойт эле, төңкөрүштөрдөн реформаларды абзел көрүшкөн.

Ишчилер классы XIX кылымда тажрыйбалуу ишчилер классы калыптанды. Өнөр жай төңкөрүшү болгон үч ири мамлекет – Улуу Британия, Франция жана АКШ да 70-жылдарга келип өнөр жай ишчилери 12–13 млн. кишини, айыл чарбасындагы ишчилер менен бирге 20 млн. кишини түзгөн. Ишчилердин абалы бирдей эмес эле. Алардын жарымынан көбүрөөгү жакырчылыктын босогосунда жашашса, тажрыйбалуу адис ишчилер болсо көбүрөөк акы алып, «ишчилердин аристократиясын» түзгөн. Алар XX кылымдын башталышында Улуу Британияда жалпы ишчилер санынын үчтөн бирин түзүп, абдан жакшы жашашчу.

XX кылымдын башында АКШ өнөр жай ишчилеринин саны боюнча 1-орунду ээледі. Мында 10,4 млн өнөр жай ишчилери бар эле. Ал эми Германияда алардын саны 1907-жылы 8,6 млн го жетти. Европа жана Түндүк Америкада 40 млн кишини түздү. Айыл

чарбасы, тейлөө, транспорт жана башка тармактардагы ишчилер жалпысынан 80 млн го жакындашчу.

Жалданма ишчи күчүнүн тажрыйбасында да олуттуу өзгөрүүлөр болуп өттү. Өнөр жайдын жаңы тармактары тажрыйбалуу эмгекти талап кылчу. Тажрыйбалуу ишчилердин көлөмү Улуу Британия машина куруучулугунда, кеме куруучулугунда негизги бөлүктү түзгөн. АКШ да жалпы өнөр жай ишчилеринин 2/3 бөлүгү, Германияда жарымынан көбүрөөгү тажрыйбалуу ишчилер эле. XIX кылымдын 70-жылдарына чейин иш күнүнүн узактыгы индустриалдык мамлекеттерде 10–16 саатты түзгөн.

Аялдар менен балдардын эмгегине аз иш акы төлөнгөн. «Фабрика аялдары», негизинен, 13–14 жаштагы кыздардан турган. 10–12 жаштуу балдар тамеки фабрикаларынан тартып таш көмүр шахталарында да эмгектенишкен. Алардын эмгеги үчүн аялдардан да аз төлөшкөн. Бул доордо кыз-келиндер тең укуктуулук үчүн тынымсыз күрөш алып барышты. XX кылымдын башына келип, кыз-келиндердин эркиндиги жана көз карандысыздыгы идеялары, алардын тең укуктуулук үчүн жасаган күрөштөрү жаңы цивилизациялуу коомдун белгилеринен бири болуп калды.

Бул мезгилде 1889-жылы түзүлгөн II Интернациональ татаал шартта иш жүргүзгөн. Ишчилер классы өз партияларын бир сапка бириктире алышпаган. Натыйжада, төңкөрүшчүл жана келишүүчүлүк агымы пайда болду жана өз ара күрөштү. Өз ара келишпестиктин натыйжасында II Интернациональ кыйрады жана жаңы типтеги Интернациональ түзүү үчүн аракеттер күчөдү.

Иммигрант (латинче – көчүп келүүчү) бир мамлекеттен башкасына туруктуу же узак мөөнөткө жашоо үчүн көчүп келген адам.

Индустрия (латинче – иш аракет) – өнөр жай, алсак – ири өнөр жайды билдирүүчү термин.

Миграция (латинче – көчөмүн) – тигил же бул мамлекет калкынын бир аймактан башка аймакка же бир мамлекеттен экинчисине көчүшү.

Урбанизация (французча жана латинче – шаарга таандык) – коомдун турмушунда шаарлардын ролунун жана шаар калкынын санынын артып барышы.

II Интернациональ – 1889-жылда түзүлгөн Эл аралык социалдык ишчилер партияларынын уюшмасы.

1. Индустриалдык цивилизация кандайча орноду?
2. Индустриалдык цивилизациянын натыйжасында шаарлар турмушунда кандай өзгөрүүлөр болду?
3. XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башындагы урбанизация жана миграцияны түшүндүр.
4. Орто катмарды кимдер түзгөн? Алардын көбөйүшү коомдун турмушунда кандай мааниге ээ?
5. XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башындагы Мекенибиз тарыхын Батыш Европа жана АКШнын тарыхы менен салыштыр.
6. Бүгүнкү күндө эл аралык укук балдардын эмгегине канча жаштан уруксат беришин аныкта.

1. Өзбекстанда кичи бизнес жана жеке ишкердиктин мамлекеттин экономикалык турмушунда туткан ордуна тиешелүү факттарды чогулт.
2. Бул мезгилде мамлекеттердин өнүгүүсүнө себеп болгон факторлорго мүнөздөмө бер.

3-§. Франция – Пруссия согушу жана анын жыйынтыктары

Франция – Пруссия согушунун себептери

XIX кылымдын 60-жылдарынын экинчи жарымынан баштап, Франция императору Наполеон III түн бедели түшүп кетти. Буга себеп – Франциянын экономикалык өнүгүүдө Улуу Британия менен Германиядан барган сайын артта калып жаткандыгы болду. Ошол учурда, Франция тышкы саясатта да ийгиликсиздикке учурай баштады. Алсак, ал Пруссиянын Германияны бириктирүүсүнө тоскоолдук кыла албай калды. Германия бирдиктүү мамлекетке бириге турган болсо, Франциянын эл аралык аренадагы аброюна олуттуу зыян жетмек жана Европадагы экинчи мамлекет деген бедели жоюлмак.

Франциянын бийлик өкүлдөрү 1860-жылдагы Улуу Британия-Франция соода келишиминен да нааразы эле. Анткени, англис товарларынын Францияга көп киргизилиши француз товарлары менен болгон атаандаштыкты күчөтүп жаткан болчу. Мындан сырткары, мамлекетте жумушсуздук, кымбатчылык эмгекчилердин ажырагыс жолдошу болуп калган эле. Бул жараян жумушчулардын кескин нааразылыгын келтирип чыгарды. Мындай шартта, Наполеон III үчүн Пруссияга каршы жеңиштүү согуш керек эле. Бул согуш Франциянын, о.э. Наполеон III нүн аброюн кайра көтөрмөк. Ал үчүн согушта жеңүү, Германиянын биригүүсүнө жол бербөө жана анын кээ бир аймактарын басып алуу керек эле. Пруссия да бир нече жылдардан бери Францияга каршы согушка даярданып жаткан болчу. Анын максаты, Германияда Пруссиянын бийлигин чыңдоого тоскоол болгон Францияны жеңүү жана Германияны бириктирүүнү аягына жеткирүү эле. Жактарга согушту баштоо үчүн бир шылтоо эле зарыл болчу. Тез арада мындай шылтоо да табылды.

Согуштун башталышы Испаниянын тактына кимди отургузуу маселеси согуштун башталышына шылтоо болду. Бул көйгөй кандай пайда болгон эле? Өзүнүн бир убактардагы

кудуретин жоготкон Испанияда 1868-жылы төңкөрүш болду. Ханша Изабелла II Францияга качып кетүүгө аргасыз болду. Франция императорунун аялы (улуту испан) Изабеллага тактыны кайтарып алышында жардам берүүнү чечти. Бирок, тез арада, Европанын ири мамлекеттеринин ортосунда Испания тактысы үчүн башталып кеткен күрөш буга мүмкүнчүлүк бербеди. Буга Германиянын да Испания тактысына өз кандидатын коюуга аракет кылганы себеп болду. Франция өкмөтү Германиядан өз кандидатын тактыга койбостукту талап кылды. Пруссия императору Вильгельм I буга макул болду. Бирок, бул ыраазылык Францияны канааттандырбады. Эми, Франция Германиядан келечекте да Испан тактысына талапкер көрсөтпөстүгүн, азыр көрсөткөн талапкеринен такты талабынан таптакыр баш тартуусуна жетишүүнү талап кылды. Согушка ашыккан Пруссия канцлери Бисмарк болсо газетада император жана Франция элчисинин ортосундагы маектин баянын атайылап бурмалап жазды. Газетадагы кабарга караганда, император Франциянын элчиси менен сүйлөшүүнү каалабаган жана элчиге артын салып отуруп алган (бул окуя тарыхка «Эмс депешасы» деген ат менен кирген). Бул кабарды Франция өз бедели үчүн акарат деп эсептеди. 1870-жылы 17-июлда Франция Пруссияга каршы согуш жарыялады. Мына ошентип, Франция-Пруссия согушу башталды. Бирок, тез арада, Франция аскердик күчтөрүнүн согушка даяр эместиги, Франциянын Пруссиянын кудуретин жетиштүү баалабагандыгы маалым болуп калды.

Империянын кулашы 1870-жылы 1-сентябрда курамында Наполеон III да болгон Франция кошууну Седан чебине жакын жерде курчап алынды. Франция кошууну немецтердин 140 миңдик кошуунунун арасынан курчоону жарып өтө албады. Аргасыз калган Наполеон III 2-сентябрда ак желек көтөрүүгө буйрук берүүгө, ал эми өз кылычын Пруссия королуна жөнөтүүгө мажбур болду. Ошентип, бул жердеги 80 миң кишилик кошуун Наполеон башчылыгында жеңилди. Наполеон III Седанда өз Ватерлоосун тапты. 100 миң кишилик кошуун да Метс чебинде курчоого түшүп калды. Эми, Франция Германияга коркунуч сала албайт эле. Бул жеңилүү экинчи империя бийлигинин кулашы да болду.

Депеша – шашылуун кабар.

Ватерлоо – азыркы Бельгиянын аймагындагы кыштактын аты. Бул кыштакта 1815-жылдын 18-июнунда Наполеон I армиясы жеңилген согуш болуп өткөн.

1. Неге Франция-Пруссия согушунун болушу анык эле?
2. 1868-жылда кандай баскынчылык болду? Айтып бер.
3. Франция армиясы эмне себептен жеңилүүгө учурады?

1. Неге адамзат орто кылымдарда да, жаңы доордо да согуштардан кутула албаган?
2. Эмне үчүн азыр да Жер жүзүндө согуш толук токтобой жатат?
3. Төмөнкү жадыбалды толтур.

Т/н	Согуштагы негизги салгылашуулардын аты	Согуштардын кесепети
1		
2		
3		

Франция тарыхында 1- жана 2-империялар кандай түрдө түзүлгөнүн эсте.

Францияда Үчүнчү Республика жана 1871-жыл 18-марттагы мамлекеттик төңкөрүш

4-сентябрь төңкөрүшү

Жеңилүү жөнүндөгү кабарды уккан Париж калкы 3-сентябрь күнү козголоң көтөрдү. Алар Республика жарыяланышын жана Мекенди коргоону талап кылышты. Элдин талабы менен 4-сентябрь күнү Франциянын мыйзам чыгаруучу Корпусу императордун тактан кеткендигин жарыялоого мажбур болду. Ошол мезгилде, Франция Республика деп жарыяланды. Бул мамлекет тарыхындагы Үчүнчү Республика эле (Францияда 1- жана 2-Республикалар качан болгондугун эсте).

Мыйзам чыгаруучу Корпус генерал Трошю башчылыгында Убактылуу улуттук-коргонуу өкмөтүн түздү. Пруссия Францияны мүмкүн болушунча көбүрөөк алдан тайдырууну каалачу. Ал Франциядан чоң өлчөмдө төлөм өндүрүүгө жана анын пайдалуу казылмаларга бай аймактары болгон Эльзас жана Лотарингияны тартып алууга умтулду. Эми согуш Пруссия үчүн баскынчылыкка айланды.

19-сентябрда Париж Пруссия кошууну тарабынан курчап алынды.

Убактылуу өкмөт аргасыз баш ийди. 1871-жылдын февралында Францияда Улуттук Кеңешке шашылуун шайлоо өткөрүлдү жана Тьер башчылыгындагы жаңы өкмөт түзүлдү. Бул өкмөт Франция – Германия тынчтык келишимине кол койду.

1871-жыл

18-март окуялары

Пруссияга каршы согуштагы жеңилүү жана аянычтуу шарттардын негизинде кол коюлган жарашуу келишими париждиктердин өкмөткө каршы жек көрүүсүн күчөтүп жиберди. Буга кошумча, Парижде муктаждык, ишсиздик, тамак-аш продукцияларынын баасынын кескин артып кетиши күзөтүлдү. Жадагалса жогорку таптын өкүлдөрү да бүлгүнгө учурай баштады.

Париждиктерде өкмөткө карата ишеничсиздик пайда болду. Буга курчоодон соң элдин карыздары боюнча төлөмдөрдү төлөөгө мажбур боло баштагандыгы жана өкмөттүн резиденциясы катары Версаль шаары тандалганы себеп болду. Ошол учурда, Премьер-министри Тьер Улуттук гвардияны куралсыздандырууну буюрду. 18-марттын түнүндө өкмөт кошууну улуттук гвардияга кол салды. Бул окуя Париж элин бутка тургузду. Алар өкмөт кошуунун чегинүүгө мажбур кылышты. Тьер өкмөттү Версальга көчүрүү жөнүндө көрсөтмө берди. Буга жооп иретинде Париждин эмгекчилери козголоң көтөрүштү. Алар улуттук гвардия менен чогуу аракет кылып, шаардын өзгөчө мааниге ээ болгон жерлерин колго алышты.

Көп өтпөй өкмөт мекемеси, аскердик казармалар жана бардык мамлекеттик мекемелер да козголоңчулардын колуна өттү. Парижде бийлик Улуттук гвардиянын Борбордук комитетинин колуна өттү. Бул комитет убактылуу өкмөт милдетин аткарды. Мамлекеттик органдарына ишчилер, интеллигенттер жана козголоңдун башка катышуучуларынын өкүлдөрү жетекчилик кыла баштады. 26-март күнү Париж Коммунасына шайлоо өткөрүлдү жана Коммуналык Кеңеш түзүлдү. Бул кеңеш өз мүчөлөрүнөн 10 комиссия (министрлик) түздү. Мына ушинтип, Париж шаары өзүнчө бир чакан мамлекетке айланды. Бул мамлекет Париж эмгекчилеринин мамлекети эле.

Париж Коммунасы бир канча толук социалдык-экономикалык чараларды ишке ашырды. Алсак, ээлери таштап кеткен ишканалар ушул ишкана жумушчуларына тапшырылды. Милдеттүү жана акысыз билим берүү жолго коюлду. Чиркөө мамлекеттен, мектеп чиркөөдөн ажыратылды. Эмгекчилердин үй-жай акысын төлөө мөөнөттөрү кечиктирилди. Ишсиздерди иш менен камсыздоо мекемеси түзүлдү. Жеке менчик болуп келген темир жол мекемелерин Коммуна өз

карамагына алды жана өндүрүштүн үстүнөн көзөмөл орнотту. Бирок, Коммуна өз ишинде көптөгөн каталарга да жол койду.

Биринчиден, Парижден качып кеткен Тьер өкмөтүн куугунтукка албады. Бул болсо Тьерге Коммунага каршы күрөшүү үчүн зарыл болгон күч чогултуп алууга шарт жаратты. Натыйжада, өкмөттүн кошууну Парижди курчоого алууга жетишти.

Экинчиден, мамлекеттин калган бөлүгү Коммунаны колдоп-кубаттаган жок. Бул өкмөттүн коммуначыларды мамлекетти душман курчап турганда баш көтөргөн козголоңчулар деп жүргүзгөн жек көрүүчүлүк үгүттөөсүнүн натыйжасы эле. Дыйкандарды, Коммуна толук жеңишке жетишсе, мал-дүйнөсүнөн ажырап калышы мүмкүндүгү менен коркутууга жетише алды.

Үчүнчүдөн, Коммуна мамлекеттин казнасын, банктарды толук өз колуна албады.

Төртүнчүдөн, Коммуна кеңешинде анын ички саясаты боюнча биримдикке жетишилбеди. Коммунаны талкалоодо Германия Тьер өкмөтүнө жардам берди. Мисалы, Бисмарк 40 миң француз аскер жана офицерлерин туткундуктан бошотуп, аларды Тьер өкмөтүнүн карамагына жөнөттү.

Коммунанын жеңилиши

Өкмөтүк кошуун 21-майда чабуулга өтүп, ушул күнү Парижге кирип келди. Коммуначылар эрдик менен согушушту. Бирок, күчтөр тең эмес эле. 28-майда Коммуна толук жеңилди. Туткунга алынган 30 миңдей Коммуначы атып ташталды. 50 миңге жакыны камалды. Алардын арасында миңдеген аял-кыздар жана балдар да бар эле. Мына ошентип, 72 күн жашаган Коммуна жоюлду. Париж Коммунасы менен ошол учурда Францияда төңкөрүштөр доору да аягына чыкты. Коммунанын жоюлушунун кесепеттери бийликтегилер менен жарандардын өз ара кызыкчылыктагы келишүүнүн негизинде жашоо зарылдыгын далилдеди.

Франкфурт келишими

1871-жылы 10-майда Германиянын Франкфурт шаарында Франция-Германия тынчтык келишимине кол коюлду. Буга ылайык, Франция Германияга 5 млрд. франк төлөм төлөй турган болду. Төлөм төлөнүп болгончо, Германия куралдуу күчтөрүнүн бир бөлүгүн Франциянын аймагында сактай турган болду. Мындан тышкары, Франциянын Эльзас, Лотарингия облустары Германияга берилди.

Париж Коммунасы – Париж шаарынын өзүн-өзү башкаруу органы болуп, ал мыйзам чыгаруучу бийликти аткарган; Эмгекчилердин 1871-жылдын мартында түзгөн бийликти башкаруу органы.

1. Францияда кандай түрдө үчүнчү Республика орноду?
2. Согуштун Франция жана Пруссия үчүн натыйжаларын салыштыр.
3. Париж Коммунасы кандай түрдө уюшулду?
4. Коммунанын Франциянын тарыхында туткан орду жөнүндө эмне дей аласың? Айтып бер.
5. Париж Коммунасы эмне үчүн жеңилди жана анын Франциянын тарыхында туткан орду жөнүндө эмне дейсиң?

1. Эмне үчүн мамлекеттик төңкөрүштөр жана революциялар болот?
2. Тьердин иш-аракети жөнүндө дил баян жаз.

5-§.

XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында Францияда экономикалык жана саясий турмуш

Экономикалык абал

XIX кылымдын акыркы чейрегинде Франциянын экономикалык өнүгүүсү басандады. Натыйжада, дүйнөдө өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмү боюнча экинчи орундан төртүнчү орунга түшүп калды. Мында Франциянын экономикалык өнүгүүсүнүн басаңдоосунун негизги себептери эмнелерден турат эле? Франциянын дагы эле майда товар өндүрүүчүлөдүн мамлекети болуп калып жаткандыгы экспорттун көлөмүнүн импорттон көп болушуна алып келбеди. Бул болсо өз кезегинде, ички базардын чектелүүсүнө себеп болгон. Франция табигый байлыктары аз мамлекет эле. Пруссия менен болгон согуш Францияга абдан чоң материалдык зыян жеткирди. Согушта Франция 13 млрд. франк зыян көрдү. Ошол эле учурда Германияга 5 млрд. төлөм төлөөгө мажбур болду. Ички саясий кырдаалдын туруксуздугу мамлекеттин экономикалык абалына абдан чоң терс таасирин көрсөттү. Дыйкандардын сатып алуу кубаттуулугунун начарлыгы өнөр жай өндүрүшүнүн өсүшүнө терс таасир көрсөтүп жаткан эле. Франция четке көп капитал чыгарып жиберген болчу. Бул капиталчыларга чоң пайда келтирген. Ошондуктан да капиталисттер өз капиталын мамлекеттин өндүрүшүнө эмес, тескерисинче, четке (албетте, чоң пайыз үчүн) чыгарууну абзел көрүшкөн.

Бийлик үчүн күрөш

Пруссия менен согуш бүткөн соң, бийлик чөйрөлөрү ортосунда бийлик үчүн күрөш күчөп кетти. Аларды шарттуу түрдө эки топко бөлүүгө болот эле. Биринчиси – монархияны жактоочулар, экинчиси – республиканы жактоочулар болчу. 1873-жылда Германияга төлөм төлөнүп болду. Германия өз кошуундарын Франциядан алып чыгып кетти. Республикачылар мамлекет парламентинде (Улуттук Кеңеш) азчылыкты түзүшкөн. Бирок, Франция элинин чоң бөлүгү монархияга каршы болгондугу аларга жөлөк болчу.

Улуттук Кеңеште көпчүлүктү түзгөн монархиячылар өз талапкерлерин эки жолу президенттикке шайлашкан болсо да, монархияны орнотууга урунуусу натыйжасыз аяктады. Кескин ички саясий күрөштө акыр-аягы Республикачылар жеңип чыгышты.

Үчүнчү Республиканын Конституциясы

1875-жылы Үчүнчү Республика Конституциясы кабыл алынды. Ага ылайык, президенттик кызмат орду сактап калынды. Ошол учурда, Эки палаталуу (Депутаттар палатасы жана Сенат) парламент (Улуттук Кеңеш) түзүлдү. Анын ыйгарым мөөнөтү 4 жыл деп белгиленди. Парламенттин ар эки палатасынын кошулган чогулушу 7 жыл мөөнөткө мамлекет президентин шайлачу. Аткаруу бийлиги президентке жана өкмөткө таандык эле. Президент министрлерди дайындоо, Республиканын атынан тышкы саясат жүргүзүү, о.э., согуш жарыялоо жана тынчтык келишимин түзүү, амнистия (жалпы кечирим) жарыялоо сыяктуу ыйгарым укуктарга ээ болчу. Өкмөт мүчөлөрүн президент дайындаса да, алар парламенттин алдында жоопкер болушкан. «Марсельеза» ыры мамлекеттин гимни деп белгиленди. Улуу француз төңкөрүшү башталган (1789-жыл) 14-июль француз элинин Улуттук майрамы деп жарыяланды. Ошол доор үчүн чоң мааниге ээ болгон бир топ укук жана эркиндиктер жарыяланды. Алсак, басма сөз жана чогулуш өткөрүү, саясий үгүттөө менен алектенүү сыяктуу эркиндиктер жана укуктар. Бирок, кызкелиндерге шайлоо укугу берилбеген.

Парламент (фр. сүйлөө) – шайлоонун негизинде түзүлө турган мыйзам чыгаруучу жогорку мамлекеттик орган.

Республика (лат. коомдун иши) – жарандардын жалпы шайлоосу негизинде башкарыла турган мамлекет.

Монархия (грекче) – жеке бийлик.

1. Кандай себептерге көрө XIX кылымдын акыркы чейрегине келип Франция экономикалык өнүгүүдө дүйнөдө 4-орунга түшүп калды?
2. Эмнеге бийлик үчүн күрөштө Республикачылар жеңип чыкты?
3. Үчүнчү Республика Конституциясынын мазмуну жөнүндө эмнелерди билип алдың?

1. Францияда экономикалык абалдын өзгөчөлүктөрүн ачып бер.
2. Бийлик үчүн күрөш кандай болду?

6-§. Франциянын ички саясаты

Үчүнчү Республиканын ички саясаты

Республика өкмөтү ички саясатта бир топ маанилүү иш-чараларды жасады. Мисалы, 1881–1882-жылдарда билим берүү жөнүндө мыйзам кабыл алынды. Буга ылайык, мектеп чиркөөдөн ажыратылды. Билим берүүнүн светтүүлүгү (dunyoviylygi) камсыздалды. 13 жашка чейинки балдар үчүн милдеттүү акысыз билим берүү жолго коюлду. Мектептерде билим берүү атайын мамлекеттик программалар менен жүргүзүлө турган болду. Жогорку педагогикалык окуу жайларында мугалимдерди даярдоо жолго коюлду. Милдеттүү билим берүү программасында уул балдар үчүн гимнастика предмети милдеттүү деп белгиленди. Мындан аларды келечекте аскердик кызматка жеткилең кылып даярдоо максаты көздө тутулган. Кыз балдар үчүн лицейлер ачылды. Атайын жогорку окуу жайларында аял мугалимдер даярдала баштады. 1884-жылда профсоюздардын эркин иш жүргүзүүсүнө жана иш таштоого уруксат берүүчү мыйзам кабыл алынды. Алар өз профсоюздарын жана эмгек биржаларын түзүштү. Бул тажрыйбалар ишсиздер жөнүндө, алардын жашоосу жөнүндө кам көрө баштады. Жергиликтүү кеңештерге өз жетекчилерин шайлоо укугу берилди. Буга чейин алар борбордук бийлик тарабынан дайындалчу.

«Бай мамлекеттер үчүн колониялар капитал кийире турган эң ыңгайлуу объект... Мен муну айтамын... Франция ар качан ашыкча капиталга ээ болгон, ири суммалар экспорттолуп келген. Мырзалар... Улуу расалар төмөн расаларга салыштырмалуу өзгөчө укуктарга ээ, деп ачык айта турган мезгил келди». (Франция өкмөтүнүн башчысы Ж. Ферринин 1885-жылда депутаттар палатасында жасаган докладынан.)

Саясий абал

Мамлекетте Республиканы чыңдоо барган сайын терең орун ала баштады. 1876-жылдагы Сенатка болгон шайлоолордо Республикачылар үстөмдүүлүк кылышты. Буга чейин мамлекетти башкарган монархияны жактоочу президент Мак-Магон отставкага чыгууга мажбур болду. Мамлекетте ички саясий турмуштун өзүнө мүнөздүү бир өзгөчөлүгү – бул көп партиялуулуктун орун алгандыгы болду. Алардын ичинде радикалдардын, социалисттердин жана республикачылардын партиялары алдыңкы орундарга ээ болчу.

Франциянын саясий турмушунда, ошол учурда, демократияга каршы күчтөрдүн таасири да күчөп барды. Мисалы, мамлекетте улутчулдук, шовинизм идеялары кеңири тарала баштады. Бул идеялардын жактоочулары кудуреттүү кошуун гана Эльзас менен Лотарингияны кайтарып алышы мүмкүндүгүнө ишенчү. Франциянын ички саясий турмушунда анархисттер менен монархиячылардын иш-аракети да күч алды. Алардын максаты – иш жүзүндөгү режимди кулатуу эле. Бул максатка жетүү үчүн анархисттер күрөшүүнүн террордук усулун колдошту. Алар парламент имаратына бомба ташташты.

Ал гана эмес, 1894-жылы мамлекеттин Президенти Сади Карно да өлтүрүлдү. Франция контрразведкасы мамлекеттин аскердик күчтөрү жөнүндө тыңчы тарабынан Германияга жашыруун маалымат берилип турганын аныктады.

Атайын кызмат бул маселеде Франция кошуунунун Башкы штабында кызмат өтөөчү еврей улутундагы капитан А. Дрейфустан шектене баштады. Тез арада ал тыңчылыкта айыпталып, кылмыштык жоопкерчиликке тартылды. Чындыгында А. Дрейфус тыңчы эмес эле. Бирок, жалган документтер жана жалган күбөлөрдүн жардамында анын «тыңчылыгы» ачып берилди. Аскердик сот аны бир өмүрлүк сүргүн жазасына өкүм кылды.

Саясий күчтөр «Дрейфус ишинен» мамлекетте демократияга каршы үгүттөөнү күчөтүү, улутчулдук, шовинисттик маанайды ого бетер күч алдыруу үчүн пайдаланды. Мамлекетте, А.Дрейфустун тыңчы эместигине, али чыныгы тыңчы табылбагандыгына ишенүүчүлөр бар эле. Алар чыныгы тыңчыны табуу үчүн текшерүүнү улантышты жана аягында чыныгы тыңчы аныкталды. Ал Башкы штабдын майору Эстергази болуп чыкты.

Башкы штаб жана аны менен тыгыз байланышкан күчтөр бул чындыкты ачыкка чыгарууну өздөрү үчүн чоң шерменделик деп эсептешти. Бирок, бул чындык сыр бойдон калган жок. 1897-жылда бул сыр гезиттерде жарык көрдү.

Франциянын бардык демократиялык күчтөрү А.Дрейфус ишин кайра көрүп чыгууну талап кыла башташты. Шерменде болууну каалабаган күчтөр жалган күбөнүн өлтүрүлүшүн уюштурушту. Ал эми Эстергази болсо Франциядан качып кетүүгө жетишти.

«Дрейфус ишинин» тегерегинде күрөш көпкө созулду. Акыры бийликтегилер аны эркиндикке чыгарууга аргасыз болушту. Бирок ал айыпсыздыгы үчүн эмес, «ден соолугунун начарлаганы» үчүн бошотулду. А. Дрейфус 1906-жылда гана толук акталды.

Экономикалык турмуштагы өзгөрүүлөр

XX кылымдын башына келип, мамлекетте мелүүн саясий туруктуулук камсыздалды. Буга XIX кылымдын 90-жылдарынын ортолорунан башталган экономикалык өсүү себеп жетишилди. Бул мезгилде Франция руда казып чыгаруу боюнча АКШ жана Германияны артта калтырды.

Өнөр жайда жаңы тармактар (электротехника, автомобиль жана химия) тез өнүгө баштады. Натыйжада, өнөр жайда иштеп жаткан элдин саны 36% га жетти. 40% эл айыл чарбасы менен алек эле. Франциянын экспортунда жүн биринчи, жип-кездеме экинчи, жибек кездеме үчүнчү, француз виолору төртүнчү орунду ээледі. Франциянын четке капитал чыгаруу кубаттуулугу дагы да артты. Бул маселеде ал дүйнөдө Улуу Британиядан соң экинчи орунга чыкты. 1914-жылга келгенде Россия, Улуу Британия, АКШ жана Түштүк Америка мамлекеттерине 24 млрд. франк өлчөмүндө капитал чыгарды. Бул капиталдар пайыз эсебинде Францияга өтө чоң өлчөмдө киреше келтирип гана калбастан, ошол эле учурда саясий союздаштарды да келтирип чыгарды.

Социалдык кыймыл

Франция эмгекчилеринин абалы болсо оор эле. Алар күнүгө 10–12 саат, кээде 14–16 саатка чейин иштөөгө мажбур болушкан. Эмгекчилер өз укуктары үчүн күрөшө башташты. Мындай шартта жумушчулардын кыймылын уюштуруу өзгөчө мааниге ээ эле. 1880-жылда жумушчу мекемелердин өкүлдөрү «Франция жумушчулар партиясын» түзүштү. Ошол эле учурда, ишчилердин эмгек биржалары түзүлдү. Алар ишсиздер жана иш таштоого катышып жаткандарга камкордук кыла башташты. Мисалы, эмгек мыйзамдарынын Кодексине ылайык, иш маалында алынган жараат үчүн төлөм төлөнө турган болду. Жумасына бир күн – эс алуу күнү киргизилди. 1910-жылга келип, пенсия жөнүндө мыйзам кабыл алынды. Пенсия жашы 65 жаш деп белгиленди (бул көрсөткүч Германия жана Улуу Британияда 70 жаш

эле). Социалдык кыймылда 2 негизги агым бар эле. Алардын бири-коомду парламенттик жол (реформалар аркылуу) менен кайра куруу, экинчиси мыйзамсыз жол (куралдуу козголоң) менен кайра куруу эле. Экинчи жол өз таасирин барган сайын толук жоготту.

Анархизм (грекче – бийликсиздик, бейбаштык) – айрым бир жеке инсандын гана каалоо-тилектерин эле туура деп, ар кандай бийлик жана мамлекет режимин четке кагуучу окуу.

Шовинизм – расалык айырмачылыкты жана улуттук жаңжалды ырбатууга урунуучу ашынган улутчулдук.

Саясий реакция – өнүгүүгө каршы, эски социалдык тартиптерди сактап калууну жактоочу саясий күч.

1. Франция өкмөтү ички саясатта кандай маанилүү иш-чараларды жасады?
2. «Дрейфус иши»нен көздөлгөн негизги максат эмне эле?
3. XIX кылымдын аягы–XX кылымдын баштарында Франциянын экономикалык абалында кандай өзгөрүүлөр болду?
4. Франциянын эмгекчилери өз укук-таламдары үчүн алып барган күрөштөрүндө эмнелерге жетишти?

1. Эмне үчүн акыр-аягында Францияда социалдык кыймылда коомду реформалар менен кайра куруу жолу жеңишке жетишкен?
2. Эстергази жөнүндө маалымат чогулт жана түшүндүр.
3. Франциянын экспортунда кайсы тармактар алдыңкы орунду ээледі? Эмне үчүн?
4. Франция кайсы мамлекеттерге көбүрөөк капитал чыгарган? Себебин түшүндүр.

7-§.

Франциянын тышкы саясаты

Мамлекеттин эл аралык абалы

XIX кылымдын 70-жылдарынан баштап, Франциянын эл аралык аренадагы абалы начарлады. Пруссия менен болгон согуштагы олуттуу жеңилүүдөн соң анын Европа континентиндеги алдыңкы мамлекет деген бедели жок болду. Эми Франция Германиянын чабуулунан коопсурап жашоочу мамлекетке айланды. Айрыкча, 1879-жылы Германия менен Австрия-Венгрия ортосундагы союздаштык келишими Франциянын эл аралык беделин ого бетер начарлатты. Ошентсе да,

Франция башка ири мамлекеттердин арасындагы келишпестиктен чебердик менен пайдаланып, өз колониалдык империясын дагы да кеңейтүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болду.

Колониалдык империянын жаралуусу

ХІХ кылымдын 70-жылдарынын аягынан баштап колониалдык саясатынын багыты мурда басып алынган колониалдык аймактарды өздөштүрүү жана жаңы колониаларды басып алууга каратылды.

1881-жылы Түндүк Африкада жайгашкан Тунистин басып алынышы жаңы колонияларды басып алуу жолундагы баштапкы кадам болду. Германия Франциянын Тунисти басып алышына атайын каршылык көрсөтпөдү. Анын максаты Франция менен Италиянын мамилелерин курчутуу эле. Анткени, Германия Италиянын да Туниске талапкерлигин жакшы билчү.

Франция менен мамилелери курчуган Италия эми Германия менен жакындаша баштады. Натыйжада, бул жакындашуу 1882-жылы Италиянын 1879-жылда Германия менен Австрия-Венгрия империялары ортосунда түзүлгөн аскердик-саясий союзга кошулуусуна алып келди. Мына ошентип, Европада дүйнө тарыхына «Үчтүктөр союзу» аты менен кирген аскердик-саясий союз түзүлдү. Франциянын Африкадагы баскынчылык саясаты Тунис менен гана чектелип калбады. Тескерисинче, 1891–1896-жылдардын ичинде Гвинея, Сенегал, Мадагаскар жана Мавританияны да басып алды. 1912-жылда Марокконун үстүнөн өз протекторатын орнотту.

Франция Азияда да өз колонияларын көбөйтүп барды. Мисалы, 1884-жылы Вьетнамды ээледі. Он жыл өтүп, Лаосто өз протекторатын орнотту. Мына ошентип, 20 млн. калк жашай турган колониалдык империясы түзүлдү. Бул колониялар себеп, Франция ири киреше булактарына ээ болду.

Улуу Британия менен жакындашуу

Германия Улуу Британиянын Европадагы биринчи мамлекет даражасына эң көп деңгээлде кооп туудуруп жаткан мамлекетке айланып бара жаткандыгы Улуу Британиянын бийлик чөйрөлөрүн тынчсыздандырбай койбойт эле. Германия бул мезгилде эл аралык саясий аренада «күндүн бардык мамлекеттердин желкесине бирдей нур чачышы керектигин» талап кылып жаткан эле. Бул, ири үч колониалдык мамлекет – Улуу Британия, Франция жана Россия империясынын колонияларын кайра бөлүштүрүүгө талапкерлик дегени болчу. Бул талап Францияны да түйшүккө салып койду. Франция үчүн ушул күнгө чейин эл аралык деңгээлде негизги каршылашы

болуп келген Улуу Британия менен жакындашууга умтулуудан башка жол жок эле. Бул учурда, Улуу Британия үчүн да Франция менен жакындашуу анын кызыкчылыктарына туура келчү. Анткени, бул мезгилде эл аралык аренада Германия анын биринчи душманына айланып калган эле.

Күн келип, Франция–Улуу Британия жакындашуусу болуп өттү. Бул жакындашуу 1904-жылда алардын ортосунда келишимге кол коюлушу менен аяктады. Бул келишим алардын колониялар маселеси боюнча бүтүмдөрүн өзүндө чагылдырган эле. Алсак, Франция Улуу Британиянын Египеттеги аракеттерине мындан ары тоскоолдук кылбастыгын, Египеттин Улуу Британиянын таасир чөйрөсү экендигин тааныды. Өз кезегинде, Улуу Британия да Франциянын Мароккодогу кызыкчылыктарын тааныды.

Марокко султаны өз милдетин аткара албастыгы ыктымалы бар экендиги жана ушундай болуп калса, Марокконун аймагынын Гибралтар кысыгына түздөн-түз туташ болгон бөлүгүн Испанияга берүү белгилеп коюлду. Марокконун калган бөлүгүн Франция өз колуна алышы көздө тутулду.

Улуу Британия үчүн Гибралтар кысыгы Франциянын эмес, башка өзү үчүн коопсузураак болгон Испаниянын карамагында болгону оң эле. 1904-жылдагы эки мамлекеттин ортосундагы келишим чындыгында Улуу Британия менен Франциянын ортосундагы аскердик-саясий союздаштык жөнүндөгү келишим түзүлгөндүгүн да билдирчү.

Россия менен XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында жакындашуу Россия жана Австрия-Венгрия мамилелери барган сайын начарлап барды. Буга эки империя кызыкчылыктарынын Балкан жарым аралында кескин каршы келгендиги себеп болду.

1879-жылда Германия менен Австрия-Венгрия аскердик-саясий союзунун түзүлүшү жана бул союзга Италиянын кошулуусу кырдаалды ого бетер татаалдаштырды. Ушундай бир шартта, Франция менен Россиянын жакындашуусу табигый бир көрүнүш эле. Германиянын андан да күчтүү болуп кетүүсүн каалабаган Россия Германиянын Францияга каршы жаңы согуш баштоо пландарына тоскоолдук кылып келди.

1882-жылда «Үчтүктөр союзу»нун түзүлгөндүгү Франция менен Россияны жакындашууга аргасыз кылды.

Акыр аягында, 1891-жылы бул эки мамлекеттин ортосунда союздаштык келишими түзүлдү. Келишим боюнча, бул эки мам-

лекеттен бирине тышкы кол салуу болгондо, ар эки жак бир убакыттын өзүндө аскердик мобилизация жарыялоо көздө тутулду. Ал эми 1907-жылы Россия 1904-жылда Улуу Британия менен Франциянын ортосунда түзүлгөн аскердик-саясий союзга кошулду. Мына ошентип, Антанта түзүлдү жана Европанын ири мамлекеттери эки аскердик-саясий союзга бөлүнүп кетишти.

1. Кандай себептерге көрө континенталдык Европадагы алдыңкы мамлекеттерден бири болгон Франциянын беделі жокко чыкты?
2. Франция колониячылык империясы кандайча түзүлдү?
3. Францияны Улуу Британия жана Россия империясы менен жакындашууга мажбур кылган факторлордун окшош жана өзүнө мүнөздүү жактарын аныкта.

1. Эмне үчүн кечээ өз ара мамилелери жаман болуп келген мамлекеттер убакыт өтүшү менен бир-бирине союздаш же тескерисинче каршылаш мамлекеттерге айланып калышкан?
2. Франция – Германия мамилелери жөнүндө кыскача дил баян жаз.
3. Антанта кандайча пайда болду? Түшүндүрүп бер.

8-§.

XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башталышындагы Германия. Империянын түзүлүшү

Германияны бириктирүүнүн аякташы

Франция-Пруссия согушу жүрүп турган учурда, б.а., 1871-жылдын 18-январында бардык герман мамлекеттеринин монархтары Версальга чогулуп, Пруссиянын королу Вильгельм I ди Германиянын императору деп жарыялашты. Бул Германиянын экинчи жолу империя деп жарыяланышы эле (Эсте: Германия качан биринчи жолу империя деп жарыяланган болчу?). Мына ошентип, бүткүл Германия аймагынын 2/3 бөлүгүндө жайгашкан, ал эми калкынын 60%ы жашап жаткан Пруссия монархиясынын башчылыгында Германиянын биригүүсү аяктады. Бирдиктүү жана бүтүн Германия империясы түзүлдү.

1871-жылдагы империянын конституциясы

1871-жылы Империянын рейхстагы жалпыгерман конституциясын кабыл алды. Германия империясы союздаштардын мамлекети болуп калды. Эльзас-Лотарингия империянын курамына аким (штатгальтер) тарабынан башкарыла турган «атайын империянын

Отто фон Бисмарк

аймагы» болуп кирди. Акимди императордун өзү дайындачу. Империяга кирген айрым мамлекеттер өз конституцияларын жана парламенттерин (ландтагдарын) сактап калышты.

Конституцияга ылайык, империянын жогорку ыйгарымдуу мекемелери Союздаштык Кеңеши (Бундесрат) менен Рейхстаг эле. Конституцияда, бириккен Германияда Пруссия гегемондугу бышыктап коюлду. Император согуш жарыялачу, тынчтык келишимин түзчү, эл аралык мамилелерде Империянын атынан иш жүргүзчү. Ошол эле учурда, ал империянын куралдуу күчтөрүнүн башкы командачысы да эле. Император өз ыктыяры менен Рейхстаг жана Союздаштык Кеңешинин сессияларын чакыруу, ачуу, таратып жиберүү же мөөнөтүн узартуу, империянын канцлерин дайындоо жана кызматынын бошотуу укуктарына ээ эле. 1871-жыл конституциясы боюнча император бир мезгилдин өзүндө Пруссиянын королу да эсептелчү.

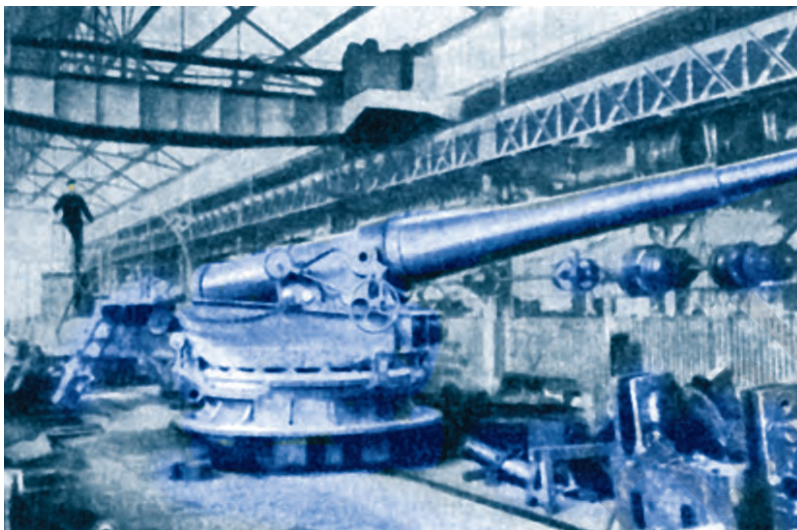
Германиянын биринчи империялдык канцлери кызматына Отто фон Бисмарк дайындалды. Ал мамлекеттик башкарууда чоң тажрыйбага ээ болуп, дээрлик 20 жыл бою (1871–1890) мамлекет өкмөтүн башкарды. Бисмарк Германия тарыхында «Темир канцлер» ылакабы менен из калтырды.

Рейхстаг конституцияда көрсөтүлгөндөй, жалпы шайлоо укугунун негизинде беш жыл мөөнөткө шайланчу. Бирок иш жүзүндө шайлоо укугу атына гана жалпы эле. Аскердик кызматчылардан сырткары, 25 жашка толгон эркектер гана шайлоо укугунан пайдаланышчу.

Германиянын экономикалык өнүгүүсү

70–80-жылдарда Германиянын экономикасы дүркүрөп өсө баштады. Анын өнөр жай продукциялары бардык континент мамлекеттеринин базарларына кирип барды. Кандай факторлор Германия экономикасынын дүркүрөп өсүшүнө себеп болду? Башкы фактор – Германиянын бириктирилгендиги эле. Бул биригүүнүн натыйжасында бирдиктүү ички базар пайда болду. Башкача айтканда, бажы тоскоолдору алып ташталды. Бирдиктүү акча, чен жана салмак бирдиктери киргизилди.

Экинчи фактор – Франциянын талануусу болду. Франция 3 жыл ичинде 5 млрд. франк төлөм төлөөгө мажбур кылынды. Андан тартып алынган темир рудасына бай Лотарингия менен Саар таш көмүр

Шнайдер заводунда замбиректерди чогултуу жараяны

кени биргеликте Германиянын оор өнөр жайынын өнүгүүсүндө өзгөчө мааниге ээ болду.

Үчүнчү фактор – Германиянын ишкерлери башка мамлекеттердин тажрыйбаларынан ийгиликтүү пайдаланышты. Өндүрүшкө эң алдыңкы технология менен илим жана техниканын жетишкендиктерин колдонушту. Айныкса, Томсон тарабынан фосфор алуу жараянынын жөнөкөйлөштүрүлүшү Германия өнөр жайынын дүркүрөп өнүгүшү үчүн чоң мүмкүнчүлүктөр жаратты. Анткени, Германия фосфор рудаларынын негизги орду эле.

Төртүнчү фактор – өнөр жайдын тез темптер менен аскерлештирилиши өндүрүштүн өнүгүшүнө таасир этпей калбады. Франциядан өндүрүлгөн төлөмдүн белгилүү бир бөлүгү аскердик буюртмалар үчүн төлөндү.

Бул факторлор, ошол учурда, Германияны агрардык мамлекеттен индустриалдык мамлекетке айландырды.

Германия химия өнөр жайында дүйнөдө биринчи орунга чыгып алды. Темир жана болот өндүрүүдө болсо АКШ дан соң экинчи орунга чыкты. Чоюн өндүрүү 1912-жылда 17,6 млн. тоннага жетти.

Өнөр жайдын өнүгүшү менен өндүрүш барган сайын ири ишканаларда топтолуп барды. Өнөр жайда өндүрүштүн борборлошуусу күчөдү. Мисалы, көмүр казып алуу, чоюн жана болот эритүү негизинен 4 монополиянын колуна өттү.

1914-жылга келип, Германияда өнөр жай өндүрүшү 1871-жылга салыштырмалуу 7 эсе көбөйдү. Өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмү жагынан Германия дүйнөдө АКШ дан кийин 2-орунду ээледі. Айыл чарбасы да тез темптер менен өнүгө баштады.

Бундесрат (Союздаштык Кеңеши) – Германия парламентинин жогорку палатасы.

Рейхстаг – Германия парламентинин төмөнкү палатасы.

Канцлер – премьер-министр, өкмөт башчысы.

1. Германия биринчи жолу качан империя деп жарыяланган?
2. Германияны бириктирүү жараяны жөнүндө эмнелерди билип алдың?
3. Империялык мамлекет бийлигинин жогорку органдарынын аттарын ата.
4. Кандай факторлор Германиянын экономикалык жактан дүркүрөп өсүүсүн камсыздады?

1. Отто фон Бисмарк жөнүндө реферат даярда.
2. Бүгүнкү күндө Германия Федеративдүү Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын мамилелерине тиешелүү маалыматтарды чогулт.

9-§. Империянын ички саясаты

Ички саясат Германия өкмөтү ички саясатта мамлекетти прусс-таштыруу маселесине айрыкча көңүл бурду. Империянын конституциясында Пруссия королдору гана Германиянын императору боло алышынын белгилеп коюлгандыгы мунун айкын далили эле.

Польша менен Франциянын Германияга өткөн аймактарында да пруссаштыруу саясаты жүргүзүлдү. Поляк тилинде окутула турган мектептер жаап коюлду. Буга жооп катары 1906-жылда 100 миңден ашуун поляк балдары мектепке баруудан баш тартты.

Бисмарктын өкмөтү католик чиркөөсүнүн таасирин азайтууга каратылган бир топ иш-чараларды жасады. Мектеп чиркөөдөн ажыратылып, дин кызматкерлеринин саясий үгүт жүргүзүүсүнө тыюу салынды. Диний кадрлар даярдоо, аларды кызматка дайындоо ишин мамлекет өз колуна алды.

Жарандык абалынын акттарын каттоо иштери да (төрөлүү, нике, каза табуу) диний эмес мекемелердин ыктыярына өткөрүлдү. Бисмарктын католик чиркөөсүнүн таасирине каршы колдонулган ишчаралары «Культуркампф» (Маданият үчүн күрөш) деген ат алды.

Бисмарктын өкмөтү жумушчулар жана социалисттик аракетти аёосуз бастыруу саясатын жүргүздү. Бул мезгилде 1875-жылда пайда болгон Германия социалдык-демократиялык партиясынын (ГСДП) таасири өсүп жаткан эле.

1878-жылда социалисттерге каршы күтүлбөгөн мыйзам («Социалдык-демократтардын кооптуу умтулууларына каршы мыйзам» деп аталган) кабыл алынды. Анын кабыл алынуусуна император Вильгельм I ге карата эки жолу уюштурулган өмүрүнө кол салуу шылтоо болду. Муну социалисттер уюштурбаган эле. Ошентсе да, Бисмарк аларды коомдук тартипти бузуучулар деп эсептөчү. Бул мыйзам партиянын ишине иш жүзүндө тыюу салып койду. Мыйзам 2,5 жыл мөөнөткө кабыл алынган болсо да, ал 12 жыл өз күчүндө турду.

Бисмарктын өкмөтү куугунтуктоолор менен гана мамлекетте саясий туруктуулукту камсыздап болбостугун жакшы түшүнчү. Ал жумушчуларга таандык мыйзамдарды да кабыл алуу керек деп эсептеди жана буга жетишти.

Мисалы, булар ишчилер ооруп калса, жаракат алса, карыганда жана эмгек жөндөмүн жоготкондо камсыздандыруу (страховка) алуу жөнүндөгү мыйзамдар эле.

1888-жылда Вильгельм I каза болду. Тактыны 28 жаштагы Вильгельм II (1888—1918) ээледі. Андан ар кандай иш-аракетти күтүү мүмкүн эле. Ал бийликти эч ким менен, жадагалса Бисмарк менен да бөлүшүүнү каалабады жана жеке бийликке умтулду.

1889-жылда Бисмарк Рейхстагдын алдына социалисттерге каршы мыйзамга туруктуу түс берүү маселесин койду. Бирок, Рейхстаг муну четке какты. Император да Бисмаркты колдогон жок. Бисмарк муну өз аброюна акарат деп кабыл алды жана 1890-жылда отставкага чыкты. Жаңы өкмөт социалисттерге каршы күтүлбөгөн мыйзамды бекер кылды.

ГСДП ачык түрдө иштөө шартына өттү. Партия эмгекчилердин кызыкчылыгын коргоого алуу саясатын улантты. Ал эң күчтүү жана кең таркалган партиялардын бирине айланды. Натыйжада, 1891-жылдан баштап, жекшемби дем алыш күнү деп белгиленди. 13 жаштан кичине балдардын эмгектенүүсүнө тыюу салынды. Кыз-келиндер үчүн 11 сааттык иш күнү белгиленди.

Айыл чарбасындагы абал

Айыл чарбасында бардык сугат жерлердин 25% га жакыны юнкерлердин (ири жер ээлери) колунда чогулган эле. Юнкерлер чарба жүргүзүүдө жалдан-ма эмгектен пайдаланууга өттү. Ошол эле учурда, айыл чарбасында колдонуу үчүн жаратылган техникалардан өнүмдүү пайдаланууга айрыкча көңүл бурулду. Кең көлөмдө минералдык жер семирткичтерден пайдаланууга өтүлдү.

Бул өз кезегинде, эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн өсүшүн, түшүмдүүлүктүн артышын камсыздады. Айыл чарбасында техниканын кеңири колдонулушу артыкча ишчи күчтөрдүн иш издеп шаарга көчүүсүнө алып келди. Бул болсо, дүркүрөп өсүп жаткан өнөр жайды жумушчу күчү менен камсыздоого кең жол ачты. Германиянын кыска тарыхый доор ичинде агрардык мамлекеттен кудуреттүү индустриалдык мамлекетке айлануусунда бул фактор да өзүнө мүнөздүү роль ойноду.

Эмгекчилердин таламы үчүн күрөш

Германия канчалык дүркүрөп өспөсүн, ишчилери АКШ жана Улуу Британия ишчилерине караганда аз иш акы алышчу. 1900–1903-жылдардагы дүйнөнүн экономикалык кризиси жумушсуздуктун артышына, иш акысынын андан да азаюусуна алып келди.

Натыйжада, ишчилердин материалдык абалы оордошту. Ушундай шартта ГСДП ишчилер таламын парламент жолу менен коргой баштады. 1912-жылдагы парламент шайлоосунда бул партия 34,8% добуш алууга жетишти. Бул ийгилик өкмөттү да макул болууга аргасыз кылды. Иш акысы бир аз болсо да ашырылды, иш күнү 9,5 саатка түшүрүлдү. Бирок, ишчилер катмары муну менен күрөштү токтоткон жок. Алар эми 8 сааттык иш күнүн белгилөө талабы менен чыга башташты. ГСДП ишчилердин таламы үчүн күрөшүүнүн тынч, парламент жолун тандаган эле. Бул Париж Коммунасы сабактарынан чыгарылган бирден-бир туура жол болчу. ГСДПнын бул тактикасынын негизинде коомдогу орчундуу, негизги көйгөйлөрдү реформа жолу менен чечүү максаты жаткан. Ошол учурда, бул жол жарандардын ынтымагын да көздө тутчу.

1. «Германияны пруссаштыруу» дегендин маанисин түшүндүрүп бер.
2. «Культуркампфт» деген эмне?
3. Бисмарк эмне себептен отставкага чыкты?
4. ГСДП эмгекчилердин таламы үчүн күрөшүү жолунда кандай ийгиликтерге жетишти?

1. Мамлекет айыл чарбасы кандай өнүктү? Башка мамлекеттер менен салыштыр.
2. Ишчилердин кызыкчылыгы кимдер тарабынан корголду?
3. Бүгүнкү Германияда кайсы партия бийликти башкарып жатканын аныкта.

10-§.

Империянын тышкы саясаты

Дүйнөнү кайра бөлүштүрүүгө талапкерлик

Улуу Британия жана Франция өтө чоң колонияларга ээ болгон кезде Германия мындай колонияларга ээ эмес эле. Германия бийлик өкүлдөрү «күндүн бардыгынын желкесине бирдей нур чачышы» талабы менен чыгышты.

Бисмарк Германиянын эл аралык аренадагы таасирин күчөйтүүнү өзүнө максат кылып койду. Жаңы түзүлгөн француз кошуунун өч алуучу кошуун деп эсептей баштады. Ошондуктан, Франция али толук бутка турбастан, аны менен согушууга шашылып жаткан эле. Бирок, Россия менен Улуу Британия Германиянын күчөп кетишин каалашпачу.

Ал эми Бисмарк эки фронтто согушудан коркчу. Ушундай шартта ал өзүнө союздаш издеди жана тез арада аны тапты. Бул Австрия-Венгрия империясы эле. 1879-жылда Германия Австрия-Венгрия менен союз түздү. 1882-жылда Австрия-Венгрия-Германия союзуна Италия кошулду. Буга Италиянын Франция менен мамилесинин курчушу себеп болду. Мисалы, Франция Италия талапкер болуп жүргөн Туниси басып алган эле. Австрия-Венгрия империясы болсо бул мезгилде Балкан жарым аралында Россия менен атаандашып жаткан эле. Мына ошентип, үч максатташ күчтөр биригип, 1882-жылы аскердик союз – «Үчтүктөр союзун» түзүүгө жетишишти. Мына ушундай түрдө, Германия Франция менен Россияга каршы каратылган коалицияга баш болуп алды. Бисмарк Россияны өз саясий пландарын ишке ашыруудагы негизги тоскоол деп билчү. Бирок Бисмарк бир мезгилде эки фронтто, б.а. Францияга да, Россияга да каршы күрөшүү жеңил эместигин билчү.

1891-жылда шовинисттик уюм – «Герман союзу» түзүлдү. «Король Пруссиянын үстүндө, Пруссия Германиянын үстүндө, Германия дүйнөнүн үстүндө» деген ураан илгери сүрүлдү.

Германиянын колониалдык экспансиясы

Германия Европада согушка даярдануу менен бир мезгилде колонияларды басып алууга да киришти. 1882-жылы Бремен соодагерлери Африканын түштүк-батыш жээгиндеги Ангра-Пекен бухтасына келишти. Алар 200 даана эски мылтык жана 2000 марка эсебине жергиликтүү уруу башчысынан кыйла аймакты сатып алышты. Тез арада Германия бул жерди өз протектораты деп жарыялады. Африкага кызмат адамдары жана аскерлер жөнөтүлдү. Алардын жаңы жерлерди басып алууга болгон аракеттери жергиликтүү элдин катуу каршылыгына учурады.

Германия Африканын орто бөлүгүндөгү Того жана Камерун аймактарын, Гвинеянын түндүк бөлүгүн, ага коңшу аралдарды ээледі жана Африканын чыгыш бөлүгүндөгү аймактарды жана Занзибарды баш ийдирди. Бул аймак «Германиянын Чыгыш Африкасы» деген наам алды.

Вильгельм II Германиянын бийлик өкүлдөрүнүн баскынчылык саясатынын «жарчысы» жана активдүү ишке ашыруучусу болуп чыкты. 90-жылдардын аягында Шаньдун (Кытай) провинциясынын бир бөлүгү басып алынды. Ошол мезгилде эле, Германия Тынч океанындагы Каролина, Марианна аралдарын жана Самоа аралынын бир бөлүгүн ээлеген эле. Көп өтпөй Маршалл аралдарын колго киритти.

Түндүк деңизди Балтика деңизи менен туташтырган Кил каналы ачылды. Рейхстаг аскердик флот куруунун ири программасын кабыл алды. Бул нерсе Улуу Британия менен мамилени ого бетер курчутту. Мароккого болгон талапкерлиги болсо Франция менен мамилелерди андан да начарлатты.

Африкада «бизди куру кол калтырышты» деп эсептеген герман бийлик чөйрөлөрү «колдон кеткендердин» ордун Жакынкы Чыгыштан толтурмакчы болду. Алар Кичи Азия, Сирия, Месопотамия жана Палестинада жайгашып алмакчы болушту. Анткени, бул жерлерде дүйнөдөгү эң ири нефть кендери, дан жана пахта чийки заттары бар эле. Немец банкири Сименстин демилгеси менен Берлинди Перс булуңу менен байланыштыруучу темир жол куруу планы түзүлдү.

1889-жылы Вильгельм II «азирети Исанын мүрзөсүн» зыярат кылуу шылтоосу менен Палестинага барды. Сапар учурунда Осмонийлер мамлекети султаны менен жолугушуп, план боюнча Босфордон Кичи Азия аркылуу Багдатка жана андан Перс булуңуна чейин темир жол куруу жөнүндө келишип алды. Бул жол «Багдат темир жолу» аты менен тарыхка кирди.

Немецтердин Перс булуңуна чыгышы Улуу Британиянын бул аймактагы кызыкчылыктарына зыян жеткирчү. Ошол себептен, Улуу Британия «Багдат темир жолу»нун Перс булуңуна чыгуусуна жол бербестик үчүн Кувейтте өз протекторатын орнотту. Буга карабай, Осмонийлер мамлекети менен Германиянын ортосунда темир жол маселесинде жыйынтыктоочу келишимге кол коюлду. Ошол учурда, Германия баш оту менен куралданууну дагы да күчөтүп жиберди.

Куралдуу күчтөрдүн саны кескин көбөйтүлдү. Рейхстаг чоң аскердик кемелер курууга жана суу асты флоту үчүн чоң-чоң каражат ажыратты. Бирок 1907-жылда түзүлгөн Улуу Британия, Франция жана Россия союздаштыгы Германиянын тышкы абалын татаалдатып жиберди.

Германия – Осмоний-лер мамлекети мамилелери XIX кылымдын аягынан баштап, Германия-Осмонийлер мамлекети мамилелери барган сайын жакындашып барды. Осмонийлер мамлекети Германиянын түспөлүндө өз куткаруучусун көргөндөй эле. Буга эмнелер себеп болгон? Европанын ири мамлекеттери болгон Улуу Британия да, Франция жана Россия да Осмонийлер мамлекети үчүн империянын аймактарына көз артып жаткан же биринин артынан бири аларды басып алып жаткан жалпы душман мамлекеттерге айланган эле.

Кара деңизди Жер ортолук деңизи менен байланыштырууга мүмкүнчүлүк берүүчү Осмонийлер мамлекетине караштуу Босфор жана Дарданелл кысыктарында, Стамбул шаарына Россия талапкерлик кыла баштады. Мындай шартта Германия Осмонийлер мамлекетинин көз алдында анын империясы аймактарына талапкерлик кылбай жаткан бирден-бир мамлекет эле. Ири мамлекеттердин кысымына туруштук берүү үчүн Осмонийлер мамлекетине Германиядай союздаш зарыл эле. Германия үчүн Багдад темир жолун кура алса, келечекте бүткүл Жакынкы Чыгышка ээлик кылышы мүмкүндөй эле. Ошон үчүн да Германия Осмонийлер мамлекетин финансылык жактан да, аскердик жактан да колдоп-кубаттады. Бул эки мамлекет ортосундагы жакындык, акыр-аягында Осмонийлер мамлекети өзү сезбеген түрдө Германиянын дээрлик вассалына айландырып койду. Эми, ал каалайбы-жокпу, жакындашып келе жаткан Биринчи дүйнөлүк согушта Германия жакта туруп согушта катышууга аргасыз эле.

Согуштун болоору айкын

XIX кылымдын 90-жылдарында Германия ээлеген колониялардын аймагы өз аймагынан дээрлик беш эсе чоң эле.

Биринчиден, Германиянын Европада үстөмдүк кылуусу жөнүндөгү дооматтары күчөдү.

Экинчиден, дүйнө базарларында Германия Улуу Британиянын негизги атаандашына айланды.

Үчүнчүдөн, Африканы кайра бөлүштүрүүнү талап кылып жаткандыгы анын Франция менен да, Улуу Британия менен да мамилелерин ого бетер курчутуп жиберди.

Төртүнчүдөн, Германиянын Балкандагы, Жакынкы, Орто жана Ыраакы Чыгышка суурулуп кириши ушунчалык даражада активдешкендиктен, бул активдүүлүк тарыхка «Чыгышка чабуул» («Grang nach osten») аты менен кирди.

Эми, Германиянын бийликтеги чөйрөлөрү бул жарык дүйнөдөн жай талап кыла баштады. Ошол мезгилде, бардык эл аралык келишпестиктерден өз кызыкчылыгы жолунда пайдаланууга урунду. Россия империясынын Балкан жарым аралындагы кызыкчылыктарын менсинбей, Австрия-Венгриянын Балкан саясатын кубаттады. Дүйнөнүн бардык чекиттеринде Германия экспансиясы Улуу Британиянын кызыкчылыктарына аралашты жана анын каршылыгына туш келди. Германия императору Вильгельм II «Германиянын келечеги деңизде» деген ураанды жарыялады. Бул ураан деңиз кожоюну – Улуу Британиянын аскердик флотуна тең келе турган флот түзүү зарылдыгын билдирчү. Германиянын аскердик деңиз флоту кудурети жагынан экинчи орунга чыгып алган эле. Императордун максатын ишке ашыруу үчүн жаңы аскердик кемелер куруу иши тездетип жиберилди. 1905-жылда куралдуу күчтөрүнүн Башкы штабы эки фронтто, башкача айтканда, Батышта да, Чыгышта да (Россияга каршы) согуш алып баруу планын иштеп чыкты. Ал аскердик жактан да, экономикалык жактан да, идеологиялык жактан да согушка даярданууда өзүнүн атаандаштарынан озуп кетти.

Коалиция (латинче – бириккен) – бир же бир нече мамлекеттерге каршы биригип аракет кылуу үчүн эки же андан көп мамлекеттердин түзгөн убактылуу аскердик-саясий союздаштыгы.

Экспансия (латинче – кеңейтүү) – ири мамлекеттердин өзгөлөрдүн аймагын жана базарларын, чийки зат булактарын басып алууга, саясий жана экономикалык таасир чөйрөлөрүн кеңейтүүгө каратылган саясаттары.

1. Германиянын тышкы саясатынын негизги максаты эмне эле?
2. Германия, Австрия-Венгрия жана Италия аскердик-саясий союздаштыгы кандайча түзүлдү?

3. Германия эмне үчүн Европанын эң ири мамлекеттери эсептелген Улуу Британия, Франция жана Россиянын жок дегенде бири менен да союздаштык келишимин түзө албады?
4. Германиянын I дүйнөлүк согушка баш-оту менен көргөн даярдыгын мисалдар менен негизде.
5. Бүгүнкү Германия Федерациялык Республикасы жана Франция мамилелерине тиешелүү маалымат чогулт.

1. «Герман союздаштыгы»нын негизги максаты жөнүндө реферат даярда.
2. Картадан пайдаланып Германиянын колонияларын аныктап, аларга түшүндүрмө бер.
3. «Багдад темир жолу» түшүнүгүнө мүнөздөмө бер.
4. Германия эмне үчүн Осмонийлер мамлекети менен жакындашты?

11-§.

XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында Улуу Британиянын саясий жана экономикалык абалы

Мамлекеттин саясий режими

Улуу Британия бул мезгилде да чектелген монархия болчу. Бирок, Германиядан айырмаланып, бул мамлекетте королдун бийлиги негизги роль ойнобойт эле. Улуу Британиянын королдору бар болгону мамлекеттин башчысы эсептелген. Алар мамлекетти иш жүзүндө башкарышпаган. Мамлекеттин ички жана тышкы саясатын башкаруу парламент түзө турган өкмөттүн колунда болгон.

Улуу Британияда кайсы партия парламент шайлоосунда жеңип чыкса, ушул партия өкмөттү түзгөн. Мамлекетте күчтүү эки партиялуу режим орногон болуп, алардын бири Консерваторлор, экинчиси Либералдар партиясы деп аталган. Консерваторлор партиясынын негизги таянычы ири жер ээлери жана англикан чиркөөсү, ал эми Либералдар партиясынын негизги таянычы болсо ортоңку таптын өкүлдөрү эле. Консерваторлор партиясы салттарга туруктуулугу менен айырмаланып турса, Либералдар партиясы өз заманына ылайык келүүчү реформаларды өткөрүүгө демилгечилиги менен айырмаланып турушчу. Ошол эле учурда, аларды бириктирүүчү бирдиктүү кызыкчылыктар да бар эле. Бул кызыкчылыктардын шайкештигинин негизин Улуу Британиянын дүйнөдө алдыңкы мамлекет статусун сактап калууга умтулуусу, колониалдык империяны дагы да кеңейтүү,

дүйнө базарларынан өз атаандаштарын мүмкүн болушунча көбүрөөк кысып чыгарууга умтулуу өңдүү максаттар түзгөн.

XIX кылымдын ортолоруна келип Улуу Британияда жарандык коомдун негиздери пайда болду. Булар – сөз, митингдер өткөрүү, басма сөз эркиндиги сыяктууларда өз чечимин тапты, о.э., таптык артыкчылыктар жоюлду. Биринчи орунга адамдын кайсы тапка таандыктыгы эмес, инсандын эркиндиги, жөндөмү, өз алдынчалыгы, индивидуалдуулугу коюлду.

1867-жылдагы парламент реформасы себеп шайлоодо катышуучулар үчүн мүлк цензи кыскартылды. Натыйжада эркектердин 50%ы шайлоо укугуна ээ болду.

Либералдар партиясынан У.Гладстондун премьер министрлиги доорунда (1864–1874-жылдар) анын өкмөтү көптөгөн реформалар өткөрдү. Алсак, тред-юниондорго өз кызыкчылыктарын сотто коргоо укугу берилди, о.э., иш таштоолордун өткөрүлүүсүнө уруксат берилди. Парламентке шайлоолордун жашыруун добуш берүү жолу менен өткөрүлүшү жолго коюлду. Мектеп реформасы жүргүзүлдү.

Б. Дизраели премьер министрлиги доорунда да бир топ маанилүү иштер жасалды. Алсак, 1875-жылы жумасына 54 сааттык иш убактысы белгиленди. 10 жаштан кичүү балдарды жумушка алууга тыюу салынды. 1911-жылда дагы бир жолу парламенттик реформа өткөрүлдү. Бул реформа Улуу Британияда жарандык коому жана укуктук мамлекеттүүлүктүн өнүгүүсү жолундагы маанилүү этап болду.

Экономикалык өнүгүүдөн XIX кылымдын соңку чейрегинде Улуу Британия экономикалык жактан артта кала баштады. «Дүйнөнүн устаканасы»

деп наам алган Улуу Британиянын XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында өнөр жай өндүрүш көлөмү 2 эсе, өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмү боюнча 3-орунга түшүп кетти. Анын дүйнөнүн устаканасы статусу өтмүшкө айланып калды. Мунун негизги себеби – 1-ден, капиталдын негизинен четке чыгарылышы эле. Англические капиталисттери колонияларда завод, фабрика ж. б. ишканалар курууну абзел көрүшкөн. Анткени, колониялар чийки зат жана арзан жумушчу күчүнүн булагы эле. Аларды метрополияга алып келүү кымбатка түшчү.

Четке капитал чыгаруу өтө чоң түшүм келтирген. Атап айтсак, анын келтирген пайдасы тышкы соода келтирген пайдадан 5 эсе көп болгон. Пайданын артынан түшүүнүн натыйжасында Улуу Британиянын өзүндөгү ишканалар өз убагында заманбап техника жана технологиялар менен кайра жабдылбай калды. Мунун на-

тыйжасында Улуу Британиянын өнөр жай продукцияларынын атаандаштык күчү төмөндөдү. Германия жана АКШ товарлары дүйнөнүн бардык базарларында Улуу Британия товарларын кысымга ала баштады. Анткени, Германия жана АКШ товарлары сапаттуу да, арзан да эле. Ошол себептүү 20 жыл бою, б. а. 80-жылдардан тартып ХХ кылымдын башына чейин Германиянын Улуу Британияга экспорту 41% га көбөйгөн, ал эми АКШ дан экспорттоо эки эседен көбүрөөккө арткан.

Мындан сырткары, өнүгүп жаткан жаш мамлекеттер англис товарларына чоң бажы төлөмдөрүн орнотушкан болчу. Улуу Британия болсо, дагы эле бажысыз соода салттарына туруктуу бойдон кала берген.

Экинчиден, эл аралык аренада бөлүнгөн дүйнөнү кайра бөлүштүрүү үчүн күрөш күчөгөн бир шартта Улуу Британия аскердик каражаттарды көбөйтүүгө аргасыз болду.

Ошондой болсо да, Улуу Британия экономикалык жактан дагы эле кудуреттүү болчу. Лондон дүйнөнүн финансылык борбору эсептелген. Дүйнөлүк соодада эсеп-кысап дагы эле Улуу Британиянын акча бирдиги (фунт стерлинг) негизинде жүргүзүлчү.

Англис капитализми өнөр жай тармагында алдыңкы биринчилигинен ажыраган болсо да, өтө чоң пайда алуу мүмкүнчүлүгүн сактап калды. Буга көптөгөн колониялардагы өтө чоң базарларды өз колунда сактап калуу аркылуу жетишти. Мындан сырткары, Улуу Британиянын өнөр жай үстөмдүгү акырындап колдон кеткени менен, дүйнөлүк ортомчулук соодасынан, камсыздандыруу (страховка), банк, кеме куруучулук тармагындагы монополиялык үстөмдүгүнөн али ажыраган жок эле. Улуу Британия буржуазиясы бул монополиялык үстөмдүктү оболу өзүнүн колониалдык империясы себеп узак убакыт сактап кала алды.

Капитал (латинче – башкы, негизги) – салым, капитал; өз ээсине киреше келтирүүчү бардык каражаттар жана акчалар. Башкача айтканда, пайда келтирүүчү, өзүн-өзү көбөйтүүчү сумма, акча табуучу акча.

1. «Саясий режим» жана демократиялык коом терминине укук таанууга таандык билимдерине негизделип түшүндүрмө бер.
2. «Күчтүү эки партиялуу система» дегенде эмнени түшүнөсүң?
3. Конституциялык монархия деген эмне?
4. XIX кылымдын соңку чейрегине келгенде Улуу Британиянын экономикалык өнүгүүдө жетекчилик беделин жоготуу себептерин түшүндүр.

1. «Дүйнөнүн устаканасы» терминин түшүндүр.
2. Улуу Британияда жүргүзүлгөн реформалар боюнча реферат жаз.

12-§. Улуу Британиянын ички саясаты

Ирландия көйгөйү

Улуу Британиянын ички саясатындагы курч көйгөйлөрдөн бири – Ирландия көйгөйү эле. Ирландиянын ижарага жер алып күн көрүүчү дыйкандары өтө муктаждыкта жашашчу. Анткени, жерлерди Британия лендлорддору менчиктештирип алган болчу. Көпчүлүк ирландиялыктар тиричилик үчүн Америкага көчүп кетишкен. Ачкачылык, өлүм жана көчүп кетүүнүн натыйжасында калктын саны азайып кетти.

1875-жылда Улуу Британиянын парламент депутаты, олстерлик протестант, жер ээси Парнелл Ирландияга автономия укугу берилиши жөнүндө мыйзам кабыл алууну (гомрул) талап кылды. Ошондой эле, ал ижаранын туруктуу болушу, ижара акыны нысап менен алынышын жана ижарага алынган жердин колдон колго эркин өтүүсүн көздө тутуучу агрардык реформаны ишке ашырууну талап кылган коом – Ирланд оппозициячыл тобун өз айланасына бириктирди.

Парнелл башчылык кылган оппозиция таасирлүү күчкө айланды. Ирланд дыйкандарынын «Жер-суу лигасы» аттуу жалпы уюму ушул оппозициянын таянычы болду. Ижарачылардын жерден айдалышына жооп катары «Жер-суу лигасы» Ирландиядагы ири жер ээлерине каршы жалпы террор баштап жиберди. Ошону менен бирге, Британия товарларына бойкот күчөдү.

Улуу Британия өкмөтү 1881-жылда ирланддарга гомрул ордуна «Жер-суу актысын» сунуш кылды. Анда 15 жыл мөөнөткө ижара ченемин адилеттүүлүк менен белгилөөчү жана ижарачыга өзүнүн жер аянтын башка бир адамга өткөрүү укугун берүүчү комиссия түзүлүшү көздө тутулган эле.

Ирланд «Жер-суу лигасы» бул тартипке каршы чыкты жана бойкотту күчөтүп, Британиялык помещиктерди коркутуу кампаниясын баштап жиберди жана гомрулду талап кылды. Буга жооп катары, өкмөт кысымды күчөттү. Парнелл камакка алынды. «Жер-суу лигасына» тыюу салынды. Улуу Британия өкмөтүнүн бул иш-аракеттери жалынга май куйгандай эле болду. Ирланд дыйкандары Парнеллдин чакырыгы менен Британиялык лендлорддорго ижара акысын төлөөдөн

баш тартышты. Тыюу салынган «Жер-суу лигасы»нын ордуна «Кыз-келиндердин жер лигасы» түзүлдү. Муну менен бир катарда, «Ай шооласы баатырлары», «Ак эр жигиттер», «Жеңилбес баатырлар» сыяктуу улутчул согушчан ирланд уюмдары пайда болду.

Ирландияда айдан-ачык жарандар согушу коркунучу туулду. Ошондон кийин Улуу Британия өкмөтү Парнелл жана анын жактоочуларына келишүүнү сунуш кылды. 1881-жылда Парнелл менен түзүлгөн келишимге ылайык, ирланд ижарачы дыйкандары ижара акын төлөөнү улантуулары жана бойкотту токтотуулары, чоң жер ээлери болсо, ижарачылардын карызын «кечип жиберүүлөрү» керек эле. Бирок, Парнелл туткан келишүү жолу Ирландиядагы майда террорчу топторду активдештирип жиберди. Атап айтсак, 1882-жылда Дублинде Ирландиянын иштери боюнча статс-катчы жана Ирландиянын лорд-акими өлтүрүлдү. Британия тарабынан кысым жана полиция террору башталды. Буга жооп катары, ирланд кыштагында жаңы террордук толкуну көтөрүлдү. Натыйжада, 1886-жылда өкмөт гомрул берүүнү чечти. Бирок, парламент аны четке какты. Ошондой шартта Ирландия буржуазиясынын бир бөлүгү Ирландияга автономия берилиши талабы менен чыкты. Ирландия буржуазиясынын соода-өнөр жай чөйрөсүнүн кызыкчылыгын көздөөчү бөлүгү болсо, Ирландиянын экономикалык эгемендүүлүгүн камсыздоого каратылган бир кыйла кескин талаптарды ортого койду. Ушул топтун башчысы А.Гриффит 1905-жылы «Шинфейн» («Биз өзүбүз») партиясын түздү. Ал Ирландиянын эгемендүү парламентин түзүү боюнча үгүт ишин жүргүзө баштады. Британиянын товарларын бойкот кылуу дагы да күчөдү. Өкмөт 1912-жылда парламентке дагы гомрул жөнүндөгү мыйзамдын долбоорун сунуштоого аргасыз болду. Бирок, парламент дагы аны тастыктабады. Натыйжада Ирландияда саясий абал өтө курчуду.

Бирок, башталып кеткен дүйнөлүк согуш парламентти гомрул жөнүндөгү мыйзамды тастыктоого аргасыз кылды. Анткени, согуш учурунда ички саясий туруктуулук өтө зарыл болчу.

1911-жылдагы парламент реформасы

1911-жылда Улуу Британияда парламент реформасы жөнүндө мыйзам кабыл алынды. Бул мыйзам парламенттин жогорку палатасы – Лорддор палатасынын вето укуктарын чектеди.

Эми парламенттин төмөнкү – Жамааттык палатасы бир мыйзам долбоорун 3 жолу колдосо, ал Лорддор палатасы тарабынан колдоо таппаса да мыйзам күчүнө ээ боло турган болду. Лорддор палатасы финансы маселелерин да чечүүдөн четтетип коюлду. Парламенттин

ыйгарым укугунун мөөнөтү 5 жыл кылып белгиленди. Депутаттарга айлык дайындалды.

Улуу Британиянын эмгекчилдери өз укуктары үчүн тынымсыз күрөш алып барышкан. Улуу Британия ишчилер кыймылында тред-юниондор (профсоюздар) чоң роль ойногон. Тред-юниондорго мүчө болгондордун саны жыл сайын артып барган.

Социалдык кыймыл Улуу Британия тред-юниондору күрөштүн парламент жолун тандашкан. Мыйзам жумушчуларга иш таштоо укугун берген. Бирок, иш таштоо улантылган күндөрдө ишканалар көргөн зыян тред-юниондордун эсебинен өндүрүлгөн.

Бул эреже иш жүзүндө иш таштоону күрөш усулу катары жокко чыгарчу. Тред-юниондор өз партияларын түзүүнү чечишти. Бул партия 1900-жылда түзүлгөн жана 1906-жылдан баштап Лейбористтер партиясы деп атала баштады. Лейбористтер партиясы парламент жолу менен жумушчулардын кызыкчылыгын коргоону өз максаты деп жарыялады. Либералдар өкмөтүнүн башчысы Д. Ллойд-Жорж «Лейбористтер партиясынын түзүлүшү Либералдар өкмөтүнүн катасы», деп өкүнүү менен белгилеп кеткен эле. Лейбористтер партиясы түзүлгөндөн соң өткөрүлгөн биринчи парламент шайлоосунда эле бул партия 29 депутаттык орунду ээледі.

Экономикалык өнүгүү темпинин төмөндөшү зарыл керектөө азыктарынын баасынын көтөрүлүшүнө алып келди. Бул болсо, жумушчуларды иш таштоого аргасыз кылды. Эң чоң иш таштоо 1911-жылда болуп өттү. Көмүр казуучулардын 6 жумага созулган иш таштоосу өкмөттү зарыл чаралар көрүүгө аргасыз кылды. Атап айтсак, «Иш акы минимуму жөнүндө»гү мыйзам кабыл алынды. Ага ылайык, иш таштоолор убагында ишканалар көргөн зыяндын тред-юниондордон өндүрүлүшүнө тыюу салынды. Өндүрүш жараянында күтүлбөгөн кырсыктын айынан жабыркагандарга ишкана ээлеринин эсебинен төлөм белгиленди. 70 жашка толгон адамдарга пенсия дайындалды. Кенчилер үчүн 8 сааттык иш күнү дайындалды. Оору жана жумушсуздук себептүү камсыздандыруу төлөмү орнотулду. Бир сөз менен айтканда, Улуу Британия бийлик чөйрөлөрү Биринчи дүйнөлүк согуш алдынан ички саясий көйгөйлөрдү жумшартууга жана калкты бириктирүүгө жетишти.

Гомрул – өзүн-өзү башкаруу (Ирландияда).

Бойкот – тануу.

1. Ирландия көйгөйү кандайча пайда болгон эле?
2. Ирланд элинин эгемендүүлүк үчүн алып барган күрөшү жөнүндө эмнелерди билип алдың?
3. Гомрул жөнүндөгү мыйзам кабыл алынбастыгы мүмкүн беле?
4. 1911-жылда Улуу Британияда өткөрүлгөн парламенттик реформа жөнүндө айтып бер.
5. Лейбористтер партиясынын түзүлүшү жөнүндө эмнелерди билип алдың?
6. Улуу Британия Ирландияны качан басып алган эле?

1. Гомрулдун маанисин түшүнүп ал.
2. «Жер-суу лигасы» уюмунун ишмердүүлүгүн үйрөн.
3. «Шинфейн» уюму кандай иштерди жасады?
4. 1911-жылда кандай реформалар жүргүзүлдү?

13-§. Улуу Британиянын тышкы саясаты

Эң көп колонияга ээ мамлекет

Улуу Британиянын экономикалык өнүгүүсү АКШ жана Германияга караганда төмөндөп жаткан болсо да, аскердик жактан алиге чейин дүйнөнүн эң кудуреттүү мамлекети болуп калган эле. Кудуреттүү аскердик деңиз флоту Улуу Британияны деңизде жеке бийлик жүргүзүүчү мамлекетке айландырган болчу. Ушул кудурет себеп, Улуу Британия XIX кылымдан баштап дүйнөнүн бардык континенттеринде өтө чоң аймактарды басып алды жана аларды өзүнүн колониясына айландырды. XIX кылымдын аягына келгенде, колонияларга айлан-дырылган аймактар 33 млн. кв. км ди түздү. Аларда дээрлик 370 млн. кишилик калк жашачу. Колониялардан келе турган киреше алынып жаткан пайданын чоң бөлүгүн түзчү. Ошол доордун тарыхчылары Улуу Британия үчүн колониялардын мааниси жөнүндө образдуу кылып мындай деп жазган эле: «Индия Улуу Британияны багуучу сүт эне, ал эми Египет болсо Британия империясынын башына кийдирилген таажы болуп саналат».

Колониалдык империянын түзүлүшү

Британиянын деңиздеги жеке бийлиги жадагалса мамлекеттин гимнинде да эскерилген эле. Улуу Британиянын эр жигиттери жана кыздары гимнден орун алган «Британия, деңиздерди башкар, өкүмдарлык кыл!» деген саптарды сыймыктануу менен аткарышкан.

Экономикалык жактан Улуу Британиянын эң алдыңкы мамлекет катарындагы беделинин төмөндөшү аны жаңы-жаңы колонияларды басып алууну күчөйтүүгө үндөдү. Бул учурда, мурдагы колонияларда өзүнүн беделин дагы да чыңдоого умтулду.

1875-жылда алгач Египет өкмөтүнөн Жер ортолук деңизинен Инд океанына чыгууга мүмкүнчүлүк берүүчү Суец каналынын 45% акциясын сатып алды. Тез арада, каналдын башка, жеке кишилердин колунда топтолгон акцияларын да колго киритти. Ушул аркылуу Индияга чыга турган деңиз жолдорунун көзөмөлү бүтүндөй Британиянын колуна өттү. Ал эми 1876-жылда Британия өзүнүн ханшасы Викторияны Индиянын императору деп жарыялады. Мына ушинтип, Улуу Британия империясы түзүлдү. Эми болсо Улуу Британия империя деп, парламент болсо, империянын парламенти деп атала турган болду.

Улуу Британия жана Россия империясы Улуу Британия өз алдына Орто Азияны да ээлөө максатын койгон эле. Ошол учурда, Жер шарынын бул аймагына Россия империясы да талапкер болчу. Император өкмөтүнүн максаты Орто Азияны ээлөө аркылуу Ооганстанга чыгуу жана ошол аркылуу Индияга түздөн-түз кооп салып туруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуу жолу менен эл аралык маселелерде Улуу Британияны баш ийдирүүгө аргасыз кылуу эле. Россия империясы Орто Азия мамлекеттерин басып алуу үчүн аракет баштаганы Улуу Британияны кабатырга салбай койбоду. Акыр-аягында, эки мамлекеттин кызыкчылыктарынын өз ара шайкештигине жетишишти. Башкача айтканда, Россия Индияга коркунуч салуу, Улуу Британия болсо Орто Азияны ээлөө максатынан баш тартты. Ооганстан бул эки ири мамлекеттин кызыкчылыктарынын мизин кайтарып туруучу аймак милдетин аткарышы керек эле.

Улуу Британия жана Россиянын кызыкчылыктары дал келе турган дагы бир аймак, Балкан жарым аралы, о.э, Кара деңизди Жер ортолук деңизи менен байланыштырган Осмонийлер мамлекетине караштуу Босфор жана Дарданелль булуңдары жана Стамбул шаары эле. XIX кылымдын аягында Балкан жарым аралынын калктарынын белгилүү бир бөлүгү Осмонийлер мамлекетинин эзүүсү астында эле.

Россия империясынын Балканда бекем орношуп алууга умтулуусу, ал эми Осмонийлер мамлекетинин Балкандагы славян калктарын өзүнүн кол астында сактап турууга умтулушу 1877-жылда Россия-Осмонийлер мамлекети согушун келтирип чыгарды. Бул согушта жеңген Россия Осмонийлер мамлекетин өзү үчүн ыңгайлуу Сан-Стефано тынчтык

келишимине кол коюуга мажбур кылды. Бирок, Россиянын күчөйүп кетишин каалабаган Улуу Британия, Россияны Сан-Стефано келишимин ири мамлекеттердин Берлин конгрессинде кайра көрүп чыгууга мажбур кылды. Осмонийлер мамлекетинин кызыкчылыктары катуу коргоого алынды. Бул кызматтын ордуна Осмонийлер мамлекети Улуу Британиянын пайдасына Кипр аралынан баш тартты.

Бирок, кийин Улуу Британия Россия империясына болгон душмандык мамилесин өзгөртүүгө мажбур болду. Буга Германиянын аскердик кудуретинин барган сайын өсүп жатканы, жадагалса анын Улуу Британия колонияларын да талап кылганы себеп болду. Эң көп колониалдык мамлекети болгон Улуу Британия жана Россия империясы өз колонияларын Германия менен бөлүшүүнү каалабайт болчу. Эми, бул эки мамлекет жалпы душман коркунучуна каршы туруу үчүн өз ара жакындашуу жолдорун издей башташты.

Африкадагы колониялар Улуу Британия табигый казымаларга бай Африка материгинде да чоң колониялар басып алууга киришти. 1882-жылда Египетти, кийинки жылдарда Нигерия, Сомали, Кения, Уганданы басып алды. 1899-жылда Африкага Голландия, Франция жана Германиядан көчүп барган адамдардын муундары башкарып жаткан Бур Республикаларына каршы согуш аракеттерин баштады. 1902-жылда Бур (Трансвааль жана Оранж) Республикалары жеңилди. Улуу Британия Түштүк Африкада басып алган бардык аймактарды бирдиктүү аймакка – Түштүк Африка Союзуна бириктирди.

Базарлар жана колониялар үчүн ири мамлекеттердин ортосундагы атаандаштыктын күчөп кеткендиги Улуу Британиянын эл аралык абалын бир кыйла начарлатып жиберди. Айныкса, Германия менен.

Улуу Британиянын эл аралык абалы Улуу Британиянын келишпестиги күчөдү. Ушундай шартта Улуу Британия Германияга каршы башка мамлекеттер менен тил табышуу жолун издөөгө мажбур болду. 1901-жылда Панама каналынын куруу укугун АКШга берди. Япония, Франция жана Россия менен жакындашты.

Улуу Британия өкмөтү, ошол учурда, башка мамлекеттердин ички иштерине да аралашууну улантты. Алсак, Ирандагы (1905–1911-жылдардагы) төңкөрүштү бастырды. Кытайда 1911-жылдагы төңкөрүшкө каршы чыккан күчтөрдү колдоп-кубаттады.

Ошол эле учурда, Улуу Британиядан көчүп барган англичандар жайгашкан колонияларда терең орношуп алган улуттук буржуазиянын кысымы астында өкмөт бул колонияларга расмиятчылык жактан эге-

мендүүлүк укугун (доминион) берүүгө мажбур болду. Австралия, Жаңы Зеландия жана Түштүк Африка Союздаштыгы доминиондук укугун алышты (1867-жылы Канада ушундай укукту алган эле).

1. XIX кылым аягы – XX кылымдын баштарында Улуу Британиянын эң чоң колониячы мамлекет экендигин далилдер менен негизде.
2. Улуу Британия колониялдык империясы кандай түзүлдү?
3. Улуу Британия-Россия мамилелери жөнүндө эмнелерди билип алдың?
4. Улуу Британия доминиондору кандай укуктарга ээ болушту?

1. «Индия Улуу Британиянын сүт энеси, Египет болсо Британия империясынын башына кийдирилген таажы» сөзүнө түшүндүрмө бер.
2. Улуу Британия империясы качан түзүлгөндүгүн айтып бер.
3. Россия менен Улуу Британиянын Орто Азия үчүн күрөшү жөнүндө кошумча материалдар таап реферат даярда.

XIX КЫЛЫМДЫН АЯГЫ – XX КЫЛЫМДЫН БАШТАЛЫШЫНДА АМЕРИКА МАМЛЕКЕТТЕРИ

14-§. Америка Кошмо Штаттары

Экономикалык өнүгүү

Жарандар согушунан соң бирдиктүү ички базардын пайда болгондугу, кулчулуктун жоюлушу, кул ээлөөчүлүк латифундияларынын бекер кылынышы, өнүмдүү жерлердин, пайдалуу казылма байлыктарынын көптүгү, суусу мол дарыялар жана чексиз токойлор, Америка элинин ишкерлиги мамлекеттин экономикалык өнүгүүсүнүн абдан тездешүүсүнө себеп болду. Ал учурда, АКШга коңшулаш мамлекеттер (Канада жана Мексика) күчсүз болчу. Бул жагдай АКШны ашыкча аскердик каражаттардан куткарды. Мындан сырткары, АКШга жашоо үчүн келгендердин чоң бөлүгү иш жүзүндө жогорку тажрыйбалуу адис кишилер эле.

1870–1914-жылдарда АКШга 25 млн. киши көчүп келди. Бул да АКШнын өнүгүүсүндө маанилүү роль ойноду. Ошондой эле, ишчи күчүнө болгон туруктуу муктаждык жаңы техника жана технологиялардын өндүрүшкө кең жайылтылышына жол ачты. Бул факторлор да АКШнын дүркүрөп өнүгүшүнө алып келди.

XIX кылымдын соңку отуз жылы АКШ тарыхында өнүгүүнүн жогорулугу жана өтө маанилүү экономикалык жана саясий окуялар болгондугу менен мүнөздөлөт. Эгерде 1860-жылда АКШ өнөр жай продукциясынын көлөмү жагынан дүйнөдө 4-орунда турган болсо, 1894-жылга келип 1-орунга чыгып алды. Бул доордо АКШнын өнөр жай продукциясы Батыш Европадагы бардык мамлекеттердин продукциясынын жарымына тең эле.

АКШда кең ички базардын пайда кылынышы капитализмдин өнүгүүсү үчүн өтө чоң мааниге ээ болду. Буга айыл чарбасында капитализмдин өнүгүүсүнүн «америкача жолу» (эгин аянттарын кеңейтүүнүн эсебинен продукцияны көбөйтүү) жеңип чыккандыгы, Батыш аймактардын тездик менен өздөштүрүлгөнү, чоң темп менен темир жолдор курулганы жана иммиграция натыйжасында калктын тез көбөйүшү да жардам берди. АКШ өнөр жайынын өсүшүндө Европа капиталы да маанилүү роль ойноду. Европа мамлекеттеринин АКШга койгон капиталы 1890-жылда 3 млрд. долларга жетти. Бирок, АКШ четке капитал чыгаруу боюнча Улуу Британия, Франция жана Германиядан артта эле.

Өндүрүштүн борборлошуусу

XX кылымдын башында мамлекетте өндүрүштүн борборлошуусу жана банк капиталы менен өнөр жай капиталынын кошулуп кетүүсү күзөтүлдү. Өнөр жай продукциясынын саны 1909-жылда 20 млрд. доллардан ашты. I дүйнөлүк согуш учурунда АКШ да казылып жаткан таш көмүрдүн, өндүрүлүп жаткан чоюн жана болоттун саны Улуу Британия, Франция жана Германия жетишкен жалпы өлчөмгө тең эле. Өнөр жайдын бардык тармагы боюнча АКШ дүйнөдө 1-орунга чыкты. Өндүрүштүн дээрлик бардык тармактарында тресттер уюштурулду. Болот, нефть, жез, электр жана ушул сыяктуу өнөр жай тармактарынын «королдору»нун кудуреттүү династиялары пайда болду. Форд автомобиль королуна айланды. 1901-жылда Морган 1 млрд. долларлык капиталга ээ болгон «Болот корпорациясы» деп аталган чоң трестти түздү. Рокфеллердин «Стандарт ойл» трести жалпы нефть азыгынын 90 пайызын, океандардагы жүздөгөн пароходдорду өз колуна алды. 1914-жылга келип, калктын 2% ын түзгөн капиталисттер улуттук байлыктын 60% на ээлик кыла баштады.

Айыл чарбасындагы түптөн өзгөрүү

Айыл чарбасындагы түптөн өзгөрүүнүн мазмунун кол эмгегинин ордун машина көбүрөөк ээлеп барышы түздү. 1860–1910-жылдар аралыгында АКШда фермерлердин саны 3 эсе көбөйдү. АКШ

да Батыш Европага окшош королдун үй-бүлөсү да, Чыгыш мамлекеттериндеги сыяктуу ири жер ээлери да, чоң менчиктерге ээ болгон чиркөө жер ээлиги да жок эле. Тез арада айыл-чарба техникалары ойлоп табылды. Булар чөптү пресстей турган машина, эгин оруучу жана жыйноочу машина (комбайн), эгүүчү, кыркуучу, кабык аарчуучу, жерди жумшартуучу, жер семирткич чачуучу, картошка эгүүчү, саман кургатуучу, үй канаттууларынын инкубатору сыяктуулардан турду. Айыл чарбасында илим-билимдин жетишкендиктери да кеңири колдонула баштады. Түндүк Африкадан мол түшүмдүү жүгөрү, Россиядан буудай, Түркстандан беде ж.б. өсүмдүктөр АКШга келтирилип ылайыкташтырылды жана көп түшүм алынды. Жаңы жерлерди ачуунун эсебинен азыктарды көбөйтүү айыл чарбасын өнүктүрүүнүн «америкача жолу» деп аталды.

Түштүктөгү абал Түштүктө жарандар согушунан кийин чоң өзгөрүүлөр болду. Кулчулук жоюлду. Калк активдешти. 1870-жылда АКШнын Конституциясына түзөтүү киргизилди. Буга ылайык «расасы, терисинин түсү же илгерки кулдук абалын шылтоо кылып» шайлоолордо катышуусун ар кандайына чектөө жокко чыгарылды. Түштүктөгү штаттардын жаңы өкмөттөрүнүн курамында териси кара калктын өкүлдөрү да катыша баштады. Мамлекеттик мектептердин системасы түзүлдү. Адилеттүү салык системасы жолго коюлду. Расалык кемсинтүү мыйзамдары бекер кылынды. Жергиликтүү бийлик органдары демократташтырылды. Карылар, майыптар жана жетим-жесирлер үчүн кайрымдуулук коомдору уюштурулду. Конгресс 1872-жылда Түштүктөгү мурдагы козголоңчуларга жалпы амнистия берүү жөнүндө мыйзам кабыл алды. Ошол эле учурда, козголоңдун башчыларынан 500 гө жакын кишинин мамлекеттик кызматтарда иштөөсүнө тыюу салынды. Бул жагдай плантаторлорду эски тартиптерди кайра орнотуу үчүн күрөш алып баруусуна шылтоо болду. Түштүктө «Ку-клукс-клан» сыяктуу расисттик-террорчу уюмдагы баш көтөрдү. Өнүгүүнү жактоочу интеллигенттерден өч алуу жана «Линч соттору» дагы күндөлүк окуяга айланды. Түштүк териси кара калк үчүн «түрмө» болуп калды. Президент шайлоолорунун алдынан эки гана түштүк штат (Түштүк Каролина жана Луизиана штаттары) республикачылардын кол астында калды.

Эки партиялуу система АКШда күчтүү президенттик республикасы орноду. Ошол эле учурда, күчтүү эки партиялуу система да терең тамыр атты. Демократиялык партия жарандар согушу убагында ийгиликсиздигинен өзүн тез «оңдоп

алып», ири жер ээлери, бай фермерлер, Түштүк буржуазиясы жана Түндүктүн өнөр жайчылары, финансисттеринин кызыкчылыгын коргоочу партия болуп калды. Республикачылар партиясы ири өнөр жайчылар жана финансисттер партиясына айланды. Америка буржуазиясы эки партиялуу системадан усталык менен пайдаланып келди. Эгер бийликте республикачылар турган болсо, демократтар өкмөттү сынга алышып, өздөрүн калктын кызыкчылыктарын коргоочулар кылып көрсөтүп, нааразылардын чоң бөлүгүн өзү жакка ийдирип алат эле. Демократтар жеңген жагдайда оппозициячы партия ролун республикачылар аткарышчу. Бул фактор иш жүзүндө башка үчүнчү партиянын түзүлүшүнө орчундуу тоскоол болуп келди.

Корпорация (латинче – бирикме) – монополисттик акционерлердин бирикмеси.

Латифундия (латинче) – чоң жер-мүлк.

Ку-клукс-клан – расисттик террорчу уюм.

Линч соту – АКШда териси кара кишилерди жана демократиялык кыймылдын катышуучуларын сот жана сураксыз жазалоо.

1. Кандай факторлор АКШнын дүркүрөп өнүгүшүнө себеп болду?
2. АКШнын дүйнөдө алдыңкы мамлекетке айлангандыгын ырастоочу далилдер келтир.
3. АКШ айыл чарбасында болуп өткөн түпкү өзгөрүүлөрдүн мазмуну эмнеден турат эле?
4. Расизм кандай пайда болгон? Ал келтирген аянычтуу кесепеттерге мисалдар келтир.
5. «Күчтүү эки партиялуу системанын» мазмунун чечмелеп бер. Бул нерсе дагы кайсы мамлекетте бар?
6. Азыр АКШнын иш жүзүндөгү президенти кайсы партиянын өкүлү? Ал жөнүндө билген маалыматтарыңды кагазга түшүр.

1. АКШ четке капитал чыгаруу боюнча неге башка өнүккөн мамлекеттерден артта эле? Ой жүгүрт.
2. «Болот корпорациясы» жана «Стандарт ойл» тресттери неге мынча байып кетти?
3. «Ку-клукс-клан» жана «Линч соттору» деген эмне? Алардын иш-аракети жөнүндө мисалдар келтир.

**Социалдык
кыймыл**

АКШнын экономикасынын үнүгүшү жана дүйнөдө биринчи мамлекетке айланышы коомдун турмушундагы бардык социалдык көйгөйлөрдү өз-өзүнөн жоюуга алып келген жок. АКШда да жумушчулар классы өзүнүн укукталамдары үчүн кескин күрөш алып барууга аргасыз болгон. Бул доордогу жумушчулар кыймылынын негизги максаты иш күнүн кыскартууга жетишүү эле.

1886-жыл 1-май күнү жалпы иш таштоолордо 350 миңден ашуун жумушчу катышты. Мунун натыйжасында 200 миңге жакын жумушчу 8 сааттык иш күнү дайындалышына жетишти. Бирок, кийинки бул ийгилик дээрлик жокко чыкты.

8 сааттык иш күнү үчүн башталган аракет Чикагодо өтө кескин түс алды. Шаардын Сенно аянтында болгон элдик митинг убагында полиция иш таштагандарга карап ок атты. Натыйжада 6 киши өлдү жана көптөгөн жумушчулар жарадар болду. Кыжырланган Чикаго жумушчулары бул канкордукка каршы нааразылык билдирип, элдик митинг уюштурушту. Куралдуу полициячылардын тобу жумушчуларга каршы жиберилди. Соттун токтому боюнча, элдик кыймылдын башчыларынан 4 киши дарга асылды. Алар өлүмгө тик карашты. Асып өлтүрүүгө өкүм кылынгандардан бири – Шпис акыркы сөзүндө «Күндөр өтүп, биздин унчукпай турганыбыз айткан сөздөрүбүздөн да курчураак боло турган замандар келет», – деген эле.

XIX кылымдын аягына келип, социалдык кыймылга жетекчилик «Кошмо Штаттары менен Канаданын уюшкан тред-юниондору жана жумушчулар союзунун федерациясы»на өттү. 1886-жылда ал Американын Эмгек Федерациясы деген наам алды. АЭФ негизинен жогорку тажрыйбалуу жумушчулардын таламын коргойт эле. Жылдан жылга анын мүчөлөрүнүн саны артып барды.

Уюшма жумушчулардын пайдасы жолундагы күрөштө Конгресс мүчөлөрү жана ишкана ээлерине таасир көрсөтүүгө өзгөчө көңүл бурду. Өкмөт 1894-жылда сентябрдын биринчи дүйшөмбүсүн «Эмгек күнү» деп жарыялоого аргасыз болду. Бул майрам азырга чейин белгиленип келе жатат.

1913-жыл сентябрда кен жумушчулары оор эмгек шартына каршы иш ташташты. Алар 8 сааттык иш күнү дайындалышын жана иш

акыны ашырууну талап кылышты. Өкмөт жумушчуларга каршы күч иштетти. Бүткүл Колорадо штатында аскердик кырдаал жарыяланды. Жумушчу лагерлери окко тутулду. Көптөгөн ишчилер өлдү жана жарадар болду. Иш таштоочулардын башчылары болсо атып ташталды. Алар аргасыз кендерге кайтарылды.

Териси каралардын абалы

Жарандар согушунан соң териси кара кулдар эркиндикке жетишишти. Бирок, алар теңдикке жетише албады. Мамлекетте сегрегация тартиби орноду. Териси каралар териси актар окуй турган мектепке, чиркөөгө бара албайт эле. Териси актар чыккан транспортко чыга албайт эле. Мазарлары да башка-башка болчу. Ушундай түрдө мамлекетте расизм күч алды. Айныкса, Түштүктө жашаган териси каралардын абалы оор эле. Алар Түндүккө качып өтүшчү. Бирок, бул жерде да алар өзүнчө массивдерде жашоого мажбур болчу. Карыздар териси каралар камака алынышы жана карызынан кутулушу үчүн каалаган адамга келишимдин негизиндеги ишчи кылып берилиши мүмкүн эле. Түштүк Штаттарда алар шайлоо укугунан ажыратылган болчу. Алардын алдыңкы окумуштуу топтору териси каралардын тең укуктуу жаран болуулары жолундагы күрөшкө башчылык кылышты. Алар күрөштүн тынч жолун тандашты.

Индеецтердин абалы

АКШнын жергиликтүү калкы – индеецтер катуу азап-тозокторго туш кылынды. Индеецтер өз укук-таламдары үчүн күчтөрү жеткенче күрөшүштү. Бирок, күчтөр кескин даражада тең эмес болгон бул күрөштө жеңилишти.

1880-жылдагы соңку согушта жеңилген индеецтер өзүнчө резервацияларга сүрүп чыгарылды. Бул резервациялар өнүмсүз таштанды жерлер эле. Бул жерде алар өкмөттүн «камкордугуна» алынды. Индеецтер маселеси мына ушундай жол менен чечилди.

Ошол учурда, АКШ Конгресси индеецтерге фермерлик иши менен алектенүүгө мүмкүнчүлүк берүүчү мыйзам кабыл алды. Бирок, мыйзам ишке ашпай кала берди. Буга, биринчиден, индеецтерге ажыратылган жер аянттарынын өнүмсүздүгү, экинчиден болсо фермерлик иши менен алектенүү индеецтердин жамааттык жашоо мүнөзүнө каршы келүүсү себеп болду.

Т.Рузвельт жана В.Вильсондун доорунда ички саясат

1900–1914-жылдар АКШ тарыхына «Өнүгүүнү жактоочу доор» деген ат менен кирген. Буга АКШ президенттеринин монополияларга каршы күрөш алып барышкандыгы себеп болгон. Монополияларга каршы күрөштөн максат – ортоңку

катмардын таламдарын коргоо эле. Монополияларга каршы күрөштүн жактоочулары өнүгүүнү жактоочулар деп аталды. Алардын катарында 1901-жылда АКШнын президенттик кызмат ордун ээлеген Теодор Рузвельт да бар эле. Ал америка-испан согушунда түздөн-түз катышып даңк алган эле. Т. Рузвельттин монополияларга каршы күрөш саясаты «Адилеттүү жол» деп наам алды. Анын өкмөтү, ошол учурда, ишчилер менен иш берүүчүлөрдүн ортосундагы келишпестиктерде калыстык милдетин да аткара баштады. Өкмөт тресттерге каршы көптөгөн сот жараянын уюштурду. Булар белгилүү бир натыйжаларды да берди. Алсак, соттун токтому менен Морган көзөмөл кыла турган темир жол компаниясы экиге бөлүндү. Темир жолдордун ишин жөнгө салуучу мыйзам кабыл алынды.

1912-жылдагы президент шайлоолорунда демократ Вудро Вильсон жеңип чыкты. Ал Биринчи дүйнөлүк согуштун алдында бажыкана тарифтери жөнүндө жаңы мыйзам кабыл алууга жетишти. Мыйзамга ылайык, тариф ставкасы 10 пайызга кыскартылды. Түшүмдүн ашып баруусуна карап, кошумча салык салына турган болду. Шайлоо системасында да реформа өткөрүлдү.

Буга ылайык, мурда айрым штаттардын мыйзам чыгаруучу органдары тарабынан шайлана турган сенаторлор эми калктын добуш берүүсү менен шайлана турган болду.

1914-жылда АКШ Конгресси тресттерге каршы мыйзам кабыл алды. Мыйзам иш таштоо учурунда тресттер көргөн зыянды проф-союздардан өндүрүп алуу тартибин бекер кылды.

Резервация (латинче, сактаймын) – кээ бир мамлекетте жергиликтүү калктын зыян көрбөй калган бөлүгүн зордоп жайгаштыруу үчүн ажыратылган аймак.

Сегрегация (латинче, бөлүү, ажыратуу) – айрым мамлекеттерде калкты күч иштетип расалык топторго ажыратуу.

1. АКШ да ишчилер классы өз укук-таламдары үчүн күрөштө алдына кандай максатты койгон эле?
2. АКШнын Эмгек Федерациясынын ишчилер кыймылында туткан орду жөнүндө эмнелерди билип алдың?
3. АКШда териси кара калктын абалы кандай өттү?
4. Жергиликтүү калк – индеецтерге карата кандай саясат жүргүзүлдү?
5. Президенттер Т. Рузвельт жана В. Вильсондордун ички саясаттарын бири-бири менен салыштыр.

1. Картадан Чикаго шаары жана Колорадо штатын таап, болгон окуяларды чечмеле.
2. Териси каралардын абалы жөнүндө дил баян жаз. Азыркы күн менен салыштыр.
3. Эмне үчүн Францияда үч жолу Республика жарыяланган бир шартта АКШда мындай окуя болбогон?

16-§.

АКШнын тышкы саясаты

АКШнын аскердик кудуретинин ишке салынышы

Мамлекеттин өтө чоң аймактары жана Россиядан сатып алынган Алясканы өздөштүрүү менен алек болгон АКШ колонияларды жана өз таасир чөйрөлөрүн колго киритүүгө Европа мамлекеттеринен кечирээк киришти. Ал алгач Латын Америкасы, Кариб бассейни жана Тынч океанынын жээгинде жайгашкан мамлекеттерге көңүлүн бурду.

АКШ Латын Америкасында үстөм болуп алуу үчүн күрөшүп, эки жүздүүлүк менен «Бардык Америка мамлекеттеринин кызыкчылыктары жалпы», деген идеяны үгүттөп келди. 1889-жылда АКШ Мамлекетинин департаментинин демилгеси менен Вашингтондо биринчи Панамерика конференциясы чакырылды. Биринчи Панамерика конференциясынын бир гана анык натыйжасы эл аралык «Америка республикалары съезди» деген ассоциациясын түзгөндүгү болду. АКШнын Батыш жарым шарындагы мамлекеттер үстүнөн жеке бийлик кылууга каратылган Панамериканизм саясаты ушул түрдө пайда болду. «Монро доктринасы»на таянып, көп өтпөй эле, Самоа аралдарын колго киритти.

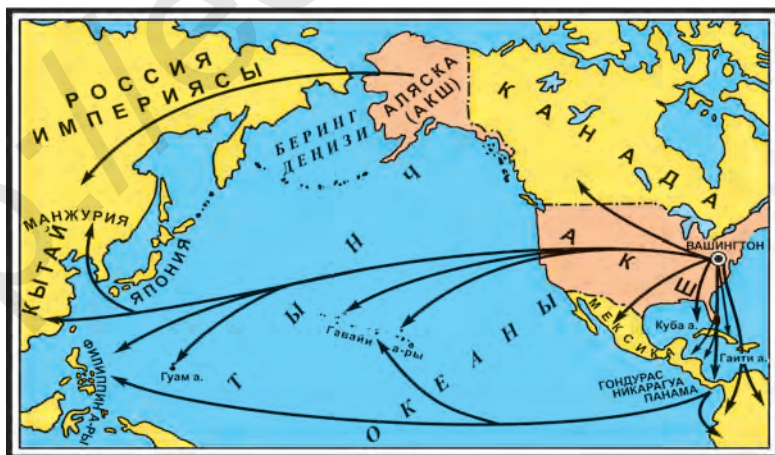
1898-жылда Тынч океанынын эң борборунда, Азияга алып бара турган стратегиялык жактан маанилүү болгон деңиз жолдору кесилишкен жердеги Гавайи аралдары басып алынды.

XIX кылымдын аягында АКШ өтө кудуреттүү мамлекетке айланды. Испанияга караштуу Куба аралы Американын бийлик чөйрөлөрүн суктандырды. АКШ Испанияга каршы согушка даярдана баштады. АКШ өз жарандарынын коопсуздугун камсыздоо шылтоосу менен 1898-жылда Кубанын жээктерине өз аскердик кемесин жиберди. Бул аскердик кеме Гавана рейдинде турган жеринде белгисиз себептер менен жарылып кетти. АКШ бул диверсия (кыйратуучулук)

Бул – дүйнөнү кайра бөлүп алуу жолундагы биринчи согуш эле. 3 айга созулган согушта Испания жеңилди жана келишим суроого мажбур болду. 1898-жылы 10-декабрда Парижде АКШ-Испания тынчтык келишимине кол коюлду. Ага ылайык, АКШ Пуэрто-Рико жана Гуам аралдарына, Испанияга 20 млн. доллар төлөп Филиппинге да ээ болуп алды. Кубанын үстүртөн гана эгемендүүлүк алды. Ал эми иш жүзүндө АКШга көз каранды болуп кала берди.

Панама каналы

Гавайи жана Филиппин аралдарын басып алынгандыгы жана Тынч океандын жээгинде жайгашкан мамлекеттер менен соода-сатыктын күчөөсү себеп, АКШ Тынч жана Атлантика океандарын бириктирүүчү канал куруу маселесине өзгөчө маани бере баштады.

56

Франциядан Панама каналын куруп жаткан жана кризиске учураган акционердик коомдун бардык акцияларын арзан баага сатып алды. Канал Колумбиянын аймагында эле. Эми канал куруу жана пайдалануу укугуна Американын толук ээ болушуна Колумбия Сенаты каршылык кылды. Ошондон соң, 1903-жыл 3-ноябрда АКШ Панамада Колумбияга каршы козголоң уюштурду жана ал жерде «куурчак» мамлекет түздү. Панама эгемендүү республика деп жарыяланды. АКШ Панама Республикасынын эгемендүүлүгүн тааныды. Панама өкмөтү АКШ менен канал казуу, темир жолдор жана каналдын жээгине коргонуу имараттарын куруу үчүн АКШга өтө кең укуктар берген келишимге кол койду. Мунун ордуна Панама 10 млн. доллар алды жана жылына рента алып турмай болду. Каналдын курулушуна АКШнын көңүл буруусу күчөдү. Курулуш 1914-жылда бүттү.

Канал АКШнын Атлантика океанынын жээктеринен Тынч океанынын жээктерине бара турган деңиз жолун бир кыйла кыскартып, АКШ үчүн стратегиялык жана экономикалык жактан өтө чоң мааниге ээ болду.

Панамерика союздаштыгы

1910-жылда Буэнос-Айрес шаарында өткөрүлгөн IV Панамерика конференциясында Америка Республикаларынын союздаштыгы коому «Панамерика союздаштыгы» деп аталды жана АКШнын пайдасы үчүн беткап (маска) болду. Президент Тафт «Доллар дипломатиясы» саясатын жарыялады. Бул саясат, негизинен экономикасы начар болгон Латын Америкасына салыштырмалуу колдонулду. «Жардам берүү» маскасы астында сатып алуу, мамлекеттик төңкөрүштөрдү уюштуруу кадимки көрүнүшкө айланып калды.

Латын Америкасын баш ийдирүү үчүн башка мамлекеттерге каршы күрөштө АКШ 1823-жылда кабыл алынган «Монро доктринасы» («Америка америкалыктар үчүн» урааны)на таянып иш алып барды. Бул доктринаны Т.Рузвельт АКШга ылайыктап айтты. Буга ылайык, Америка мамлекеттеринен кайсы биринде тартипсиздиктер туруктуу уланган шартта эл аралык полициянын ролун аткаруу АКШнын милдети болуш керек эле. Мына ушундай түрдө «жоон токмок» термини пайда болду. «Жоон токмок» саясаты АКШны «Батыш жарым шарынын полициясына» айландырды.

«Ачык эшиктер жана тең мүмкүнчүлүктөр» доктринасы

АКШ XX кылымдын башында Кытайга экспансия кылууну күчөттү. Бирок, башка мамлекеттер Кытайды өз таасир чөйрөлөрүнө бөлүштүрүп алышкандыгы себеп,

АКШ үчүн өзүнүн товарларын ушул «таасир чөйрөлөрүнө» алып кирүү, кийин өзүнүн жеке бийлигин орнотууга мүмкүнчүлүк бере турган доктринаны табуу зарыл болуп калды.

1899-жылда АКШнын мамлекеттик катчысы Хей Улуу Британия, Германия, Россия, Япония, Франция жана Италияга белгилүү бир мазмунда нота жиберди. Анда тарыхка «Ачык эшиктер жана тең мүмкүнчүлүктөр» аталышы менен кирген доктрина туюнтулган эле.

Бул доктрина боюнча АКШ Кытайда болгон «таасир чөйрөлөрдү» таанып, ошол эле мезгилде Американын товарлары үчүн ушул «таасир чөйрөлөр»үн ачып коюуну, б.а. соода-сатык эркиндигин талап кылган. О.э, бир да мамлекет Кытайда соода кылуу үчүн эч кандай жеңилдик албастыгы зарыл эле. АКШ Кытайдын башка мамлекеттерге берген мүмкүнчүлүктөрүн Америка капиталынын Кытайга кирип келишине жана Азияда өзүнүн чексиз бийлигин орнотуу планын ишке ашыруусу жолундагы тоскоол деп эсептечү.

Президент В. Вильсон тышкы саясатта өзүнөн мурдагы жакын катарлаштары катары АКШнын дүйнөдө эң кудуреттүү таасирге ээ болуусу үчүн күрөштү. Атап айтсак, ал мындай деп жазган эле: «Жаңы доордун алдында турабыз. Бул доордо биз америкалыктар дүйнөнү башкарышыбыз керек».

Ооба, тез арада ушундай да болду. Биринчи дүйнөлүк согуш АКШнын максаттарынын орундалышына шарт жаратты.

Мамлекеттик департамент – АКШнын тышкы иштер министрлиги. **Доктрина** (латинче – кайсы бир тармак жөнүндөгү окуу) – саясий жетекчилик принциби.

Нота (латинче) – бир мамлекеттин башка мамлекетке жазган расмий кайрылуусу.

1. АКШнын тышкы саясатынын маңызын айтып бер.
2. «Жоон токмок», «доллар дипломатиясы», «Монро доктринасы» деген сөздөрдүн мазмунун түшүндүрүп бер.
3. Панама каналынын курулушу кандай түрдө ишке ашты?
4. «Ачык эшиктер жана тең мүмкүнчүлүктөр»дүн мазмуну жөнүндө эмнелерди билип алдың?

1. «Бардык Америка мамлекеттеринин кызыкчылыктары бир» ураанынын мазмуну эмнеден турат?
2. Картадан пайдаланып АКШ таасирин өткөрүүнүн негизги багыттарын чечмелеп бер.
3. Панама каланынын курулушу жана азыркы абалы жөнүндө реферат жаз.

Жалпы мүнөздөмө

Америка материги шарттуу түрдө Түндүк жана Түштүк Америкага бөлүнөт. Кээде «Латын Америкасы» аталышы да иштетилет. Түштүк Американы испандар жана португалдар басып алганы маалым. Алардын тили латын тилинен келип чыгышына салыштырылып, Түштүк Америка Латын Америкасы деп аталган. Бирок Латын Америкасы Түштүк Америкага караганда кең түшүнүк. Ага Мексика (Түндүк Американын бир бөлүгү) менен Борбордук Американын аймактары да кирет (тиркемеге кара). Түндүк жана Түштүк Американын өнүгүүсү бир түрдүү даражада кечкен жок. Түндүк Америкада жайгашкан АКШ дүйнөнүн биринчи мамлекетине айланган болсо, Латын Америкасы өнүгүүдө артта калып кетти. Мунун негизги себеби, Латын Америкасы мамлекеттеринин түзгөн бийлик чөйрөлөрү жана алардын өкүлү болгон саясий ишмерлер келип чыгышы боюнча испаниялык жана португалиялыктар болгондугу менен түшүндүрүлөт.

Испания жана Португалия бул доордо Батыш Европанын экономикалык жактан өнүгүүдө артта калган мамлекеттери эле. Бул эки мамлекеттин коомунун турмушунда орто кылымдын феодалдык эрежелеринин алигече сакталып келе жаткандыгы мунун негизги себеби эле.

Латын Америкасынын мамлекеттеринин бийлик чөйрөлөрү дал ушул эки мамлекетте өкүм сүрүп жаткан орто кылым феодалдык мамилелерине негизделген калыптагы эрежелерди өздөрүндө да сактап турган. Анткени, дал ушул эрежелер аларга бийликти өз колдорунда бекем сактап туруусунун кепилдиги болгон. Орто кылым феодалдык эрежелеринин сакталып калышы Латын Америкасында да коомдун өнүгүүсүнүн артта калышына себеп болгон. Латын Америкасында саясий жактан эгемендүү болгон мамлекеттердин пайда болуу жараяны 1870-жылга келип, дээрлик аяктады. Аргентина, Мексика, Чили, Уругвай, Венесуэла жана Колумбия мамлекеттери Испаниянын эзүүсүнө каршы узак убакыт өз эгемендүүлүктөрүн сактоо жана феодалдык монархияны кулатуу үчүн күрөшүштү.

Латын Америкасы өлкөлөрүнүн көпчүлүгүндө XIX кылымдын соңку чейрегинде өнөр жай өнүгүүсү эми эле башталган болчу. Алардын экономикасында феодалдык мамилелер, кулчулуктун калдыктары, индеецтердин жөнөкөй уруучулук жамаатары да бар эле. Бул

мамлекеттердин кылымдарга созулган өнүгүүдөн артта калгандыгынан Улуу Британия, Франция, АКШ жана Германия сыяктуу ири мамлекеттердин монополисттери пайдаланып калды. XIX кылымдын аягына келип, Латын Америкасынын мамлекеттери иш жүзүндө Улуу Британия жана АКШнын жарым колонияларына айланып калды. Латын Америкасынын мамлекеттеринде капитализмдин орношу узак жана өтө татаал жолдон барды. Улуу Британия бул регионго эң көп капитал киргизген эле. Негизги капиталы порт, темир жол курууга, банктарга, тропикалык өсүмдүктөрдү өстүрүүгө жана эт өндүрүүгө сарпталчу. XIX кылымдын аягында Латын Америкасына АКШ капиталы да кирип келе баштады.

Кубанын көз карандысыздык үчүн күрөшү

1868–1878-жылдарда Куба эли испан эзүүчүлөрүнө каршы боштондук күрөшүн алып барды (Испания Кубаны 1510-жылда басып алган эле). Бирок, Испанияга болгон көз карандылыктан кутула албады. Ошентсе да, 1880-жылда кулчулукту жоюуга жетишилди. Тез арада Кубага АКШ талапкерлик кыла баштады. Бул максатта Испанияга кайрылды. Ал ыраазы болбоду. 1895-жылда Куба эли улуттук баатыры Хосе Марти, Максимо Гоместердин башчылыгында козголоң көтөрдү. Парижде кол коюлган Испания – АКШ тынчтык келишимине ылайык Куба көз карандысыз деп жарыяланса да, чынында АКШга баш ийип калды.

1910-жылдагы президенттик шайлоо

XIX кылымдын 70-жылдарында АКШ – Мексика (Мексика 1821-жылы эгемендүүлүккө жетишкен эле) мамилелери курчуй баштады. Буга АКШнын Мексиканы өзүнө саясий жана экономикалык жактан баш ийдирүүгө умтулуусу себеп болду. АКШ өзүнө чектеш Мексиканын түндүктөгү райондорунда Америка ишканаларын жана темир жолдорду куруу үчүн Мексика өкмөтүнөн уруксат сурады. Бирок, өкмөт бул кайрылууну четке какты. Натыйжада мамлекеттик төңкөрүш уюштурулду. АКШ жана айылдык помещиктердин реакциясына таянган Порфирио Диас 1876-жылда президент деп жарыяланды жана бул кызматта азыраак тыныгуу менен 1911-жылга чейин турду. Диас диктатурасынын доору Мексиканы чет эл монополияларынын жарым колониясына айландыруу доору болду. Диас башкарган доордун аягына барып, АКШнын Мексикага салган капиталы 1 млрд. доллардан ашты. АКШ Мексиканын нефть кендерин, тышкы соодасын өз көзөмөлүнө алды.

1909-жылда Мексикада түшүм болбоду. Натыйжада, дыйкандар козголоңу башталды. Алардын кыймылына Эмилиано Сапата башчылык кылды. Сапата «Дыйкандарды коргоо хунтасын» түздү. Аны урааны «Жер жана эркиндик» эле.

Мексикада Диастын диктатурасы

1910-жыл июлда Мексикада президенттик шайлоо өткөрүлдү. Диасты кайра шайлоого каршы турган көпчүлүк Мадеронун тегерегинде бирикти.

Шайлоодо Мадеро өз талапкерлигин койду. Шайлоо натыйжаларынан корккон Диас Мадерону түрмөгө салдырды.

Шайлоолор тынч өтүп, адатынча, Диас дагы жеңишке жетти. Арадан бир кыйла убакыт өтүп, түрмөдөн бошотулган Мадеро шайлоолордун жасамалыгын ашкерелеп, өзүн мыйзамдуу президент деп атады. Диктатура учурунда индеецтерден мыйзамсыз тартып алынган жерлерди кайтарып берүүгө, помещиктерге караштуу жерлердин бир бөлүгүн акы төлөөнүн эсебинен дыйкандарга берүүгө убада берди. Калкты козголоңго чакырды. Элдик козголоңдон коркуп кеткен Диас Мексикадан качууга аргасыз болду.

Мадеро борбор шаарга кирип келди жана президенттикти ээледі. Бирок, Мексикадагы оор ички саясий абалдын айынан ал олуттуу бир өзгөрүүлөр жасай албады. Ошентсе да, иш күнүн 10 саатка чейин чектеп койду жана өндүрүштө штраф системасын жокко чыгарды. Чет эл капиталын чектөөгө жана улуттук экономиканы коргоого умтулду.

Уэртанын диктатурасы

АКШ Мадеронун улуттук саясатына душман көзү менен карады жана диктатор Диастын максатташы, генерал Уэртаны Мадерого каршы кайрай баштады.

АКШнын колдоосунан күч алган Уэрта 1913-жылда мамлекеттик төңкөрүш өткөрдү. Мадеро атып ташталды.

Уэртанын диктатурасы Мексикадагы абалды ого бетер оордотту. Жөнөкөй калк гана эмес, жадагалса улуттук буржуазия жана буржуазиялашкан помещиктердин бир бөлүгү да Уэртага каршы чыкты. Мамлекетте жарандар согушу башталды. Улуттук мекенди сүйүүчү күчтөр генерал Уэртанын диктатурасын кулатышты.

Мексика төңкөрүшү

XX кылымдын башында Мексикада дыйкандардын кудуреттүү кыймылы башталды.

Мунун себеби дыйкандардын жерсиздиги болчу. Дыйкандардын кыймылы төңкөрүшкө айланды. Бул төңкөрүш (1910–1917) Мексика тарыхына «буржуа төңкөрүшү» аталышы менен кирген. Мамлекеттин түштүгүндөгү дыйкандардын кыймылынын башчысы Эмилиано Сапата 1911-жылда өзүнүн агрардык программасын жарыялады.

Бул программа индеецтерден тартып алынган жерлерди аларга кайтарып берүү, калган бардык жерлерди конфискациялоо жана жерсиз дыйкандарга бөлүп берүү сыяктуу талаптардан турган.

Мамлекет түндүгүндөгү дыйкандар кыймылынын башчысы Франсиско Виянын желегине «Жер жана эркиндик» урааны жазылган эле. Сапата менен Виянын куралдуу күчтөрү 1914-жылда мамлекеттин борбору Мехикону ээлешти. Бирок, көп өтпөй, өкмөт кошууну аларды чегинүүгө мажбур кылды. 1917-жылга келип гана козголоң бастырылды. Сапата жана Виялар түрдүү жылдарда жалданган кылмышкерлер тарабынан өлтүрүлдү.

Дыйкандар козголоңу жеңилген болсо да, изсиз кетпеди. Өкмөт агрардык маселени аздап болсо да чечти. Мисалы, латифундисттер тарабынан мыйзамсыз түрдө басып алынган жерлер дыйкандарга кайтарылды. 1917-жылда демократиялык маанайдагы конституция кабыл алынды.

Диктатура (латинче – чектелбеген бийлик) – эч кандай мыйзам менен чектелбеген, зордукка таянуучу бийлик.

Оппозиция – иш жүзүндөгү өкмөт саясатына каршы күчтөр.

1. Латын Америкасынын өнүгүүдөн артта калып кетүүсүнүн себептерин белгилеп бер.
2. Куба кандай жагдайда АКШга көз каранды болуп калды?
3. АКШ Латын Америкасы мамлекеттерин саясий жана экономикалык көз карандылыкта кармоодо кандай усулдарды колдогон?
4. Мексикада диктатордук режимдеринин салыштырмалуу көпкө созулгандыгын кандай түшүндүрөсүң?
5. 1910–1917-жылдардагы Мексика төңкөрүшүнүн маанисин айтып бер.

1. Саясий көз карандысыздык үчүн күрөш кайсы мезгилдерде күчөгөн? Аларга түшүндүрмө бер.
2. Мексикада Р. Диастын бийлиги жылдарында эмнелер болду?
3. Бүгүнкү Мексиканын абалы жөнүндө маалымат чогулт жана өтмүш менен салыштыр.

18-§. Латын Америкасынын башка мамлекеттери

Бразилияда кулчулуктун жоюлушу

Бразилия Латын Америкасындагы ири мамлекеттерден бири болуп, анда 15 млн. калк жашаган жана ал учурда, эң артта калган мамлекет да болчу. Өлкөдө кулчулук, жакырчылык, түркөйлүк жана укуксуздук кең жайылган эле. Кул сата турган базарлар, өз үй-бүлөсүнө, өз үйүнө ээ болуу укугунан ажыраган адамдарды сатуу, эмгекчил кулду көзөмөлчүлөр тарабынан камчылап иштетүү 1870–1880-жылдарда да адаттагы көрүнүш эле.

Ушундай бир шартта кулдар да өз инсандык укуктарын коргоого мажбур болушкан. Алсак, кул Бонифационун башчылыгында кант тростниги плантацияларында көтөрүлгөн кулдар козголоңу мунун далили. Кулдар өздөрүнүн териси каралардын республикасын жарыялашты жана Бонифациону президент кылып шайлашты. Бонифацио куралдуу күрөш аркылуу бардык кулдарды боштондукка чыгаруу зарыл деп эсептечү. Бирок, өкмөттүн кошуундары Бонифационун кошуунун талкалаган.

Кулчулукка каршы болгон күчтөр кулдарды бошотууга чакыруучу «Эркиндик манифестин» жарыялашты. Кулчулукка каршы болгон кээ бир плантаторлор да аболиционисттик кыймылды колдоп-кубатташты. Алсак, плантатор Антонио Преодо өз кулдарын эркиндикке чыгарган. Ал өлкөнүн министри болгондон соң, кулдарды эркиндикке чыгаруу жөнүндө сунуш киргизди. Оорусу себеп кызматын аткара албай жаткан император Педру II нин ордуна убактылуу мамлекетти башкарып турган ханша Изабель 1888-жылда Бразилияда кулдарды эркиндикке чыгаруу жөнүндөгү «Алтын мыйзам» аты менен таанымал мыйзамга кол койду. Мамлекетте ал кезде 750 миң кул бар болчу.

Республиканын жарыяланышы

Кулчулук жоюлган соң, республика үчүн күрөш күчөп кетти. Рио-де-Жанейродо республиканы жактоочулардын чоң демонстрациясы өттү. Анда студенттер, кол өнөрчүлөр, соодагерлер катышты. Бул демонстрация республика системасынын жактоочулары болгон аскерлер тарабынан колдоого алынды. Натыйжада 1889-жылы 19-ноябрда Педру II тактыдан баш тартып, Британия кемесинде Португалияга жөнөп кетти. Бийлик аскерлердин колуна өттү. Жаңы өкмөт мамлекетти Республика деп жарыялады. 1891-жылда кабыл алынган конституцияга ылайык мамлекет Бразилия Кошмо Штаттары деп атала турган болду. Бардык

жарандардын мыйзам алдында тендиги жарыяланды. Жазуу жана окууну билүүчү жарандарга жалпы шайлоо укугу берилди.

Мамлекеттин экономикалык абалы оор эле. Мындан англис, француз, герман жана Түндүк Америка монополиялары пайдаланышты. Алар чечүүчү тармактарды ээлеп алышты.

Аргентинадагы абал

Узакка созулган ички күрөш, Парагвай менен алып барылган согуштун натыйжасында Аргентинада экономикалык турмуш дээрлик токтоп калды. Өкмөт ички абалды туруктуулаштыруу боюнча өтө чоң иштерди жасады. Алсак, Буэнос-Айресте улуттук банк ачылды. Иммиграция колдоого алына баштады. Натыйжада, кыска мезгилдин ичинде Аргентинага 300 миң киши көчүп келди. Европадан келгендер артыкчылыктуу шарттар менен мамлекеттен жер алышты. Көптөгөн шаарлар, жолдор куруп, кеңейтилди. Билим берүү жана илим тез өнүгө баштады. Буэнос-Айресте жөө аскерлер жана аскердик деңиз мектеби ачылып, аскердик билим берүүгө негиз салынды.

1876-жылда иммиграция жана колонизация жөнүндө мыйзам кабыл алынды. Ага ылайык, али калк ээлеген мамлекеттик жерлер 80 гектардан ашпай турган аянттарга бөлүнүп сатылды. Индеецтердин түшүмдүү жерлери тартып алынып, офицерлер жана аскерлерге акысыз бөлүп берилди. Өкмөт, ошол эле учурда, чет эл капиталы киритилишин да колдоого алып жатты. Бир гана Улуу Британиянын киргизген капиталы 1,5 млн. долларды түзгөндүгү бекеринен эмес эле. Бирок, эмгекчилердин абалы дагы эле оор боюнча калган. Натыйжада, ишчилер классы өз укук-таламдары үчүн күрөш баштады. Алар 8 сааттык иш күнүн талап кылышты. 1895-жылда Социалисттик партия түзүлдү. Партия диний билим берүүнү токтотуу, бирдиктүү салык орнотуу, профсоюздарды бириктирүү жана демонстрацияларга уруксат берүү үчүн күрөш алып барды. 18 жашка толгон эркек жарандарга (дин кызматкери жана аскерлерден сырткары) жалпы шайлоо укугун берүү жөнүндө мыйзам чыгарылышына жетишишти.

Борбордук Америкадагы абал Борбордук Америкада АКШнын таасири тез темптер менен күчөп барды. Мунун натыйжасында, ички күрөштөрдүн айынан алдан тайган Гватемала АКШга көз каранды болуп калды.

Гондурас, Сальвадор жана Никарагуа 1895–1896-жылдарда бирдиктүү мамлекет – Улуу Борбордук Америка Республикасына биригишти. Дал мына ушул биримдик АКШны түйшүккө салып койду. Анткени, АКШга Борбордук Америкада анын саясатына тоскоол

болушу мүмкүн болгон мамлекеттердин биримдиги керек эмес эле. АКШнын монополиялары бул мамлекеттердеги өкмөткө оппозиция болгон топторго таянып Улуу Борбордук Америка Республикасын таратып жиберүүгө жетишти.

Панама каналы ачылгандан соң, каналдын аймагында Американын губернатору өзүнө баш ие турган ири аскердик күчтөр менен Борбордук Америка мамлекеттерине кооп салып турду.

Аболиционизм (латинче – жоготуу, жоюу) – негрлерди кулдуктан бошотуу кыймылы.

Миля – 1609,3 метрге тең узундуктун чен бирдиги.

1. Бразилияда кулчулук кандай түрдө жоюлду?
2. Бразилияда Республика режиминин орнотулушу жөнүндө айтып бер.
3. Аргентина өкмөтү мамлекетти оор экономикалык абалдан алып чыгуу үчүн кандай чаралар көрдү?
4. Борбордук Америка мамлекеттеринин өнүгүүсүнө мүнөздүү негизги ички өзгөчөлүктөрдү айт.

1. «Алтын мыйзамдын» маңызын түшүндүр.
2. Аргентинада колонизация жөнүндөгү мыйзам кандай ишке ашырылды?
3. Социалисттик партия кандай максаттарды илгери сүрдү?
4. Ой жүгүрт: мамлекет жана элдерди бири-бирине каршы кайроо кандай кесепеттерге алып келген? Азырчы?

АКШ менен Панама Республикасынын ортосунда Панама каналы жөнүндө түзүлгөн келишимден. 1903-жыл.

« ... 2-статья. Панама Республикасы аты аталган каналды куруу, сактап туруу, андан пайдалануу, аны санитария абалына келтирүү жана коргоо үчүн 10 милялык зонанын чегиндеги жерлерден жана суу астындагы курулмалардан пайдалануу, аларды ээлөө жана көзөмөлгө алуу укугун Америка Кошмо Штаттарына түбөлүккө тапшырат.

3-статья. Панама Республикасы Америка Кошмо Штаттарына зонадагы бардык укуктарды, ыйгарым укуктарды жана бүткүл бийликти тапшырат ...».

**Россиянын саясий
режими**

Россия бул доордо чектелбеген монархия болуп, бүткүл бийлик императордун колунда топтолгон эле. (Тарых китептеринде падышанын бийлигине карата «царизм», «самодержавие» терминдери да иштетилет.) Император бийлигинин негизги таянычы помещиктер жана Православ чиркөөсү эле. Императордун үй-бүлөсүнүн өзү эң чоң помещик болуп, 7 млн. десятина (1 десятина = 1,1 гектар) жерге ээлик кылган. Помещик чарбасы Россиянын капиталисттик өнүгүүсү жолундагы негизги тоскоол эле. Помещиктер баш оту менен эски тартиптердин сакталып калынышына аракет кылышкан.

Россияда буржуазия классы да бар эле. Алардын капиталдарынын көлөмү барган сайын өсүп барды. Бирок, буржуазиянын саясий бедели төмөн, мамлекетти башкаруудагы катышуусу дээрлик байкалбайт болчу.

**Экономикалык
абал**

Россия агрардык-индустриалдык мамлекет эле. Мамлекеттин калкынын басымдуу бөлүгү айылдарда жашачу. Ошондой болсо да, Россия Империясында капитализм тездик менен өнүгүп барды. Чет эл капиталынын кирип келиши себеп оор өнөр жай тездик менен илгериледи. Анын металлургия, машина куруучулук, нефть жана көмүр казып алуу сыяктуу тармактары өсө баштады. Россия кыска убакыттын ичинде нефть казып алуу боюнча АКШны да артта калтырды жана дүйнөдө биринчи орунга чыкты. Четке көп керосин экспорт кылынды.

Россиянын экономикасынын өнүгүүсүнө мүнөздүү дагы бир өзгөчөлүк – монополиялардын пайда болгондугу болду. Алсак, Россиянын кара металлургиясында «Продмет», көмүр өнөр жайында «Продуголь» деген ири монополисттик уюмдар түзүлдү. Түстүү металлургияда «Медь» коому (1907) чечүүчү позицияны ээлеп алды.

Россиянын экономикалык өнүгүүсүнө мүнөздүү дагы бир өзгөчөлүк, капиталды четке чыгарууга караганда, киргизүүнүн жого-

рулугу эле. Бул, бир жактан, Россия капитализминин алсыздыгынын натыйжасы болсо, экинчиден, Россияда чет эл капиталына чоң пайда келтирүүчү тармактардын, региондордун көптүгү, арзан ишчи күчүнүн бар экени менен да түшүндүрүлчү.

Мамлекет өнөр жайына салынган чет эл капиталынын негизги бөлүгү Францияныкы эле.

Россиянын айыл чарбасы да акырындык менен болсо да, өнүктү. Айыл чарбасы продукцияларын экспорт кылуу да өстү. Негизги экспорт продукциясы – дан эле.

Россияда капитализмдин өнүгүшү менен финансы капиталы да пайда болду. «Петербург эл аралык банкы», «Азов–Дон» жана «Русь–Азия» банктары мамлекет турмушунда маанилүү роль ойной баштады. Ошентсе да, XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында Россия экономикалык өнүгүүдө башка ири мамлекеттерге салыштырмалуу артта болчу.

Ички саясат Россия империясынын курамында 100 дөн ашык улут жана калк жашачу. Алардын аймактары түрдүү кылымдарда, түрдүү тарыхый шарттарда Россия тарабынан басып алынган. Бул өлкөлөрдө орусташтыруу саясаты жүргүзүлдү. Баскынчылар зулумуна каршы көтөрүлгөн улуттук-боштондук кыймылдары болсо аёосуз бастырылды.

Бирок, Россия империясында жарандарынын чоң бөлүгү, о.э., колониядагы элдеринин турмушу да оор кечкен. Бул болсо качандыр чоң бир жарылуу болушуна алып келиши шексиз эле. Буга кошумча, 1904-жылдагы Россия-Япония согушу жалпы элдин жашоо шартын ого бетер оордотуп жиберди. Акыр-аягы, бул – 1905-жылы биринчи орус төңкөрүшүнүн болушуна алып келди. Албетте, төңкөрүш жеңилди. Бийлик чөйрөлөрү бул төңкөрүштөн зарыл тыянактарды да чыгарды. Анын негизгиси дыйкандарды төңкөрүштүк кыймылдан четтетүү жөнүндөгү тыянак эле. Экинчиден, кыштактарда падышалык бийликтин күчтүү социалдык таянычын пайда кылуу көйгөйү эле.

Бул максаттарды ишке ашыруу үчүн агрардык реформа өткөрүүгө чечим чыгарылды. Император Николай II 1906-жылы агрардык реформа өткөрүү жана дыйкандарды көчүрүү жөнүндө указ чыгарды. Бул реформа премьер-министр П.А.Столыпиндин демилгесине байланыштуу болгондуктан ал тарыхка «Столыпиндин агрардык реформасы» деген ат менен кирген. Ага ылайык, дыйкандардын өз менчик жерине ээ болуу маселесин төмөнкү 3 усул аркылуу ишке ашырылышы көздө тутулду:

– жамааттык жер ээлигин бекер кылуу жана дыйкандарга алар сатып алган жамааттын жерин жеке менчикке айландыруу о.э. дыйканга өз жерин сатуу укугун да берүү;

– дыйкандардын мамлекетке жана помещиктерге таандык жерлерди сатып алуулары үчүн аларга «Дыйкандардын банкы» аркылуу жардам берүү;

– жер тартыштыгы күчтүү болгон борбордук региондордогу дыйкандардын бир бөлүгүн Сибирь, Ыраакы Чыгыш жана империянын улуттук четки өлкөлөрүнө көчүрүү.

Столыпин агрардык реформасы кыштак элинин катмарланышын жана ички базардын өсүшүн күчөттү. Бай дыйкандар (кулактар)дын беделин чыңдады. Бирок, агрардык реформа помещиктик жер ээлигин жоё албады.

Мындан сырткары, көчүп кеткендер дагы мурдагы жерлерине кайра көчүп келүүгө мажбур боло башташты. Себеби, көчүрүү материалдык жактан жетиштүү камсыздалбады. Буга кошумча, көчүрүү саясаты улуттук четки өлкөлөрдөгү саясий кырдаалды курчутту. Буга четки өлкөлөрдөгү, атап айтсак, Түркстандагы жергиликтүү калкка тиешелүү эң жакшы жерлердин көчүп келгендерге берилгендиги, ал эми түпкүлүктүү элдин шарты оор жерлерге сүрүп чыгарылгандыгы себеп болду.

Мына ошентип, Столыпин мамлекетти «тынчтандыра» албады. Бийлик чөйрөлөрү анын отставкага чыгуусун талап кыла башташты. Буга жетише албагандан соң, 1911-жылы Столыпин атып өлтүрүлдү. Бирок, бардык кемчилдиктерине карабай, Столыпиндин агрардык саясаты кыштакта капитализмдин өнүгүшүнө жол ачты.

Самодержавие – Россияда монархиянын чектелбеген мамлекеттик режим, эзүүчү бийлик.

Реформа – кайсы бир тармактагы иш жүзүндөгү тартиптерди түптөн өзгөртүү.

Агрардык реформа – жер-суу, жерге ээлик кылуу жана жер-суудан пайдалануу тартиптерин кайра өзгөртүү.

Падышачылык (Chorizm–Царизм) – Россия Падышасынын, монархиянын чектелбеген бийлигин негиздеген мамлекеттик режим.

1. Россиянын саясий режимин Улуу Британия, Германия жана Франциянын саясий режими менен салыштыр.
2. Россиянын экономикалык өнүгүүсүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү белгиле.

3. Столыпиндин агрардык реформасынын мазмуну жана натыйжалары жөнүндө эмнелерди билип алдың?

Россия айыл чарбасында экспорттоло турган негизги товардан экендигине түшүндүрмө бер.

20-§.

Россия империясынын тышкы саясаты

Россия империясы– колониалдык мамлекет

Россия да кудуреттүү колониялдык мамлекеттерден бири болгон. Баскынчылык согуштары менен чоң империя түзүлдү. Ошол эле учурда, Россия колониячылык империясы Улуу Британия же Франция колониялдык империясынан айырмаланчу.

Бул айырма – Россия басып алган аймактардын империянын курамына түздөн-түз кошуп алынуусунда эле. Ошол себептен Россиянын океан же деңиз артындагы колониялары жок эле. Мисалы, Орто Азиянын басып алынган бөлүгү империянын курамына кошулуп, бул аймакта Түркстан генерал-губернаторлугу түзүлгөндүгү сага «Өзбекстан тарыхы» китебинен маалым. Россиянын баскынчылык саясатынын негизги багыттары Балкан, Ыраакы Чыгыш, Кара деңиз менен Жер ортолук деңизин байланыштыруучу Осмонийлер мамлекетине караштуу Дарданелл жана Босфор кысыктары жана Орто Азияда өз бийлигин орнотуу эле.

Россия XIX кылымдын 70-жылдарынан кийин да Орто Азияда баскынчылык саясатын улантты. 1873-жылы Хива хандыгы вассал мамлекетке айландырылды. Орто Азия 1885-жылы толук баш ийдирилди.

Россия-Осмонийлер

мамлекети

согушу

1875-жылы Босния жана Герцеговинада Осмонийлер мамлекети эзүүсүнө каршы козголоң көтөрүлдү. Алар улуттук эгемендүүлүктү талап кылышты. Болгарияда да ушундай козголоң көтөрүлдү. Бирок, козголоң ырайымсыздык менен бастырылды. Балкан кризиси ири мамлекеттердин кызыкчылыгын дагы бир жолу беттештирди. 1876-жылы Сербия–Осмонийлер мамлекети согушунда Осмонийлер мамлекети жеңе баштады. Мындай шартта Россия Осмонийлер мамлекетинен Сербия менен элдешүү келишимин түзүүнү, армиясын демобилизациялоону талап кылды. Осмонийлер мамлекети Сербия менен тынчтык келишимин түзгөн болсо да, өз армиясын демобилизациялабады. Бул Россия үчүн керектүү иш болду. Ал 1877-жылдын 24-апрелинде Осмонийлер

мамлекетине согуш жарыялады. Сербия жана Черногория да согуш аракеттеринде катышты. Россия Осмонийлер мамлекетине чоң зыян келтирди. Россиянын ийгиликтери Улуу Британияны түйшүккө салып койду жана ал өз аскердик кемелерин Мрамор деңизине киргизди. Россиянын армиясы Константинополь шаарына бастырып кирсе, Россия менен дипломатиялык байланышын үзөөрүн билдирди.

Сан-Стефано келишими 1878-жылы Сан-Стефанодо Россия-Осмонийлер мамлекети келишимине кол коюлду. Келишим Балкан жарым аралынын саясий картасын түптөн өзгөртүп жиберди. Болгария Осмонийлерге үстүртөн гана көз каранды, ал эми иш жүзүндө эгемендүү мамлекетке айланды. Черногория, Сербия жана Румыния толук эгемендүү мамлекеттер деп таанылды. Осмонийлер мамлекетинин Россияга чоң өлчөмдө төлөм төлөөсү белгиленди. Бирок, Сан-Стефано келишимин Улуу Британия тааныбады. Ал бул келишимди кайра көрүп чыгууну талап кылды. Германия менен Австрия-Венгрия да бул талапка кошулушту. Жалгызданган Россия эл аралык конгресс – Берлин конгресси чакырылышына аргасыз макул болду.

Берлин конгресси Конгресс 1878-жылдын 13-июнунда ачылды. Конгрессте «Берлин трактаты» деп аталган документке кол коюлду. Бул документ Россиянын Сан-Стефано келишиминин натыйжасында колго киргизген чоң ийгиликтеринин маанисин азайтып жиберди. Алсак, Улуу Британия аскердик кемелери Кара деңизге кирүү укугуна ээ болду, Кипр аралы Улуу Британияга, Босния жана Герцеговина Австрия-Венгрияга тартуу кылынды. Болгария экиге бөлүп жиберилди. Ошол учурда, Осмонийлер мамлекети төлөшү зарыл болгон төлөмдүн чоң бөлүгүнүн эсебине Россияга Кавказдын Батуми, Карс жана Ардаган аймактары берилди. Черногория, Сербия жана Румыниянын мамлекеттик эгемендүүлүгү таанылды.

Ыраакы Чыгыш саясаты Россия соода-өнөр жай чөйрөлөрү Ыраакы Чыгыштын колго киритилишинен пайда көрүшмөк. Ошондуктан да Амурдун жээгин жана Приморье өлкөсүн басып алды. Ошондуктан Россия Япония менен жакшы мамиледе болууга умтулду. Мисалы, АКШ, Улуу Британия жана Франциянын Японияга каршы каратылган аскердик экспедицияларында катышпады. 1875-жылы Япония өкмөтү Түштүк Сахалинге болгон доосунан баш тартуу шарты менен Куриль аралдарынын Түндүк бөлүгүнүн Японияга берилиши жөнүндө келишим түзүүгө жетишти.

Орто Азия маселесинде 70-жылдарда Россия өкмөтү менен Британия өкмөтүнүн ортосунда Орто Азиядагы

таасир чөйрөлөрүн такташтыруу үчүн сүйлөшүүлөр башталды жана ал 1873-жылы келишим түзүү менен аяктады. Ага ылайык, Россия Ооганстанды өз таасиринен сыртта деп кабыл алды. Ал эми Улуу Британия болсо Хивага талапкерлик кылбай турган болду.

Бирок Улуу Британия Ооганстанга каршы баскынчылык аракеттерин баштады. Ооган эли баскынчыларга каршы козголоң көтөрдү. Козголоңго Ооганстандын Россия таасиринде болгон саясий ишмери Абдурахман жетекчилик кылды. Козголоңчулар тез арада англичандардын үстүнөн жеңип чыгышты.

Өзүнүн стратегиялык максатына жетишкен Россия азыркы Түркмөнстандын аймактарын басып алууга киришти. Ошол учурда, түркмөн урууларынын ортосундагы өз ара келишпестиктер, алардын бирдиктүү күч катары бириге албагандыгы да Россияга абдан ыңгайлуу болду.

Натыйжада, 1885-жылы Кушка шаарын басып алды. Андан соң Улуу Британия менен Россиянын ортосунда Ооганстандын тагдыры жана анын чек арасын белгилөө маселеси чечилди. 1891-жылы Россия басып алган Орто Азиянын аймагы менен Ооганстандын ортосундагы чек аранын Памирден өтүшү жөнүндөгү келишимге кол коюлду.

Россия–Япония согушу Россия–Япония мамилелери Кытай жана анын провинциясы Манжуриянын айынан барган сайын курчуй баштады. Качандыр-бир бул эки мамлекеттин ортосунда согуш келип чыгуусу айкын болуп калды. Муну жакшы түшүнгөн Япония эми ири мамлекеттер менен жакындашуу жолдорун издей баштады. Натыйжада, 1902-жылы Япония – Улуу Британия келишими түзүлдү. Алар ар кандай шартта да бир-бирин колдоп-кубаттоого келишип алышты.

АКШ Японияны Россияга каршы согушка демите баштады. Аскердик жактан согушка даяр болгон Япониянын аскердик флоту 1904-жылы согуш жарыялабай туруп, Порт-Артурдагы Россиянын аскердик деңиз күчтөрүнө кол салды жана ага чоң зыян жеткирди (155-беттеги тиркемеге кара).

Россия аскердик-экономикалык жактан согушка даяр эмес эле. Мунун натыйжасында деңизде да, кургактыкта да жеңилди. Ошентип, Порт-Артур да жеңилди. 1905-жылы 15-майда Сусиманын жанында орус флоту талкаланды. Мына ушундай түрдө дээрлик бүткүл Тынч океан флоту кыйроого учурады. Ушундай шартта Россиянын Япония менен тынчтык келишимин түзүүдөн башка аргасы калбады. АКШнын ортомчулугунда 1905-жылдын 23-августунда ушундай келишим түзүлдү.

Келишим боюнча, Россия Кореяны Япониянын таасир чөйрөсү деп тааныды.

Япония Порт-Артурду ижарага алуу укугуна ээ болду. Сахалин аралынын Түштүк бөлүгү Японияга берилди.

Демобилизация – аскердик кызматтан бошотуу.

Трактат – эл аралык келишим, бүтүм.

1. Россия колониялдык империясы башка империялардан кайсы жактары менен айырмаланган?
2. Россиянын кызыкчылыктары эң көп даражада беттешкен мамлекеттерден бири Осмонийлер мамлекети болгонун кандай факторлор менен түшүндүрөсүң?
3. 1877–1878-жылдардагы Россия–Осмонийлер мамлекети согушу жана анын натыйжалары жөнүндө эмнелерди билип алдың?
4. Россия-Япония согушунун натыйжалары кандай болду?

1. Россия Орто Азияны кандай жол менен башкарды?
2. Сан-Стефано келишиминин мазмунун түшүндүрүп бер. Ал кийин кандайча өзгөрдү?
3. Германия бириккенден кийин бирдиктүү ички базардын пайда болгондугу анын дүркүрөп өсүүсүнө алып келген. Ал эми Россия болсо бир нече кылымдар бою бүтүн мамлекет болсо да, экономикалык жактан жакыр бойдон кала берди. Муну кандай түшүндүрөсүң?

21-§. Россияда Мамлекеттик думанын түзүлүшү

Социалдык кыймыл

Россия элинин жашоо даражасы Батыш Европа мамлекеттерине салыштырмалуу абдан төмөн эле. Бул жагдай, мамлекетте терең экономикалык-саясий реформалардын өткөрүлүшүн талап кылууга жөндөмдүү конституциялык оппозициянын жоктугунун натыйжасы эле. Иш жүзүндөгү бийлик режими болсо терең социалдык реформалардын элдешкис душманы болчу.

Ишканаларда иш убакты орто эсепте 12–14 саатка созулчу. Фабрикага жалданган ишчи кожоюндун дүкөнүнөн азыкты насыяга жана кымбат наркта алууга мажбур эле. Дүкөн ишкана ээлери үчүн ишчилерди кошумча эксплуатация кылуу каражаты милдетин аткарган. Улуттук четки өлкөлөрдө ишчилер айрыкча оор жана укуксуз абалда

болушчу. Коомдо иш жүзүндөгү режимди өзгөртүү жөнүндө ойлоочу түрдүү топтор, уюшмалар пайда болду. Алардын бири – Г. В. Плеханов башчылык кылган «Эмгекти эркиндикке чыгаруу» тобу эле. Бул топ 1883-жылы түзүлдү. Ал ишчилердин классын төңкөрүшчүл күч деп эсептеген. Бирок бийликти куралдуу козголоң жолу менен басып алууга каршы жана коомду реформалар жолу менен жаңылоонун жактоочусу болчу.

1895-жылы Петербургда «Ишчилер классын эркиндикке чыгаруу үчүн күрөш союздаштыгы» түзүлдү. 1898-жылы Россиядагы бардык социалисттик-демократиялык топтор «Россия социалдык-демократтык ишчилер партиясы» (РСДПР) деп аталган партияга биригишти. 1903-жылдан баштап бул партияда жетекчилик В.И.Ульянов (Ленин) дун колуна өттү. Ал РСДПР деги большевиктер деп аталган агымга жетекчилик кылды. Большевиктер Россияда жеке менчик таптакыр болбой турган, коомдун мүчөлөрү эзүүчү жана эзилүүчүлөргө бөлүнбөй турган, мамлекеттик бийлик негизинен, ишчилер классынын колунда боло турган, бардык мүлк мамлекеттики деп эсептеле турган коомду курууну каалашкан.

Мындай коомду куруу үчүн учурдагы режимди ишчилердин куралдуу козголоңу (чындыгында мамлекеттик төңкөрүш) аркылуу кулатуу идеясын үгүттөшкөн.

1905-жылдагы төңкөрүштүн башталышы 1905-жылдын 9-январь күнү Россиянын тарыхында биринчи төңкөрүш башталды. Бул төңкөрүш Россия эмгекчилеринин оор турмушу орус-япон согушу натыйжасында ого бетер начарлап кетүүсү себеп болду. Императордун «адилеттүүлүгүнө» али да ишенген Петербург ишчилеринен 250 миң киши 9-январь жекшемби күнү өз суранычтарын падышага билдирүү үчүн тынч демонстрацияга чыгышты. Сураныч катында Уюштуруучу Кеңеш чакыруу, демократиялык эркиндиктер берүү, 8 сааттык иш күнүн жарыялоо сыяктуулар илгери сүрүлгөн эле.

Бирок, Николай II тынч демонстрацияны окко тутууга буюрду. Бул окуя Россия тарыхына «кандуу жекшемби» аты менен кирген. Петербургдагы «кандуу» окуяларга жооп катары Москва, Рига, Варшава, Баку жана башка шаарлардын ишчилери иш ташташты, демонстрациялар башталды. Мамлекетте дыйкандардын кыймылы да башталды. Төңкөрүшчүл кыймыл, жадагалса айрым аскердик бөлүктөргө да таасир көрсөттү. Мисалы, Кара деңиз флотуна караштуу «Потёмкин» броненосецинин матростору 1905-жылдын жайында козголоң көтөрүштү.

Россияда парламенттин түзүлүшү

Төңкөрүшчүл кыймылдын мындай түс алышы падыша Николай II ни ишчилерге болушууга мажбур кылды. Ал Манифест жарыялады. Анда ынаным, сөз, басма сөз эркиндиги, чогулуш өткөрүү жана түрдүү союздар түзүү укугу, ошондой эле, мыйзам чыгаруучу бийлик – Мамлекет дума(парламент)сын түзүүгө убада берилди. 1905-жылдын декабрында Мамлекет думасына шайлоо жөнүндө мыйзам кабыл алынды. 1906-жылы апрелде I Мамлекеттик дума өз ишин баштады. Думанын ишиндеги негизги маселе агрардык маселе болчу. Депутаттардын 1/4 бөлүгүнө жакыны дыйкандардын өкүлдөрүнөн түзүлгөн эле. Алар бардык жерлердин дыйкандардын ортосунда бөлүштүрүлүшүн сунуш кылды. Бул сунуш иш жүзүндө помещик жер ээлигинин жоюлушун түшүндүрөт эле. Николай II болсо Думадагы абалдан кабатырда болчу. Дума ал ойлогондой жоош болуп чыкпады. Ошондуктан Николай II Думаны таратып жиберди.

1907-жылдын январында II Мамлекеттик Думага шайлоо өткөрүлдү. Бул Думада да агрардык маселе башкы орунда болду.

Агрардык маселе жөнүндө Дума өкмөттүн планын бекитпеди. Тез арада, өкмөт Думадагы социалисттик-демократтарга мамлекет төңкөрүшүн даярдоодо, деп айып койду жана аларды Думанын курамынан чыгарууну талап кылды. Бул талапка жооп берүүнүн созулуп кеткендиги шылтоосу менен Николай II 3-июнда дагы Думаны таратып жиберди. Ушундай түрдө биринчи орус төңкөрүшү жеңилүү менен аяктады.

Шайлоо жөнүндөгү жаңы мыйзам

1907-жылы 3-июнда шайлоо жөнүндө жаңы мыйзам кабыл алынды. Жаңы мыйзам өзүндө бийлик чөйрөлөрүнүн кызыкчылыгын толук даражада чагылдырды. Алсак, бир помещиктин добушу 4 ири буржуазия өкүлүн, 260 дыйкандын жана 543 ишчинин добушуна тең эле. Россия парламенти эки палаталуу парламентке айланды. Мамлекеттик Кеңеш парламенттин жогорку палатасынын милдетин аткарды. Мамлекеттик Кеңештин мүчөлөрүнүн 50 пайызын падыша дайындау. Өкмөт падышанын алдында жоопкер эле. Ага «вето» укугу берилди. Сырттан караганда Россия конституциялык монархияга айлангандай эле. Чындыгында, падышанын бийлиги чектелбеген бойдон кала берди жана элге кээ бир укуктар берилди: ишчилерге профсоюздарга биригүү укугу берилди.

Иш таштагандыгы үчүн кылмыш жоопкерчилигине тартуу, дыйкандарды болсо жер үчүн акы төлөөлөрү жоюлду.

Падыша бийлигинин көзөмөлүндө болсо да, ыйгарым укуктуу мекеме – парламент дайындалды.

Манифест (латинче) – өкмөттүн өтө маанилүү окуя себеп калкка жасаган жазма кайрылуусу.

Эксплуатация (французча) – мүлк ээлеринин башкалардын эмгегинин натыйжасын өздөштүрүп алышы.

1. Россиядагы социалдык кыймылдын өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүгүн белгиле.
2. Большевиктердин коомду кайра куруу жөнүндөгү окуусуна бүгүнкү күндүн көз карашы менен баа бер.
3. 1-орус төңкөрүшүнүн себептери жана натыйжалары жөнүндө эмнелерди билип алдың?
4. Россияда Мамлекеттик дума (парламент) кандайча пайда болду?

1. Россия ишканаларындагы абал жөнүндө ой жүгүрт.
2. «Кандуу жекшемби» эмнелерге алып келди?
3. Россиядагы шайлоо жөнүндөгү мыйзамдар боюнча реферат даярда.

Бүгүнкү Россия Федерациясынын Мамлекеттик Думасы жөнүндө маалымат тап.

22-§. XIX кылымдын аягы – XX кылым башында Австрия-Венгрия империясы

Саясий режим Австрия-Венгрия империясы 1867-жылда Австрия жана Венгриянын бийлик өкүлдөрүнүн ортосундагы келишимдин негизинде пайда болду. Империянын Австрия королдугунун курамына Чехия, Моравия, Галиция жана Буковина, ал эми Венгриянын курамына болсо Словакия, Хорватия жана Трансильвания кирген.

Ошол эле жылдын өзүндө империянын жаңы конституциясы кабыл алынган. Ага ылайык, империянын жалпы өкүмдары Австрия императору болгон. Император Габсбургдар династиясынын өкүлү эле. Династия империяны 1867-жылдан 1918-жылга чейин башкарды.

Австрияда императордун бийлиги расмий түрдө Рейхстаг, ал эми Венгрияда кароль бийлиги Сейм тарабынан чектелген. Чындыгында, Австрия-Венгрия конституциялык монархия эле.

Империя түзүлгөндөн соң, төмөнкү 3 жалпы империя министрлиги түзүлгөн: 1. Тышкы иштер. 2. Аскердик жана деңиз. 3. Финансы. Башка министрликтер империянын ар эки бөлүгүндө да көз карандысыз иш жүргүзүшкөн. Венгрия өзүнүн парламентине,

аткаруучу бийликке, саясий жана административдик автономиясына ээ болгон. Империядагы калктын көпчүлүгүн баш ийдирилген славян калктары түзгөн.

Австрия-Венгриянын экономикалык өнүгүүсү

XIX кылымдын соңку чейрегинде Австрия-Венгрия Европанын өнүккөн мамлекеттерине салыштырмалуу жарды өлкө эле. Мамлекетте феодализм калдыктарынын сакталып калгандыгы алдыңкы Европа мамлекеттерине салыштырмалуу өнөр жай өнүгүүсүнүн темпинин акырындашуусуна себеп болду.

Шаар калкы бүткүл Австрия-Венгрия калкынын үчтөн бир бөлүгүн гана түзөт эле. Ал гана эмес, империянын эң өнүккөн бөлүгү болгон Австрияда да кыштактар көпчүлүктү түзгөн.

Австрия-Венгрия келишими Венгриянын экономикалык жактан өнүгүшү үчүн түрткү болду. Венгрия көмүрүнүн негизинде металлургия тармагы өнүгө баштады. Бирок, Венгриянын негизги өнөр жай тармагы тамак-аш өнөр жайы болуп кала берди. Венгриянын өндүрүлгөн тамак-аш продукциялары империяда өндүрүлгөн продукциялардын жарымын түзгөн.

Империянын индустриалдык областтары болгон Төмөнкү Австрия жана Чехияда өндүрүштүн борборлошуусу жана монополиялардын пайда болуу жараяны тез жүрүп жатты. XX кылымдын баштарына келип ссуда капиталы, негизинен, Венадагы ири банктарда топтолду. Мамлекеттин турмушунда финансы олигархиясынын таасири күчөдү.

Ошол учурда, империянын өнүгүүсүнүн өзүнө мүнөздүү дагы бир өзгөчөлүгү – анын чет эл капиталына көз карандылыгынын күчөгөнү эле. Франция, Бельгия, Германия банктары карыз берүү, өнөр жайга акча сарптоо аркылуу Австрияны өзүнүн капиталдары менен толтуруп таштады. Австрия-Венгрия өнөр жайынын металлургия, машина куруучулук, электротехника ж.у.с. тармактары Германия фирмалары тарабынан финансылык жактан камсыздалып турду. Немец капиталынын бедели токуучулук жана машина куруучулук ишканаларында да жогору эле. Немец капиталы айыл чарбасына да кирип барды.

Социалдык кыймыл

Империянын эмгекчилери өз укук-таламдары үчүн күрөш алып барышкан. Империянын борбору Вена шаарында ишчилердин жалпы демонстрациясы өткөрүлдү. Демонстранттар демократиялык эркиндиктер берилишин талап кылышты. Өкмөт буга жооп катары, Австриялык ишчилер кыймылынын башчыларын мамлекетке кыянаттыкта айыптады. Сот аларды узак мөөнөткө эркинен ажыратты.

Австрия өкмөтү да Бисмарктан үлгү алып, 1884-жылда ишчилер кыймылына каршы «күтүлбөгөн мыйзам» чыгарды. Мыйзам ишчилер кыймылына каршы полиция террорунун күчөшүнө уруксат берди. Профсоюздар таратып жиберилди. Ишчилердин газеталарын басып чыгаруу токтотулду. Ошонтсе да, ишчилер күрөштү улантышты. 1889-жылда болсо Австрия социалисттик-демократиялык партиясы (АСДП) түзүлдү.

Партиянын программасына саясий эркиндиктерди дайындоо, парламентти жалпы, тең, түз, жашыруун добуш берүү жолу менен шайлоо жөнүндө мыйзам кабыл алуу, чиркөөнү мамлекеттен, мектепти чиркөөдөн ажыратуу, иш күнүн кыскартуу сыяктуу талаптар бар эле. Ишчилер кыймылы барган сайын күчөй берген соң, 1907-жылы өкмөт шайлоо системасынын реформасы жөнүндө мыйзам кабыл алууга мажбур болду.

Улуттук- боштондук кыймылы

Империяда ар кандай шартта да славян калктарынын колониялдык абалын сактап калууга умтулуучу шовинисттик маанайдагы күчтөр да өзүнүн саясий партияларын түздү. Бул партиялардан бири Пангерман партиясы, экинчиси болсо Христиан социалисттер партиясы деп аталды. Көбүрөк Австриялык католиктерден турган Христиан социалисттер партиясынын ишмерлери «Улуу Германия» идеясын катмарлар аралык тынчтыкты үгүттөө, бардык социалдык келишпестиктерди «ынтымактуулук жана сүйүү рухунда» чечүүгө үгүттөө жана антисемитизмди колдоо менен кошуп алып барды. Бирок, бийлик чөйрөлөрү славян калкынын улуттук-боштондук кыймылын токтото албады. Чех оппозициясы Чехияга да саясий укуктар берилишин талап кылды. Өкмөт буга жооп катары куугунтуктоо чараларын күчөтүп жиберди. Чехияда курчоо (эч кимди сыртка чыгарбоо) абалы да дайындалды. Бирок, бул усул чех оппозициясын «сындыра» албады. Күрөш улантылды жана Чехияда сот жана административдик иштер үчүн эки тил дайындалды. Прага университетинде да окутуу эки (немец жана чех) тилде алып барыла турган болду.

Галициядагы украин жана поляк калкы да улуттук эзүү астында эле. Австрия өкмөтү Галициядагы бийлик чөйрөлөрү менен келишим түзүп, өлкөнү башкарууда аларга башчылык ролун берди. XIX кылымдын соңку он жылдарында улуттук эзүү ого бетер күчөдү. Закарпатьедеги украин калкы «венгрлештирилди». Хорватия дайыма аскердик же өзгөчө кырдаал абалында тутулду, калктын нааразылыгы катуу куугунтуктоолор менен ырайымсыз бастырылды.

Экономикалык кризис

1912-жылы Австрия-Венгрияда оор экономикалык кризис келип чыкты. Натыйжада, ири өнөр жай жана соода ишканалары сынды. Империянын экспорт потенциалы кескин азайды. Бул болсо экономикалык кризистен андан да тереңдетип жиберди. Жалпы эмгекчил элдин турмуш даражасы төмөндөдү. Империянын бийлик чөйрөлөрү улуттук эзүүнү дагы да күчөйтүрдү.

Империядагы оор абалга карабай, Венгриянын бийлик чөйрөлөрү Австриянын Балкандагы баскынчылык саясатына активдүү катыша баштады. Ал гана эмес, армия кайрадан түзүлдү. Бул – империянын согушка даярдык көрүп жатканын билдирчү.

Мамлекетти аскерлештирүүгө, улуттук эзүүгө жана согушка даярдануусуна улуттук эзүүгө каршы Венгриянын негизги шаары Будапештте көп миң кишилик демонстрация өткөрүлдү.

Жалпы нааразылык жалпы иш таштоолорго алып келди. Демонстранттарга каршы полиция күчтөрү жиберилди. Натыйжада, Будапешт баррикадаларга толуп кетти. Күчтөр тең эмес эле. Ошондуктан да ишчилер демонстрацияны токтотууга мажбур болушту. Социалдык кыймыл жана империянын курамындагы славян калктарынын улуттук-боштондук күрөшү Австрия-Венгрия империясы терең кризис дооруна киргендигин билдирчү. Ошондой бир шартта, айрым саясатчы ишмерлер триализм (үчтүк) талабы менен чыгышты. Триализм идеясы империяны Австрия, Венгрия жана империянын курамындагы славян калктарынын жерлерин өз ичине алуучу, ар үч жакты тең укуктун негизинде бириктире турган федерацияга айландыруу дегени эле. Бирок, федерациянын славян бөлүгү күчөп кетишинен чочуган бийлик чөйрөлөрү триализм идеясын четке кагышты. Бул абал Биринчи дүйнөлүк согуш учурунда империяда ички карама-каршылыктардын курч боюнча калышына себеп болду.

Федерация (латинче – биримдик) – аймактык жактан белгилүү бир саясий эгемендүүлүккө ээ болгон бир канча мамлекеттерден турган бирдиктүү мамлекет.

Ссуда – материалдык байлыктардын барымтасы эсебине пайыз төлөө же кайтарып берүү шарты менен белгилүү бир мөөнөткө карызга бериле турган акча же материалдык байлык.

Антисемитизм – еврейлерге каршы улуттук, расалык душмандыкты күчөтүү саясаты.

Баррикада – жасалма тосмо коюу.

1. Австрия-Венгрия жана Германия империяларынын саясий режимин салыштыр.
2. Австрия-Венгриянын экономикалык өнүгүүдө артта калышына себеп болгон факторлорду түшүндүрүп бер.
3. Социалдык кыймыл эмне жана ал Австрия-Венгрияда кандайча жүрдү?
4. «Улуттук-боштондук кыймылы» түшүнүгүн чечмелеп бер. Австрия-Венгрияда бул кыймылдын өтө кескин жүргөндүгүнүн себептери эмнеде?

1. Австрия-Венгрия өнүгүүсүндө чет эл капиталы кандай роль ойнойт?
2. «Күтүлбөгөн мыйзам»дын мааниси эмнеден турат?
3. Чехияда документтердин эки тилде жүргүзүлүшүнө себеп эмне?
4. Австрия-Венгрия согушка кандай даярданды?

23-§.

Австрия-Венгрия империясынын тышкы саясаты

Германия менен жакындашуу

Австрия-Венгрия империясынын тышкы саясатынын борборунда негизинен Балкан жарым аралы турган. Ошондуктан ал Балканда ээлеп алган славян калктарынын жерлерине бекем орношуп алууга, Россиянын Балкан жарым аралындагы таасирин кескин азайтууга баш-оту менен аракет кылган.

Австрия-Венгриянын жалгыз өзү бул милдетти аткара албайт болчу. Ошондуктан да ал Германия менен жакындашты. Германия да бул жакындашуудан пайда көрмөк. Себеби, бул мезгилде Германия ири мамлекеттер бөлүп болгон дүйнөнү дагы кайра бөлүүгө умтулчу. Бул максаттын ишке ашуусу үчүн Германияга, албетте, союздаш керек эле.

Австрия-Венгрия менен Россиянын байланыштары

Бул эки империя негизинен, Балкан жарым аралындагы жерлерге көз арткан эле. Австрия-Венгрия бул жерде славян калктарын өзүнө баш ийдирүүгө, алардын мамлекеттерин колонияга айландырууга аракеттенчү. Ошол учурда, Балканда Осмонийлер мамлекети чоң колония аймактарына ээ эле. Славян калктары өз улуттук боштондуктары үчүн тынымсыз күрөш алып барган. Бул күрөштө алар Россияга таянган. Россия славян калктарынын улуттук-

боштондук күрөшүн колдоп-кубаттоо менен бирге өзү да Балканда бекем орношуп алууга умтулган. Славян калктары өз улуттук боштондуктары үчүн тынымсыз күрөш алып барган. Бул күрөштө алар Россияга таянган. Россия славян калктарынын улуттук-боштондук күрөшүн колдоп-кубаттоо менен бирге өзү да Балканда бекем орношуп алууга умтулган.

Андыктан, бул үч империянын кызыкчылыктары Балканда дайыма кез келишип турган. Австрия-Венгриянын Балканга карата жүргүзгөн саясаты Россия менен болгон мамилелеринин начарлашына алып келген. Бул эки империянын ортосунда качандыр бир согуш чыгышы айкын эле. Берлин конгрессинде Австрия-Венгрия Балкандагы Босния жана Герцеговинаны басып алуу укугун колго кириткенден соң, 1908-жылда бул аймактарды ээлеген. Бул болсо Австрия-Венгрия жана Россия мамилелерин ого бетер курчутуп жиберди. Ошол учурда бул окуя славян калктарынын арасында Россиянын беделине да зыян тийгизди. Себеби, Россия Австрия-Венгрия баскынынын алдын ала албады. Буга Германиянын Австрия-Венгрияны колдоп-кубаттоосу, анын Россияга каршы согуш жарыялашы мүмкүндүгү жөнүндөгү коркутуулары себеп болду.

Австрия-Венгриянын согушка даярдык көрүүсү

Османийлер мамлекети менен Италиянын кызыкчылыктарынын Түндүк Африкада карама-каршы келүүсү, акыр-аягы, 1911-жылы алардын ортосунда согуш келип чыгуусуна алып келди. Бул согушта Османийлер мамлекетинин жеңилүүсү аны андан да алсыздатты. Бул фактор Түштүк славян калктарынын Османийлердин эзүүсүнөн кутулуу үчүн алып барган күрөштөрүнүн ого бетер күчөшүнө ыңгайлуу шарт жараткан эле. Бул шарттан пайдаланган Балкандын эгемендүү мамлекеттери Болгария, Сербия, Черногория жана аларга кошулган Греция тез арада Балкан союзун түзүштү. Союз 1912-жылы Османийлер мамлекетине каршы согуш баштады. Бул согуш тарыхка «Биринчи Балкан согушу» аталышы менен кирген. Согуш Балкан славяндары жана гректердин Османийлер мамлекети бийлигинен бошонуусу менен аяктады. Бирок, союздаштар Османийлер мамлекетинен бошотуп алынган аймактарды бөлүү маселесинде өз ара келише албады. Буга Болгариянын баарынан көп үлүш алууга умтулуусу себеп болду. Анын талаптары Австрия-Венгрия тарабынан колдоп-кубатталды. Австрия-Венгрия ушул жол менен Улуу Британия, Франция жана Россиянын колдоосуна таянып жаткан Балкан союзун бузуп жиберүү болчу. Себеби, бул союздун

барлыгы Австрия-Венгрияга Балканда бекем орношуп алуусуна мүмкүнчүлүк бербейт эле.

Австрия-Венгрия өз максатына жетти. Натыйжада, 1913-жылы Болгария Сербия жана Грецияга кол салды. Мына ушинтип, Экинчи Балкан согушу башталып кетти. Бул согушта Черногория жана Румыния Сербия менен Грецияга жардам берди. Кечээки жалпы душман – Осмонийлер мамлекети да Болгарияга каршы согушта катышты. Согушта Болгария жеңилди жана ээлеп алган аймактарынын бир бөлүгүн жоготту. Согуштун натыйжасында Сербия Балкандын жетекчи мамлекетине айланды. Эми, Австрия-Венгрия жана Германия өз алдыларына күчөп бараткан Сербияны жанчып таштоо жана ушуну менен Россиянын Балкандагы таасирине доо келтирүү максатын коюшту.

Австрия-Венгриянын максаттары аны тышкы саясатта Германияга таптакыр көз каранды кылып койду. Австрия-Венгрия согушка даярдык көрө баштады. Мамлекетте толук эмес түрдө мобилизация өткөрүлдү. Ал эми 1914-жылы парламент таратып жиберилди. Мына ошондой чукул абалда, серб улутчулдары тарабынан 1914-жылдын 28-июлунда Австрия-Венгрия тактысынын мураскору Франс-Фердинанддын өлтүрүлүшү Австрия-Венгрия бийлик катмарларынын согушту баштап жиберүүлөрү үчүн шылтоо болду. Мамлекетте аскердик диктатура орнотулду.

Аскердик диктатура – аскердик кызматчылардын чектелбеген бийлиги.

1. Австрия-Венгрия эмнеге Германия менен жакындашуу саясатын жүргүздү?
2. Австрия-Венгрия менен Россиянын мамилелери кандай өнүктү?
3. Балкан согушу жөнүндө эмнелерди билип алдың?

1. Эмне үчүн Балкан элдеринин ортосунда Россиянын аброюна доо кетти?
2. Балкан союзу кандай пайда болду?
3. Австрия-Венгрия биринчи дүйнөлүк согушка кандай даярдык көрдү?
4. Болгариянын мисалында кече союздаш болгон мамлекеттердин бүгүн кокусунан душманга айланып калышы мүмкүндүгүн кандай түшүндүрөсүң?

24-§. XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында Италия

Италиянын саясий режими

Франциянын Пруссия менен согушта жеңилүүсү Италияны биротоло бириктирүү жолундагы акыркы тоскоолду жок кылууга мүмкүнчүлүк берди. 1870-жылдын 3-октябрында Франция кошуунунун коргоосунда болгон италян кошууну тарабынан ээленген Рим шаары Италия королдугунун борборуна айландырылды. Папанын бийлиги Ватикан сарайы менен чектеп коюлду. Буга чейин папа Пий IX Рим шаарынын Италияга кошулуусуна каршылык кылып жаткан жана аны Франциянын армиясы коргоп жаткан эле. Италия саясий режими боюнча конституциялык монархия болуп калды. Конституция боюнча эки палаталуу (Сенат жана депутаттар палатасы) парламент түзүлдү. Король Виктор Эммануил II мыйзам чыгаруучу бийликти парламент менен бөлүп алды. Сенаторлор король тарабынан бир өмүрлүк мөөнөткө дайындалчу. Аткаруу бийлиги Премьер-министрдин колунда топтолду.

Конституцияда бардык жарандардын мыйзам алдында тендиги, турак-жай кол тийгистиги, сөз, басма сөз эркиндиги, чогулуш өткөрүү укуктары колдоого алынды. Христиан дининин католик агымы бирдиктүү дин болуп калды. 1871-жылы чиркөө менен мамлекеттин мамилесин тартипке салуучу мыйзам кабыл алынды. Мыйзам Рим Папасын ыйык жана кол тийгис деп жарыялады, анын резиденциясы жайгашкан шаар-мамлекет – Ватиканга башка өлкөлөр менен дипломатиялык мамиле орнотуу укугу берилди.

Экономикалык абал

Италиянын улуттук мамлекет болуп бириктирилиши мамлекетте капиталисттик режимди турукташтыруу жараянын тездетүү үчүн ыңгайлуу шарт түзүп берди. Бирок, Италия алиге чейин агрардык мамлекет бойдон калган эле. Жерге, негизинен, ири жер ээлеринин ээлик кылуусу сакталып калды. Буга кошумча, жерден пайдалануунун эски формалары өкүм сүрчү. Жер ээлеринин жеринин чоң бөлүгү майда участкаларга бөлүнүп, өтө оор шарттар менен (түшүмдүн 3/4 бөлүгүн төлөө шарты менен) дыйкандарга ижарага берилчү. Ошол учурда, мамлекеттин алдында чоң финансылык көйгөйлөр пайда болгон. Буга Италиянын ички жана тышкы карызын өтө көбөйүп кеткендиги себеп болду. Өсүп бараткан чыгымдарды каптоо үчүн өкмөт мамлекет заёмдорун чыгарууга, мамлекеттин ичи жана сыртындагы капитал ээлерине

жардам сурап кайрылууга мажбур болду. Натыйжада, Италиянын мамлекеттик карызы тездик менен көбөйө берди. Ошого карабай, капитализм барган сайын терең орной баштады. Өкмөт, оболу темир жол курулушун кеңейтти. Соода флотун куруу кең жайылды. Тез арада Италия соода флоту дүйнөдө үчүнчү орунга чыкты. Өкмөт Италияны Франция жана Швейцария менен байланыштыра турган эки туннель курду. Жаңы өнөр жай тармактары акционердик коомдору түрүндө пайда болду. 1906-жылы түзүлгөн «Фиат» акционердик коому химия, резина, машина куруучулук, электр, автомобиль өнөр жайы жана башка азыктарды өндүрүүдө тез эле үстөмдүк даражасын ээлеп алды.

Биринчи дүйнөлүк согушка чейин Италия агрардык мамлекет бойдон калып, ишке жарактуу калкынын көпчүлүгү айыл чарбасында алек эле. Ошондой болсо да, айыл чарбасы менен алектенген калктын саны жыл сайын азайып барды.

Социалдык кыймыл Мамлекетте эмгекчилердин абалы өтө оор эле. Италия калкынын адам башына кирешенин бөлүштүрүлүү даражасы боюнча Батыш Европада соңку орунда турган.

Абал, айныкса, мамлекеттин түштүгүндө оор эле. Натыйжада, Италиянын көптөгөн жарандары иш издеп чет элдерге кетти. Калк өз абалын жакшыртуу жана өз укук-таламдары үчүн күрөш алып барууга мажбур болгон. Бул күрөштүн натыйжасында Италия Социалисттик партиясы түзүлдү.

Дыйкандардын абалы да оор болчу. Бул оор турмуш Сицилияда дыйкандардын козголоңунун көтөрүлүшүнө алып келди. 1898-жылы Миланда болуп өткөн жалпы иш таштоо 5 күндүк баррикада салгылашууларына айланып кетти. Өкмөт ишчилердин кыймылын армиянын күчү менен бастырды. 1903–1914-жылдарда (арада бир аз тыныгуулар менен) Италия өкмөтүн өз доорунун белгилүү саясий ишмери Ж. Жолитти башкарды. Ж. Жолитти калктын сатып алуу кубаттуулугун ашырбай туруп, өнөр жай өндүрүшүн өнүктүрүп болбостугун жакшы түшүнчү. Ал эми бул үчүн эмгекчилерге жакшы иш акы төлөө зарыл эле. Бул жөнүндө ал «Өнөр жайдын өнүгүүсүнүн үстүндө иш акысы жогору болгон мамлекеттер турат», деп баса белгилеген эле. Анын доорунда профсоюздардын түзүлүшүнө, иш таштоолордун өткөрүлүшүнө уруксат берүүчү, түнкү сменада балдар менен аялдардын эмгегинен пайдаланбастык, шайлоочулардын мүлк жана сабаттуулук цензин жоюу жөнүндө мыйзамдар кабыл алынды. Ошол эле учурда, ал өкмөттүн мамлекет экономикасындагы ролун

ашыруунун жактоочусу эле. Анын оюнча, мамлекет – эмгек менен капиталдын ортосунда калыстык милдетин аткарышы керек эле.

Тышкы саясат

Италиянын тышкы саясатында «ирредентизм»дин жактоочуларынын таасири күчөдү. Бул анын коңшу мамлекеттер менен мамилелерин начарлатты. Италия талапкерлик кылып жаткан Түндүк Африка мамлекеттеринин аймагын бир бирден Франция ээлей баштады. Бул Италияны Германия менен жакындатты. Италия Германия жана Австрия-Венгрия Союзуна кошулду. Союздаштарга ээ болгон Италия тез арада Сомалини басып алды, Эритреяны баш ийдирди. Эфиопияны басып алуу максатында ага кол салды. Бирок, 1896-жылы 1-августта Адуага жакын жерде Италия кошуундары талкаланып, 5 миң италян аскери курман болду. Бул окуя Италияда улуттук шерменделик деп кабыл алынды. Жаңы колониялар басып алуу үчүн ыңгайлуу шарт жаратуу зарыл эле. Өкмөт дал ушундай шартты жарата алды. Алсак, Италия Франция менен ортодогу кескин мамилелерди жоюуга жетишти. 1902-жылы бул эки мамлекет ортосунда келишимге кол коюлду. Ага ылайык, жактар эки өлкөнүн бири башка мамлекеттин чабуулуна туш болсо, өз ара туруктуу бейтараптык милдеттемесин алышты. Италия Босния менен Герцеговинаны Австриянын басып алуусуна кескин нааразылык билдирди жана 1909-жылы Россия менен Балкан жарым аралындагы өз кызыкчылыктарын колдоочу келишим түздү. Бул эки мамлекет Австрия-Венгриянын Балкан мамлекеттерине тыгылып кирүүсүнө кескин каршылык көрсөтүүгө келишип алды. Ыңгайлуу дипломатиялык шарт жаратылган соң, Италия 1911-жылы Ливияга кол салды. Ливия бул мезгилде расмий түрдө Осмонийлер мамлекети курамында эле. Бул жагдай Италия-Осмонийлер мамлекети согушун келтирип чыгарды. Согуш Италиянын жеңиши менен аяктады. 1912-жылдан баштап Ливия Италиянын колониясына айланды.

Мүлк цензи – шайлоодо катышуу үчүн жарандын белгилүү бир даражадагы менчикке ээ болушу (башка мамлекеттерде да болгон).

Ирредентизм – Италияга коңшу мамлекеттерде аз болсо да италяндар жашоочу аймактарды кошуп алууну жактоочу улутчулдук кыймылы.

1. Италиянын башка Батыш Европа мамлекеттерине салыштырмалуу экономикалык жактан начар, агрардык мамлекет болуп калышынын себептерин санап бер.
2. Италиянын экономикалык өнүгүүсүнүн өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүгүн түшүндүр.

3. Италиянын эмгекчилеринин оор тагдыры жөнүндө эмнелерди билип алдың?
4. Ж.Жолитти өкмөтү ички саясатта кандай иш-чараларды жасады?

1. Италиянын саясий режимине түшүндүрмө бер.
2. Италия өнөр жайынын кайсы тармактары тез өнүктү? Неге?
3. «Фиат» акционердик коомунун ишмердиги жөнүндө маалымат чогултуп, реферат даярда.
4. Италия–Россия мамилелери жөнүндө ой жүгүрт.

25-§.

XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында Балкан мамлекеттери

Балкан мамлекеттеринин Осмонийлер мамлекети тарабынан эзилиши

XIX кылымдын 70-жылдарына келгенде түштүк славяндардын көпчүлүгү али да чет эл зулумунун астында жаткан болчу. Болгону Черногория жана Сербиянын бир бөлүгү гана көз карандысыз эле. Түштүк славяндар – болгарлар, македониялыктар, Босния жана Герцеговина славяндары, сербдердин кыйла бөлүгү алиге дейре Осмонийлер мамлекети кол астында эле.

Хорваттар, словендер, Батыш славяндар (чех, словак, поляк)дын бир бөлүгү да Габсбургдардын бийлиги астында эле. Поляктардын экинчи бөлүгү Германия, үчүнчү бөлүгү Россия падышачылыгынын эзүүсүнөн азап тартышкан. Чет элдин эзүүсү славян калктарынын саясий, экономикалык жана маданий өнүгүүсүнө тоскоолдук кылчу.

Улуттук-боштондук кыймылы XIX кылымдын 70-жылдарынан баштап, славян калктарынын улуттук-боштондук күрөшү күчөдү. Эр жүрөк болгар төңкөрүшчүсү Василь Левский көз карандысыз демократиялык Болгария Республикасын куруу планын илгери сүрдү. Ал Болгариянын аймагында жашыруун козголоңчу комитеттер түздү. 1872-жылы В. Левскийди өлтүрүшкөн болсо да, кыймыл басаңдаган жок. 1876-жылы Болгарияда козголоң башталды. Козголоңчулар өз желектерине «Эркиндик же өлүм!» ураанын жазышкан эле. Таланттуу публицист жана акын Христо Ботев боштондук кыймылына башчылык кылды. Ал 1876-жылы 1-июнда түрктөр менен салгылашууда баатырларча курман болду. Ал курман болгон күн Болгарияда Эскерүү күнү катары белгиленет.

Болгар элинин күрөшү өтө оор болду. Күчтөр тең эмес эле. Түрктөр боштондук кыймылы катышуучуларын аёосуз кылычтан

өткөрүп, көп кыштактарды күлгө айландырышты. Бул жырткычтык көп өлкөлөрдүн коомчулугун абдан кыжырлантты. Орус өкмөтү Балканда өз таасирин чыңдоо үчүн козголоңдордон пайдаланууну чечти жана Балкан славяндарын жактап чыкты. Осмонийлер мамлекети Черногория жана Сербиянын эгемендүүлүгүн таанууга мажбур болду. Алардын аймагы кыйла кеңейди. Румыния эгемендүү мамлекет деп таанылды. Россия 1877-жылы 24-апрелде Осмонийлер мамлекетине согуш жарыялады. Согушта Осмонийлер мамлекети жеңилди. Эки ортодо кол коюлган Сан-Стефано келишимине ылайык, көз карандысыз Болгария мамлекети түзүлдү.

Болгариянын кайра түзүлүшү Жаңыдан түзүлгөн Болгариянын мамлекеттик режимин 1878-жылы кабыл алынган Болгария конституциясы белгилеп берди. Конституция боюнча, Болгария конституциялык монархия деп жарыяланды. Конституция Болгариянын эгемендүүлүгүн иш жүзүндө тастыктады.

Бирок, Улуу Британия жана Австрия-Венгрия Балканда Россиянын беделинин бекемдигинен жана кудуреттүү Болгария мамлекети пайда болгонунан түйшүктө эле. Ошондуктан да алар жогоруда көрсөтүлгөндөй, Россияны Сан-Стефано тынчтык келишимин кайра көрүп чыгууга ыраазылык берүүгө мажбур кылышты. Берлинде чакырылган эл аралык Конгресс дал ушул маселеге арналды. Конгресс көптөгөн маселелер катары Болгария маселесин да көрүп чыкты жана анын Сан-Стефано келишими боюнча ээ болгон аймактарын кыскартуу жөнүндө токтом кабыл алды.

Эгемендүүлүктөн кийинки ички саясий абал Россия императору Александр II нин кайын иниси (аялынын жээни) жана бир убакыттын өзүндө Прусс офицери болгон Александр Баттенбергди Болгария мамлекетинин жетекчиси кылып шайлоону сунуштады. Болгария Улуу калк Кеңеши бул сунушту колдоду. Бирок, жаңы өкүмдар Россиядан көз карандысыз саясат жүргүзүүгө умтулду. Ал үчүн ага таяна турган мамлекеттер да керек эле. Ошондуктан да А. Баттенберг Батыш мамлекеттери менен жакындашуу саясатын жүргүзө баштады. Анын чыныгы нээти – Болгария армиясында кызмат өтөп жаткан орус офицерлерин немец офицерлери менен алмаштырууда даана ачыкка чыкты. Эми, Россия өкмөтү ага Россиянын душманы катары карай баштады.

Мамлекетте өз беделин чыңдоого умтулган Александр Баттенберг Түштүк жана Түндүк Болгариянын жаңыдан бирдиктүү мамлекетке бириккендигин жарыялады. Бул абалды Балкандагы башка славян мамлекеттери өз кызыкчылыктарына каршы аракет деп баалашты.

Россия алардын да кызыкчылыктарын эсепке алышы керек эле. Ошон үчүн да Александр II өкмөтү нааразылык белгиси катары Болгариядан өз офицерлерин чыгарып алды. Ушундай бир шартта Россиянын жактоочулары болгон жогорку офицерлердин бир тобу 1886-жылы Александр Баттенбергди тактыдан баш тартууга мажбур кылышты. Бирок, өкмөттүк күчтөр бул офицерлерди колго алды. Акыр-аягында, Россия менен Болгариянын ортосундагы дипломатиялык мамилелер үзүлдү. Буга кошумча, Болгариянын тактысына Австрия-Венгриянын талапкери Фердинанд Кобург отургузулду.

1908-жылы Австрия-Венгриянын колдоосуна таянган Болгария өзүн Осмонийлер мамлекетинен толук көз карандысыз мамлекет деп жарыялады. Экинчи Балкан согушунда Болгариянын жеңилиши анын кийинки тышкы саясатынын багытын белгилеп берди. Бийликке германды жактоочу өкмөт келди. Бул өкмөт тышкы саясатта Болгариянын улуттук кызыкчылыктарын «Үчтүктөр союзу» (Германия, Австрия-Венгрия жана Италия)нун жардамында коргоосун маалымдады. Бул сөз, Европада болуучу чоң согушта Болгария «Үчтүктөр союзу» тарабында тураарын билдирет эле.

Сербиянын эгемендүүлүккө жетиши

XIX кылымдын аягында Сербия Осмонийлер мамлекетине үстүртөн гана көз каранды эле. Сербиянын тышкы саясатынын негизги максаты – Осмонийлер мамлекети кол астында калып жаткан серб жерлерин толук кайтарып алып, бирдиктүү Сербияга бириктирүүдөн турган. Ошондуктан да Сербия Россиянын Осмонийлер мамлекетине каршы согуштарында активдүү катышкан. Берлин Кон-гресси Сербиянын Осмонийлер мамлекетинен көз карандысыз экенин ырастады. Ошол эле учурда, Сербиянын мойнуна чет эл товарларынан транзит бажы албастык жана ага Осмонийлер мамлекетинен алып берилген жаңы аймактарга ылайык өлчөмдө Осмонийлер мамлекетинин чет өлкөлөр алдындагы карызын төлөө милдеттемеси жүктөлдү. Сербияда Россияны жактоочу күчтөр чоң таасирге ээ эле. Натыйжада, бул факторлор качандыр Австрия-Венгрия менен Россиянын кызыкчылыктарынын кескин туш келүүсүн келтирип чыгаруусу айкын эле.

Албаниянын эгемендүүлүккө жетиши

Балкандын башка калктарындай, Осмонийлер мамлекети колониясы болгон Албания да эгемендүүлүгү үчүн күрөштү күчөттү. Албаниядагы бардык саясий күчтөр Албанияны бөлүштүрүп алуу пландарын түзүп жаткан чет эл мамлекеттеринин саясатына

каршы чыгышты. Болгарияда чыгып жаткан «Календари комбиар» («Улуттук календарь») журналында «Биз уйкудабыз, ал эми бул учурда биздин үстүбүздөн соодалашышууда» деп жазылган. 1909-1911-жылдарда Албанияда козголоң көтөрүлдү. Мында элдин бардык катмарлары катышты.

Биринчи Балкан согушунда Осмонийлер мамлекетинин жеңилиши натыйжасында 1912-жыл 28-ноябрда Албания эгемендүүлүккө жетишти. Түрктөрдүн дээрлик беш кылымга созулган бийлигине чек коюлду.

1. Өткөн класстардагы билимдериңе таянып, Балкандын кандай кылып Осмонийлер мамлекетинин колониясына айланганды жөнүндө айт.
2. XIX кылымдын соңку чейрегинде Балкандагы саясий кырдаал кандай эле?
3. 1877–1878-жылдардагы Россия–Осмонийлер мамлекети согушу Балкан калктарынын тагдырында кандай роль ойноду?
4. Беш кылымга жакын Осмонийлер мамлекети кол астында калып келген славян калктары эмне үчүн дал ушул XIX кылымдын аягы жана XX кылымдын башында көз карандысыздыкка жетишти?

Теманын үстүндө иште, жадыбалды толтур.

Т/н	Мамлекеттин аты	Басып өткөн жолу
1		
2		

XIX КЫЛЫМДЫН АЯГЫ – XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДА АЗИЯ МАМЛЕКЕТТЕРИ

26-§.

XIX кылымдын аягы жана XX кылымдын башында Япония

Түптөн өзгөрүүлөр жолунда

1867–1868-жылдарда Японияда болуп өткөн Мейдзи реформасы мамлекетте базар мамилелерине негизделген коомдун курулушуна кең жол ачты. Эмки негизги милдет–япон элинин улуттук салттарын сактап калган түр-дө коомду Батыш моделинде кайра куруу эле. Император Муцухито өндүрүштүк күчтөрдүн өнүгүүсүнө тоскоол болуучу мыйзам жана тартиптерди жойду. Япония дүйнөнүн бардык мамлекеттери үчүн ачып коюлду. Мамлекетти модернизациялоо башталды. Баштап, бирдиктүү акча бирдиги – иена мамилеге киргизилди.

Айрым акимдиктердин чек араларындагы бажы посттору жана башка тоскоолдуктар алып ташталды. Бул иш чаралар мамлекеттик деңгээлде соода-экономикалык мамилелерге кең жол ачты. Жолдордо дыйкандардын шаарга качып кетишине каршы, аларды кармап жайына кайтаруу үчүн коюлган сакчылык пункттары жоюлду. Себеби, өнөр жай айылдан ишчи күчүнүн «агып» келишине кызыкдар болчу. Бул иш-чаралар Японияда ички базардын, өнөр жай тармактарынын өнүгүүсүнө кызмат кыла баштады. 1869-жылы Японияда төрт катмар жөнүндөгү мыйзам күчүн жоготту. Феодал жер ээси самурай, дыйкан, кол өнөрчү жана соодагер катмарлары расмий түрдө тең укуктуу деп жарыяланды.

Бүт мамлекет бойлой борборлошкон өкмөттүк башкаруу орнотулду. Жалпы аскердик кызмат жөнүндө мыйзам кабыл алынды. 1871–1878-жылдарда айыл чарбасында реформа өткөрүлүп, жерди эркин алды-сатты кылуу, каалаган түрдөгү эгин эгүүгө уруксат берилди. Түшүмдөн үлүш түрүндөгү салык акча салыгы менен алмаштырылды. Жердин майда бөлүктөргө бөлүнүп кетишине каршы мыйзам чыгарылды.

Өнөр-жайды өнүктүрүүдө мамлекеттин ролу

Шарт канчалык оор болбосун, Японияда базар мамилелери тез өнүгө баштады. Чыгышта биринчи болуп Япония Европа тажрыйбаларынан пайдаланды. Европада узак убакыттар бою иштеп чыгылган алдыңкы өнөр жай техникасын Япония даяр абалда сатып ала баштады. Мамлекет өнөр жайды өнүктүрүү ишине демөөрчүлүк кылды. Биринчи орунда Японияда токуучулук өнөр жайы тез өнүктү. 1890-жылы ал бардык өнөр жай тармагынын 45% ын түздү. Чейрек кылымдын ичинде 1300 өнөр жай ишканасы курулду. Алар баштап бай өнөр жай ээлерине ижарага берилди. Кийинчерээк болсо өз баасынын жарымына, жадагалса 10–15% ына да менчиктештирип сатыла турган болду. Натыйжада, банк капиталы менен өнөр жай капиталы кошулуп барды. Японияда өнөр жай өндүрүшү Россиядан он эсе тез өнүктү.

Япониянын өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрү

Японияда монополисттик капитализм феодал-монархиянын калдыктары менен жуурулушуп кетти. Бул жагынан Япония Россияга окшоп кетчү. Улуу Британия, Франция, АКШдан айырмаланып, Японияда бийлик буржуазиянын эмес, помещик-буржуазия катмары союзунун колунда эле. Япония ал учурда армия менен флотту да кайра кура баштады. Япония өкмөтү оор индустрияны өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл бурду. Натыйжада, 1900–1913-жылдарда өндүрүш көлөмү боюнча Италиядан озуп кетип, Францияга жакындашты. Мамлекетте өнөр жай, соода-сатык жана банктар борборлошуп, монополиялар пайда болду.

Социалдык турмуш

Японияда капитализмдин өнүгүүсү дыйкандардын жерден ажыроосу менен чогуу жүрдү. Агрардык реформа боюнча, жер алган дыйкандардын болгону 1/3 бөлүгү гана алган жерлерин сактап кала алды. Атаандаштыкка туруштук бере албагандар ижарага жер алып тиричилик жүргүзүүгө мажбур болушту. Калгандары болсо шаарга кетип, жалданма ишчилерге айланышты. Өнөр жай ээлери жаңыча, алдыңкы өндүрүштү кең жолго коюп, мамлекетти жаңы өнүгүү баскычына алып чыга башташты. Өнөр жай ишканаларынын саны жылдан жылга көбөйүп барды. Бирок, ушул өнөр жай ишканаларындагы ишчилердин экономикалык абалы оор эле. Себеби, иш акы өтө төмөн болчу. Ишканада коопсуздук техникасына жоопкерчилик жок эле. Жадагалса, япон ишчилери жана эмгекчилери саясий да, социалдык да укуктарынан пайдаланышчу эмес. Япония ишчилеринин классы профсоюздарга

бириге башташты. Япония коомунун алдыңкы катмары парламент түзүү үчүн күрөшүштү.

1889-жылдагы конституция

Экономикалык реформалар буржуазиянын өсүүсүнө жана саясий жактан күчөйүшүнө себеп болду. Буржуазия мамлекетке башчылык кылууну өз колуна алууга талапкерлик кыла баштады. Ушундай шартта өкмөт макул болууну чечти. Акыр аягында, 1889-жылы Пруссия конституциясынын үлгүсү негизинде түзүлгөн конституция кабыл алынды. Мамлекетте эки палаталуу (жогорку (перлер) жана төмөнкү (өкүлдөр)) парламент түзүлдү. Конституция императордун бардык укуктарын сактап гана калбастан, ага андан да кең укуктарды берди. Мисалы, ал парламентти чакыруу, ачуу, таратып жиберүү, мыйзамдардын ордуна жогорку указдарды чыгаруу, кошуундардын Жогорку башкы командачысы болуу, согуш жарыялоо, тынчтык келишимин түзүү сыяктуу укуктарды өзүндө сактап калды. Конституцияга ылайык, Министрлер Кеңеши императорго гана эсеп берчү. Парламенттин бардык токтомдору императордун алдындагы Жашыруун Кеңештен өтүшү зарыл эле. Шайлоо укугу мүлк цензи менен чектелди. Шайлоо жашы 25 жаш кылып белгиленди. Ушуга карабастан, Япония сыяктуу орто кылым салттарына бай мамлекетте конституциянын кабыл алынышынын өзү чоң окуя эле.

Тышкы саясат

Элдин жардылыгы өнөр жай азыктарынын сатып алынышын кыйындатты. Бул жагдай Япониянын бийлик чөйрөлөрүн коңшу мамлекеттердин аймактарын басып алууга үндөгөн. Бул максатты ишке ашыруу үчүн Япония бар күчү менен куралданды. Япониянын баскынчылык максаттары Корея, Кытай, Тынч океан бассейнине каратылды. Тез арада Япония баскынчылык согуштарын баштап жиберди. 1879-жылы Япония, Кытайдын нааразылыгына карабай, Рюкю аралын басып алды. 1875-жылы Түштүк Сахалиндин эсебине Куриль аралдарын Россиядан ажыратып, өзүнө кошуп алды. 1876-жылы япондор үчүн Корея ачык мамлекет деп жарыяланды. Япон товарлары бажысыз сатыла турган болду. Ушул жол менен Корея Кытайдын таасиринен ажыратып алынды. Максат Кореяны аннексиялоо болчу.

1894-1895-жылдардагы Япон-Кытай согушу

1894-жылы Япония Сеулда сарай төңкөрүшүн уюштуруп, япондорду жактоочу өкмөт түздү жана борбор шаардын гарнизонун куралсыздандырды. Бул окуя Япон-Кытай согушунун башталышына алып келди. Кытай аскердик флотунун транспорттук кемелери чөктүрүлдү. Ошол эле

учурда, япон кошуундары согуш жарыялабастан туруп Кореяда турган Кытай аскердик бөлүктөрүнө кол салды. 1894-жылы Кытай кошуундары Пхенянын алдында жеңилүүгө учурады. Бул жагдай Япониянын Ыраакы Чыгышта үстөмдүккө ээ болуусуна жол ачты. Япониянын заманбап куралдар менен камсыздалган аскердик күчтөрү кургактыктан да, деңизден да чабуул уюштуруп, Кытайдын кошуундарын жеңди. 1895-жылы бул эки мамлекет ортосунда Симоносеки тынчтык келишими түзүлдү. Кытай Кореянын эгемендүүлүгүн тааныды. Ляодун, Тайвань, Пенху (Пескадор) аралдарын Японияга берди. Ошондой эле, Японияга чоң өлчөмдө төлөм (контрибуция) төлөөгө мажбур болду.

Келишимге ылайык, Япония өз соодасы үчүн Кытайдын аймагында өнөр жай ишканаларын куруу жана алардан пайдалануу укугун алды. Эми анын максаты Ыраакы Чыгыштагы негизги душманы – Россияны жеңүү эле.

Япония 10 жылдык куралдануу программасын бекитти. Россия менен согуш башталса, өнүккөн мамлекеттердин бейтарап болуусун камсыздоочу келишимдер түзүүгө жетишти. Мына ошентип, айкын болуп калган согушта Россия жалгыздатып коюлду. 1904–1905-жылда болуп өткөн Россия–Япония согушунда жетишилген жеңиш Япониянын кудуретин ого бетер арттырды.

1910-жылда Япония Корея жарым аралын аскердик күч колдонуп өзүнө кошуп алды. Кореяда япон генерал-губернатору чектелбеген бийликке ээ болду. Колониячы өкмөттү колдоп туруу максатында Япония чоң аскердик күчтөрдү Кореяга жайгаштырды.

Япония эми бүт көңүлүн Кытайга каратты. Европа мамлекеттери жана АКШнын Кытайдын байлыктарынан пайдалануусу Японияны да Кытайдын мүлктөрүнөн пайдаланууга үндөгөн. Анын бул иш-аракети АКШ жана Улуу Британия менен болгон мамилелеринин начарлоосуна алып келди. Япония Ыраакы Чыгыштагы кооптуу душманга айланды. Мына ошентип, Япония да жаңы согуш куюнуна барган сайын көбүрөөк тартылып бара берди.

Аннекция (латинче – бириктирүү) – бир мамлекет аймагын зордук жолу менен бүтүндөй же бөлүктөп өз мамлекетине кошуп алуу.

Төлөм (персче tovon) – согушта жеңилген мамлекеттен жеңген жактын пайдасына мажбурлап өндүрүлө турган төлөө.

1. Мейдзи реформасынын мазмуну боюнча ыңкылапка тең экендигин далилдер менен негиздеп бер.
2. Япония менен Россиянын өнүгүүсүнүн өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн өз ара салыштыр.
3. Япониянын экономикасына мамлекеттин аралашуусу кандай түрдө ишке ашырылды?
4. 1889-жылдагы Япония конституциясы 1875-жылдагы Франциянын конституциясынан кандай жактары менен айырмаланат?
5. Япония баскынчылык тышкы саясатын жүргүзбөстүгү мүмкүн беле?

1. Эмне үчүн калктын катмарларынын тендиги жарыяланды?
2. Японияда кайсы тармактар кеңири өнүккөн?
3. Эмне үчүн базар экономикасына өтүү доорунда мамлекеттин экономикага аралашуусу зарылдык болуп калат?
4. Төмөнкү документти чечмеле:

Кошумча материал

Япония Кореяга 1910-жылы мажбурлап
кабыл алдырган келишимден

1. Кореянын улуу урматуу императору Кореянын үстүнөн ээ болгон бардык суверен укуктарын Япониянын улуу урматуу императоруна толук жана түбөлүккө тапшырат.
2. Япониянын улуу урматуу императору ... Япония империясынын Кореяны толук аннексиялоосуна ыраазылык берет.

27-§. XIX кылымдын аягында Кытай

Кытайдын жарым колонияга айландырылышы

XIX кылымдын аягында Кытай артта калган, жарым феодал мамлекет эле. Жердин негизги бөлүгү жер ээси болгон байлардын колунда эле. Көп дыйкандар жерди ижарага алып, аны акча же түшүмдүн эсебинен төлөшчү. Жери бар дыйкандар өтө аз болчу. Дыйкандар шаарга иш издеп келишчү. Бирок дайыма эле иш табыла бербеген. Себеби, Кытайда өнөр жай өтө жай өнүгүп жаткан болчу. XIX кылымдын соңку чейрегинен баштап мамлекетте капиталисттик мамилелер да өнүгө баштады. Алгачкы темир жолдор курулду. Экономикалык мамилелер кеңейди. Ири шаарлар тургузулду. Ишчилердин саны көбөйдү. Өнөр жайдын пайда болушу ме-

нен улуттук буржуазия да калыптана баштады. Бирок, улуттук буржуазиянын көпчүлүгү компрадорлордон турган. Алар иш жүзүндө чет эл фирмаларынын жалданган өкүлдөрү болуп, четтен келтирилген товарларды сатуу, арзан чийки зат сатып алуунун эсебинен байышкан.

Акчага муктаж болгон Син династиясы чет мамлекеттер менен туткундоочу келишимдерди түзчү жана улуттук кызыкчылыктарга каршы түрдө аларга моюн берүүчү. 70-жылдарда эле чет элдиктер Кытайдын 26 портуна кеңири киришчү жана өздөрүн кожоюндардай тутушчу. Темир жолдордун курулушу чет элдиктердин колунда эле. Көмүр шахталарынын, кендердин чоң бөлүгү да алардын ыктыярында болуп, Кытай чет өлкө үчүн чийки зат базасына айланып калды. Чет элдиктер ири шаарларда өз массивдерин да түзүшүп, кытайлык кызмат адамдарын менсинбестен, өз алдынча иш жүргүзүшкөн.

Кытайдын Япония менен болгон 1894–1895-жылдардагы согушта жеңилиши чет элдик монополисттердин Кытайды андан да көбүрөөк талоолору, кулдукка салууларына себеп болду. 1897-1898-жылдарда Германия Цзяочжоувань (Циндао) портун басып алды жана Шандунь аймагын өз таасир чөйрөсүнө киргизди. Франция Гуамчжувань булуңун ээледі жана Юнань аймагында өз бийлигин жүргүзө баштады. Россия Порт-Артурду (Люйшун), Улуу Британия Вейхайвей портун ижарага алды. Эң бай аймак – Янцзи дарыясынын бассейни Улуу Британиянын таасир чөйрөсүнө түшүп калды. Фуцзиян аймагында япон баскынчылары башчы болуп алышты. Кытайдагы ар кандай өзгөрүүлөр өнүккөн мамлекеттер тарабынан көзөмөлгө алынчу. Ошентип, Кытай жарым колонияга айланды.

Өнөр жайдын өнүгүүсү жана чет элдин бийлиги

XIX кылымдын аягында Кытайда алгачкы өнөр жай ишканалары пайда боло баштады. 1881-жылы түндүк Кытайда биринчи темир жол ишке түшүрүлдү. 1897-жылы бул жерде 600 гө жакын чет эл фирмалары бар эле. Бирок өнөр жай ишканаларынын өсүшү жана көбөйүшү жай жүрдү.

Импорт экспорттон кыйла көп эле. Кытайдын Улуу Британия менен түзгөн конвенциясы Кытайды ого бетер көз карандылыкка салды. Конвенция Улуу Британияга Кытайдын 10 дон ашуун портуна эркин кирүү, бир топ аймактарында артыкчылыктуу укук менен соода кылуу укугун берди. 1884-жылда Франциянын Вьетнамды басып алуусу натыйжасында Франция–Кытай мамилелери бузулду. Ошол жылы Кытай Борбордук Вьетнамдын үстүнөн расмий бийлигинен баш тартты жана Франциянын ал жердеги протекторатын тааныды. Кытай

өкмөтү Франция менен шашылуун келишим түздү жана Францияга бир топ маселелерде «моюн берди».

Социалдык кыймыл

Кытай эми гана өнөр жайлашуу жолуна кадам койгондо чет мамлекеттер тарабынан талаптонолушу калктын абалына оор таасир көрсөттү. Кытайды туура өнүгүү жолуна алып чыгуу жөнүндө түрдүү идеялар калыптанды. Бул реформачыл кыймыл деп аталды. Бул доордун социалдык кыймылында Сун Ят Сендин орду өзгөчө мааниге ээ болду. Ал Кытайды төңкөрүш жолуна баштаган жол башчы эле. Сун Ят Сендин «Кытай кайра жаралуу коому» аттуу уюму манжурлардын Син династиясын кулатуу жана Кытайда демократиялык улуттук мамлекет түзүү үчүн күрөштү.

Кытайда бул доордогу социалдык кыймылда «Ихетуан» – «Тынчтык жана адилеттүүлүк үчүн көтөрүлгөн муштум» деп аталган жашыруун уюм да чоң роль ойноду. «Ихетуандар» «Манжур синдерин кууп чыгарабыз, чет элдиктерди жоготобуз» деген ураан астында иш жүргүзүшчү. 1899-жылы «Ихетуан» кыймылы козголоң түсүн алды. Ихетуандар Японияга төлөм төлөөнү токтотуу, Тайванды Кытайга бириктирүү сыяктуу талаптарды коюшту. Син өкмөтү козголоңдон чочуп калды. Анткени Ихетуандар борбор шаар жана башка аймактардын дээрлик жарымын колунда кармап турушкан. 1900-жылы козголоңчуларга каршы жиберилген өкмөттүк кошуун жеңилди.

Козголоңчулардын мыкты уюшкан отряддары Пекинге жүрүш башташты жана бул жерде өз бийлигин орнотушту.

Кытайга каршы интервенция

Бул окуя Пекинге чет элдиктердин интервенциясынын башталышына шылтоо болду. Интервенцияда сегиз мамлекет – Германия, Япония, Италия, Улуу Британия, АКШ, Франция, Россия жана Австрия-Венгрия катышты. Алардын ар бири Кытайда чоңураак үлүшкө ээ болуу максатын көздөшчү. 1899-жылы сентябрда АКШнын мамлекеттик катчысы Хейдин «ачык эшиктер жана тең мүмкүнчүлүктөр» саясаты жарыяланды жана ал «Хей» доктринасы деген ат алды. 1900-жылы июль айында чет эл интервенттери жалпы чабуулга өтүштү жана Пекин колго алынды. Чет элдиктер шаарды жана императордун сарайын талап-тоношту. Сегиз мамлекет Кытайды туткундоочу келишимге кол коюуга мажбур кылды. Келишимде козголоңдо катышкан кызмат адамдарын өлтүрүү же сүргүн кылуу талап кылынды. Ошондой эле, Пекин менен деңиз жээгинин ортосундагы жолдорду коргоо үчүн чет мамлекеттерге Кытайда өз кошуундарын сактоого уруксат

берилди. Мындан сырткары, Кытай чет эл интервенттерине 33 млн. доллар төлөм төлөөгө мажбур кылынды. Кытайга курал-жарак алып кирүүгө тыюу салынды. Чет элдиктердин Кытайдагы ыйгарым укуктары көбөйдү. Натыйжада, Кытай ого бетер жардамга муктаж болуп калды.

Ошол эле учурда, Ихетуан козголоңу баскынчыларды этияттык менен аракет жасоого аргасыз кылды.

Интервенция (латинче – кийлигишүү) – башка мамлекеттин аймагын басып алуу, өз бийлигин орнотуу максатында ушул мамлекеттин ички иштерине зордукчулдук менен кийлигишүү.

Компрадор (испанча – сатып алуучу) – экономикалык жактан жарды жана көз каранды мамлекеттердин буржуазиясынын чет эл капиталы менен ички базардын ортосунда ортомчулук кылуучу бөлүгү.

Конвенция (латинче – келишим) – көп жактуу эл аралык келишим түрлөрүнөн бири.

1. Кытай менен Япониянын өнүгүүсүнүн окшош жана өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн салыштыр.
2. Кытай кандайча жарым колонияга айланып калды?
3. 1876-жылдагы Кытай – Улуу Британия конвенциясы Кытай үчүн кандай кесепеттерге алып келди?
4. Ихетуандар козголоңу жана анын натыйжалары жөнүндө эмнелерди билип алдың?
5. «Хей» доктринасы кандай максатты көздөгөн болчу?

1. Эмне үчүн Кытай чет мамлекеттердин чийки зат базасына айланып калды?
2. Кытай – Улуу Британия жана Кытай – Франция мамилелери кандайча жүрдү?
3. «Ихетуандар» деген кимдер эле?

28-§.

XX кылымдын башында Кытайдын социалдык-экономикалык жана саясий абалы

Социалдык-экономикалык абал

XX кылымдын башталышында Кытайда социалдык карама-каршылыктар күчөп кетти. Манжурлардын Син династиясынын бийлиги кризиске туш болду. Шашылуун жасалган реформалар коомдун абалын

түптөн жакшырткан жок. Кытайда Өнөр жайдын өнүгүүсү менен ага тоскоолдукка айланган феодалдык жер мүлкчүлүгүнө мүнөздүү эски өндүрүш мамилелеринин ортосунда карама-каршылык курчуду. Эл арасында манжурлар башкаруусуна каршы кыймыл күчөдү. Кытай Өнөр жайынын өнүгүшү кыйла артта калды. Ошентсе да, жылда 50 дөн ашуун ишкана ишке түшүрүлдү. Натыйжада, экспорттун көлөмү 2 эсе өстү. Чет өлкөлөрдүн ичинде Улуу Британия товар жүгүртүүдө 1-орунда турчу. Кытайдын чет элдиктерден карызы артып барды.

Сун Ят Сен Ыңкылапчы демократ Сун Ят Сен (1866–1925) Кытайдагы улуттук-боштондук кыймылынын белгилүү ишмери эле. Ал Гуанчжоу (Кантон)га жакын жерде дыйкандын үй бүлөсүндө төрөлгөн. Сун Ят Сен 90-жылдардын башында Гонконгдо англичандардын медициналык институтун бүтүргөн. Андан аркы өмүрүн саясий тармак менен байланыштырды. Сун Ят Сен 1905-жылы «Кытай уюшмаларынын союздаштыгы» (Тунминхай) деген саясий уюм түздү. Ири шаарларда бул союздун жашыруун бөлүмдөрү ачылды. Союз 1905-жылдын ноябрында «Мин-бао» (Элдик газета) ну чыгара баштады. «Союз» Сун Ят Сен башчылыгында программа кабыл алды. Программда Син монархиясын кулатуу, Республиканы орнотуу жана жерге ээлик кылуу укугун теңдештирүү, эгемендүүлүктү орнотуу көздө тутулган. Сун Ят Сен социалдык-экономикалык жактан жай өнүккөн Кытайда жерге ээлик кылуу укугун теңдештирүү жолу менен социалдык адилеттүү режим жаратуу мүмкүн деген ойдо эле.

Убактылуу Республика Сун Ят Сендин уюму республика системасын орнотуу максатын койду. Бул **өкмөтүнүн түзүлүшү** идея манжурларга каршы кыймылды ого бетер күчөттү. Бул кыймыл 1911-жылы чет элдиктерден темир жол үчүн карыз алуу жөнүндө келишим түзүлгөндөн соң, куралдуу каршылык түсүн алды. Жадагалса, армияда да нааразылык башталды. Ухан шаарында аскерлердин жатаканасын тинтүүгө кирген манжур администрациясынын жактоочуларын аскерлер өлтүрүштү. Курал-жарак базасын басып алышты. Башка кошуундун бөлүктөрү да аларга кошулду. Ыңкылапчылар 11-октябрда Уханды толук колго алышып, Республикалык бийлик түзүштү жана бардык Кытай аймактарын Республиканын тегерегине биригүүгө чакырышты. Манжур династиясынын бийлиги жоюлганын жарыялашты. Бул төңкөрүш Кытай тарыхына «Синхай ыңкылабы» аты менен кирген. Мына ошентип, «Синхай ыңкылабы» куралдуу козголоң менен Кытайда XVII кылымдан баштап өкүм сүргөн манжурлар бийлигин

оодарып таштады. 1911-жылы көп жыл бою чет элде жүргөн Сун Ят Сен Кытайга кайтты. Аны Кытай эли кубануу менен күтүп алды. 29-декабрда Нанкинде төңкөрүшчүл аймак өкүлдөрүнөн турган Улуттук Кеңеш чогулду. Улуттук Кеңеш Кытайды Республика деп жарыялады жана Сун Ят Сен Кытай Республикасынын убактылуу президенти кылып шайланды. Улуттук Кеңеш убактында кабыл кылган конституцияда бардык жарандардын теңдиги жана түрдүү демократиялык эркиндиктер жарыяланса да, дыйкандардын үмүт-тилектерин туюнтуучу «жерге ээлик кылууда тең укуктуу болуу» урааны конституцияда да, Улуттук Кеңештин көргөн иш-чараларында да өз чечимин таппады. Мунун себеби – жерге ээлик кылууда тең укукка ээ болууга каршы күчтөрдүн чоң кадыр-баркка ээ болгону эле.

Юань Шикайдын диктатурасы

Ыңкылап натыйжасында эки бийлик пайда болду. Алардын бири – Кытай Республикасынын бийлиги, экинчиси – Түндүктө сакталып калган император бийлиги эле. Пекиндеги император өкмөтүнүн башчысы Юань Шикай эле. Өнүккөн мамлекеттерди Кытайдагы статусу кандай болоору түйшүккө салып койду. Ошол себептен, алар түрдүү шылтоолор менен Кытайдын ички иштерине көбүрөөк кийлигише башташты. Алар төңкөрүштү курал менен бастыруу максатында өз күчтөрүн бириктирүүгө жетишишти. Өнүккөн өлкөлөрдүн Пекин өкмөтүн колдоп-кубаттоодон максаты Кытайдын ички иштерине өз билгенинче аралашуу эле. Бирок бул Кытайда жалпы нааразылык келтирип чыгарды. Калк чет эл товарларын бойкот кыла баштады. Ушундай бир шартта республикага каршы күчтөр Премьер-министр Шикайдын айланасында бирикти.

Пекин сарайынын жамааты ага монархиянын куткаруучусу деп карачу. Бирок, Шикай төңкөрүшчүл кыймылдын кысымы менен 1912-жылы 12-февралда Син династиясын тактыдан баш тартууга мажбур кылды. Бийлик чөйрөлөрү бүткүл башкарууну ага тапшырууга аракет кылышты. Бул арада, чет мамлекеттер да Сун Ят Сендин бийликтен кетишин ачык-айкын талап кылышып, Кытайга интервенция уюштурууга ачык түрдө даярдык көрө башташты. Интервенция коркунучу астында Сун Ят Сен президенттикти Шикайга тапшырууга мажбур болду. Бүткүл бийликти колго алган Юань Шикай демократиялык эркиндиктерди жокко чыгара баштады. Ал ишти, оболу, төңкөрүшчүл кошуундарды толук куралсыздандыруудан баштады. Өкмөткө каршы түзүлгөн ар кандай топтун мүчөлөрүнүн тагдыры өлүм менен аяктачу. Ар бир кыштакта жаза отряды иш

көрө турган болду. Буга карабай, демократиялык күчтөр 1912-жылы Гоминдань (Улуттук партия)ды түзүштү. Партияны башкаруу төрагалыгына Сун Ят Сен шайланды. Өз жеңишинен күч алган Шикай Улуттук Кеңешти өзүн беш жыл мөөнөткө президент кылып шайлоого мажбур кылды. Шикай өнүккөн мамлекеттер менен жаңы туткундоочу карыз жөнүндө келишим түздү. Ушундан соң, чет мамлекеттер Кытай Республикасын тааныгандыктарын билдиришти. Кытайдын экономикалык абалы оорлошту. Калктын жашоо шарты оордоду. Гоминдань калкты козголоң баштоого үндөдү. 1913-жылы Кытайдын түштүгүндө өкмөттүн саясатына каршы «экинчи ыңкылап» деп аталган козголоң башталып кетти. Бирок, күчтөрдүн тең болбогондуктан чет элден аскердик көмөк алган өкмөттүк кошуундар тарабынан «Экинчи төңкөрүш» талкаланды. 1914-жылы Юань Шикай Конституциялык Кеңеш чакырды. Анда «Жаңы Кытай Конституциясы» кабыл алынды. Юань Шикай президент катары чектелбеген бийликке ээ болду. Мамлекетте аскердик диктатура орнотулду. Республикалык башкаруу органдары жоюлду.

Синхай – синхай кыргыз тилинде «жыл» деген маанини билдирет. Кытайдын ай календары боюнча, төңкөрүш бир жылга созулгандыгы үчүн ал Синхай (бир жылга созулган ыңкылап) деп аталган. **Син династиясы** – 1628–1644-жылдардагы дыйкандар согушунун натыйжасында жоюлган Минь династиясынан кийинки династия. Ал 1644–1911-жылдарда бийлик жүргүзгөн.

1. Синхай ыңкылабы кандай болуп өттү жана анын натыйжалары эмнелерден турат?
2. Сун Ят Сендин ишмердүүлүгүн кандай баалайсың?
3. Юань Шикай диктатурасынын орнотулушу жөнүндө эмнелерди билип алдың?
4. Чет мамлекеттердин Кытай менен мамилеси кандай эле?

*Сен ушул пикирлердин кайсы бирин туура деп эсептейсиң?
Өз оюңду далилдер менен негизде.*

1. Кытай өкмөтү мамлекеттин жарым колония абалына түшүп калуусунун алдын алууга жөндөмдүү болчу.

2. Кытай өкмөтү мамлекеттин жарым колония абалына түшүп калуусунун алдын алууга жөндөмдүү эмес болчу.

29-§. XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында Индия

Колониячылык

Индия бул мезгилде Улуу Британиянын колониясы эле. Ал Индияны вице-король башчылыгындагы аткаминерлер (мансап ээлери) жана полициянын жардамында башкарчу. Англичан колониячылыгы шартында Индияда капиталчылыкка негизделген жергиликтүү өндүрүш системасы пайда боло баштады. Ири өнөр жай ишканаларын курууга киришилди. 1886-жылы токуучулук өнөр жайында 95 фабрика бар эле. Кендердин саны, темир жол тармактары көбөйдү. Бул чийки зат даярдоо жана ташууда өзгөчө мааниге ээ болду.

Улуу Британия Индияда өнөр жайды өзүнө ыңгайлуу кылып жайгаштырууга аракет кылды. Негизги өнөр жай ишканалары деңиз боюндагы порт шаарларына жакын эле. Мындан Индиянын байлыктарын арзан жана оңой алып чыгып кетүү максаты көздөлгөн. Индия менен Улуу Британиянын соодасы барган сайын өстү. Индия англичан буржуазиясынын капитал кийирүү зонасына айланып калды.

Дыйканчылыкта агротехника маданияты төмөн боюнча калды. Колониячылар тарабынан курулган сугаруу курулмалары болгону 20% жерди сугарууга жетет эле. Жер түшүмдүн чоң бөлүгүн төлөө шарты менен дыйкандарга ижарага берилчү. Карыз эсебине иштеп берүүгө мажбур болгон адамдардын саны күн сайын көбөйүп барды.

Айыл чарбасынын эң кирешеси көп тармактарына (чай, кенеп, пахта) капитал кийирүү англичандарга чоң пайда келтирчү.

Индия XIX кылымдын аягында дүйнөлүк базарга чоң өлчөмдө өнөр жай жана айыл чарбасы товарларын чыгара баштады. Бирок, алынган киреше англичан колониячыларын байытты. Айыл чарбасында монокультура пайда болду. Бенгалия кенеп, Ассам чай, Бомбей жана Борбордук Индия пахта, Панжаб буудай жетиштирүүгө адистешти. Жер ээлери, банк ээлери, сүткорлор дыйкандарды карызга батырып, аларды аянычтуу абалга салып коюшту. Индияда ачарчылыктан көп адам кырылып кетти. Англичандардын администрациясы Индиядагы улуттук тилдерде чыга турган басма сөз жөнүндө мыйзам кабыл алды. Мыйзам бардык газеталарды англичандардын көзөмөлүнө өткөрдү. Тез арада ок атуучу куралдарды сактабастык жөнүндө акт кабыл алынды.

Улуу Британия жергиликтүү буржуазияга бир аз болсо да болушуу

саясатын жүргүзө баштады. Алардын өкүлдөрү шаарлардын башкаруу органдарына шайлана башташты.

Экономикалык абал

XX кылымдын башында Индияда капитализм акырындык менен болсо да өнүгө баштады. 1910-жылга келип кенеп-була фабрикаларынын саны эки эсе көбөйдү. Пахта чийки затын даярдоо, бөз токуу ишканаларынын бир бөлүгү инд капиталисттерине караштуу эле. Өнөр жай ишчилеринин саны кыйла көбөйдү. Улуу Британия бардык көмүр бассейндерин, кенеп өнөр жайын, чайзарларды, транспорт, соода жана камсыздандыруу коомдорун өз колуна алды жана бүткүл Индиянын өндүрүш системасынын үстүнөн көзөмөл орнотту.

Улуу Британиянын капиталы өтө тез өсүп барды. Бирок, жалпы элдин турмушу барган сайын начарлай берди. 1896–1906-жылдарда 10 млн. дон ашуун адам ачкачылыктан өлдү.

Университеттерге кирүү акчасы эки эсеге ашырылды. Алардагы укук таануу факультеттери жаап коюлду. Демократиялык маанайдагы, эл кызыкчылыгын көздөөчү кишилердин университеттерге кирүүсүнө таптакыр тыюу салынды.

Улуттук боштондук кыймылы

Индиянын эли эзүүчүлөрдүн зулумуна каршы боштондук күрөшүн алып барды. 1885-жылы Бомбей шаарында конкреттүү программасына ээ болгон саясий партия – «Индия Улуттук Конгресси» (ИУК) түзүлдү. Ошол эле учурда, «Мусулмандар лигасы» да түзүлдү. Эми англичандар инд-мусулман атаандаштыгын ого бетер күчөтүп жиберишти. Конгресс өз катарына ири соода-өнөр жай капиталынын өкүлдөрүн, либералдык помещиктерди жана улуттук интеллигенттерди бириктирди. Баштапкы мезгилдерде Индиянын улуттук конгрессине англичандардын колониячыл администрациясы каршылык кылган жок. Мындай мамилени Индиянын вице-королю лорд Дафферин «улуттук Конгресс төңкөрүштөн арзаныраак» деп түшүндүргөн эле.

Англичандар ойлогондой, улуттук конгресстин талаптары баштапкы учурларда абдан жумшак болду. Бул талаптар Британиянын бийлигин сактап калган түрдө, кээ бир реформаларды өткөрүүнү гана көздө туткан эле. Тактап айтканда, четтен келтириле турган жипкездемерлерге бажы белгилөө, жергиликтүү өкүлдүк органдарынын укугун кеңейтүү, инддерди башкаруу иштерине тартуу, техникалык окутууну уюштуруу ж.б. эле. Бирок, убакыттын өтүшү менен бул партия чоң кадыр-баркка ээ болуп барды.

1890-жылы «солчул» – радикалдык агым калыптанды. Ага Бал Гангадхара Тилак (1856–1920) башчылык кылды. Ал инд калкынын улуттук аң-сезимин ойготуу, улуттук ар-намысын көтөрүү жолунан барды. Динге, анын жалпы элди уюштуруучу күчүнө чоң баа берди. Тез арада ал Пуна шаарында көз карандысыз орто мектеп түздү. Мектеп окуучулардын аң-сезимине мекенди сүйүүчүлүк идеяларын сиңдире баштады. Тилак «Кесари» (Арстан) газетасын уюштурду. Жаштардын арасында мекенди сүйүүчүлүк идеяларын жайылта баштады. Индиянын шартында куралдуу козголоң жолу менен боштондукка чыгуунун аргасы жок экендигин түшүнгөн Тилак «күч иштетпестик» жолун тандады. Бул усулда негизинен англичан товарларын бойкот кылууга көңүл бурулду. «Кудай Индияны чет мамлекеттерге эч качан тартуу кылган эмес», – дейт эле Тилак. Тилактын жактоочулары жалпы элди баскынчыларга каршы жек көрүү рухунда тарбиялашчу. Мындан коопсураган англичандар Тилакты бир жарым жылга камашты. Бирок тез арада бошотууга мажбур болушту.

Бенгалиянын бөлүнүшү

Улуттук-боштондук кыймылын муунтууга умтулуп, англичан баскынчылары 1905-жылда Бенгалияны эки бөлүккө бөлүп ташташты. Анткени, Бенгалия колониячыларга каршы күрөштүн эң күчтүү кыймыл борборлорунан бирине айланган эле. Бул иш-чара тескери таасирге ээ болду. Индияда улуттук боштондук кыймылы жаңыдан күчөп кетти. Калькуттада чоң демонстрация болду. Нааразылыктар акырындап олтуруп мамлекеттин чоң бөлүгүн ээледі. 1906-жылы декабрда «солчул» радикалдык агымдын талабы менен Индия Улуттук Конгресси кошумча токтом кабыл алды. «Свараж» («өз бийлигибиз»), «Свадеш» («өз өндүрүшүбүз»), «Англичан товарларына бойкот» элдин арасында көпчүлүктүн көңүлүн бурду. Тилак англичан товарларынын гана эмес, ошону менен бирге англичан башкаруусунан да баш тартууга үндөдү. Башкарууну индештирүүгө, жергиликтүү буржуазияны фабрика жана завод курууга чакырды. Бомбей аймагынын Сурат шаарында Индия улуттук Конгрессинин курултайы чакырылды. Жумшак агым англичан империясынын курамында калуу, ошол эле учурда, өзүн-өзү башкаруу укугу берилиши макулданды. Радикалдык агым (Тилак башчылыгындагы) ИУК курамынан чыгарылды. Англичандар тез арада мыйзамга каршы болгон чогулуштар жана басма сөз жөнүндө тыюу салуучу мыйзамдарды чыгарышты жана аёосуз куугунтуктоого күч беришти.

Согуш алдында

Индиянын жергиликтүү бийлик чөйрөлөрү англичан баскынчыларынын башчылары менен келишип,

«Индия Кеңештери жөнүндө мыйзам» аттуу документ кабыл алды. Бул мыйзамга ылайык, калктын болгону жарым пайызы гана шайлоо укугун алды. Шайлоолор диний жамааттык негизинде өткөрүлө турган болду (б.а. инддер жана мусулмандар өз-өзүнчө добуш бере турган болушту). Мындан максат инддер менен мусулмандардын арасына бүлүк салуу эле. Бул мезгилде Индия Улуу Британиянын келечектеги дүйнөлүк согуш пландарында маанилүү роль ойной баштады. Ошондуктан да ал Индиядагы кырдаалды жумшартууга умтулду. Колониячыл бийлик иш убактысын 12 саат менен чектөө жөнүндө мыйзам кабыл алды. 1911-жылы эмгекчилердин кыймылынан чочуган колониячыл бийлик адамдары бөлүп ташталган Бенгалияны бириктирүүгө мажбур болушту. Борбор шаар коопсузураак аймакта жайгашкан Делиге көчүрүлдү.

1. Индиянын кандай түрдө Улуу Британиянын колониясына айлангандыгын эсте.
2. Англичан баскынчыларынын зулумунун аянычтуу натыйжаларына мисалдар келтир.
3. Индия калкынын улуттук-боштондук кыймылында Индия улуттук Конгрессинин туткан орду жөнүндө эмнелерди билип алдың?
4. Салыштырма иликтөө жаса: Индия менен Кытайдын өнүгүүсүнүн окшош жана өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн белгилеп бер.

1. Ойлоп көрчү, неге ИУК күрөштүн тынч жолун тандаган?
2. Айыл чарбасында монокультура эмне экендигине түшүндүрмө бер.
3. Улуу Британия Индиядагы жогорку билимге кандай таасир көрсөттү?
4. Эмне үчүн укук факультеттери жаап коюлду?
5. Тилактын окусуусунун маңызын түшүндүр.

30-§.

XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында Иран

**Улуу Британия жана
Россияга көз
карандылыктын күчөшү**

жана колониячылык эзүүсү калктын абалын ого бетер оордотту. Мамлекетте нааразылыктар күчөдү.

XIX кылымдын аягы жана XX кылымдын башында Иран дүйнөнүн капиталист мамлекеттеринин жарым колониясына айланды. Шахтын режими

Ирандагы эзүүчү бийлик ири жер ээлери, аймак акимдери жана уруулардын хандарына таянчу. Иранда өнөр жайдын буржуалашуусу жай жүрдү. Жер дыйкандарды эксплуатация кылып келе жаткан мүлк ээлеринин колунда эле. Шаарларда жашоочу кол өнөрчүлөр, майда соодагерлер сыяктуу дыйкандар да сүткорлор тарабынан карызга батырылган эле. Ирандын ири жер ээлери, соодагерлери жана сүткорлору шахтын бийлигин чектеп коюуну, өз мүлктөрүнүн кол тийгис болушун, губернаторлор менен хандардын өзбашымчалыгын тыюуну, Иран капиталисттеринин укуктарын чет элдик капитал ээлери менен теңдеп коюлушун талап кылышты.

Иранга капитал чыгаруу боюнча Улуу Британия биринчи орунда эле. 1872-жылы Ирандын нефть кендеринен пайдалануу, таш жана темир жол куруу концессиялары алынды. 1889-жылы англичан монополисти Рейтер Иранда «Шаханшахбанк» ачууга жетишти. Келишим боюнча, банк кагаз акчаларды чыгаруу, мамлекеттин жер асты байлыктарынан эркин пайдалануу укугун алды. Иран Улуу Британиядан 9,6 миллион фунт стерлинг карыз болуп калды.

Иран ыңкылабы Иранды көз каранды кылууда Россия да катышты. Биринчи дүйнөлүк согуш алдынан Россиядан карызы 164 миллион рублду түздү. Анын экономикалык көз карандылыгы саясий көз карандылыкты да күчөттү. Айныкса, Россиянын шахтын сарайына болгон таасири күчтүү эле. Ал эми англичандар башка жолдон барышты. Алар Перс аймагын, бахтиёрлар урууларын, Хузистан хандарын борборго, шахтын бийлигине каршы күткүлөп турушкан.

Ички социалдык келишпестиктер, тышкы экономикалык жана саясий кысымдар Иранда 1905-жылы төңкөрүшчүл кыймылдын башталышына себеп болду.

Эл бүткүл өнөр жай тармактарына кожоюндук кылуучу орус-англичан капиталисттерин мамлекеттен чыгарып жиберүүнү талап кылышты. Мамлекетте жалпы иш таштоо болуп өттү жана шах өкмөтү алардан аёосуз өч алууга киришти. Буга жооп катары элдик кыймыл башталып кетти. Анда күрөштүн бест усулу колдонулду. Бестте отурган адамга жаза чарасын колдош мүмкүн эмес эле. Демонстранттар «адилеткана» түзүү, ырайымсыз мансап ээлерин кууп чыгуу талабы менен чыгышты. Шах элдик кыймылга каршы кошуундан пайдаланмакчы болду. Бирок, кошуун калкка ок атуудан баш тартты. Натыйжада, 1906-жылы августта шах конституция кабыл алуу жөнүндө указ чыгарууга мажбур болду. Бирок указ аткарылбаган

соң, эл дагы козголду. Натыйжада Табризде Иран тарыхында биринчи парламент – Кеңеш түзүлдү. Кеңеш Иран социалисттик-Демократтарынын таасири астында эле. Шах калктын кысымы менен Кеңешке шайлоолор өткөрүү жөнүндө буйрук чыгарды. Кожарлар (б.а., шахтын уругуна таандык), дин кызматкерлери, соодагерлер, жер ээлөөчүлөр жана дыйкандар, кол өнөрчүлөр – жалпы 6 социалдык катмар шайлоо укугуна ээ болушту.

1906-жылы Кеңешке шайлоо өткөрүлдү. Шах Музаффариддин конституциянын биринчи бөлүгүн тастыктады. Ага ылайык, шахка бардык мыйзамдарды бекитүү, бюджет кабыл алуу, анын аткарылышын көзөмөлдөө укугу берилди. Чет эл менен түзүлүүчү экономикалык келишимдерге Кеңештин ыраазылыгы алынышы белгилеп коюлду. 1907-жылы шах Музаффариддин каза болгондон соң, тактыга эзүүчү режимди жактоочу, жаңылыкка каршы Мухаммад Алишах отурду. Ал төңкөрүшчүл өзгөрүүлөргө каршы күрөштү пландаштырды. Жаңы шах Кеңешке кескин каршы эле. Бирок, төңкөрүшчүл кыймылдын көлөмү аны Иранда конституциялык тартипти сактап турууга мажбур кылды. Ушуну менен 1905–1907-жылдардагы Иран төңкөрүшүнүн биринчи баскычы аяктады.

Ыңкылаптын экинчи доору

1907–1911-жылдар Иран төңкөрүшүнүн экинчи доору дейилет. Кыймыл эми негизинен колониячыларга каршы каратылды. Айныкса, мужахиддер уюму чоң таасирге ээ болду. Алар жашыруун шайлоо укугу, коомдор түзүү, инсан эркиндиги, шахтын жерлерин конфискациялоо, иш убактысын 8 саат кылып чектөө, акысыз жана милдеттүү билим берүүнү жолго коюу сыяктуу талаптар менен чыгышты.

Демократиялык кыймылдын таасири менен шах жер ээлөөчү байларга берилүүчү акчанын суммасын кыскартты. Феодалдык заманга мүнөздүү болгон наамдарды жойду. Паракордук, дүйнөкорлукка каршы күрөш жөнүндө мыйзам жарыялады. Шах Иран конституциясынын эң маанилүү демократиялык мазмундагы статьяларын бекитип, кол коюуга ыраазы болду. Мыйзам алдында бардыгы тең, инсандык жана мүлк кол тийгистиги, коомдор түзүү, кеңештер өткөрүү, жарандык сот (шариат соту менен бир катарда), мыйзам чыгаруучу жана аткаруучу мамлекеттик органдарын ажыратуу сыяктуу статьялар өзгөчө мааниге ээ эле. Ошол эле учурда, шахка чоң укуктар да берилди. Алсак, шах жоопкерчиликтен бошотулган адам, Башкы аскер башчы, согуш жарыялоо, тынчтык келишимин түзүү, министрлерди дайындоо жана бошотуу сыяктуу укуктарга ээ эле. Шахтын конституция жана

мыйзамдарга туруктуулук жөнүндө ант берүүсү эреже кылып коюлду. Кабыл алынып жаткан мыйзамдардын шариятка туура келишин көзөмөлдөө үчүн беш улуу улама дайындала турган болду.

Улуу Британия- Россия келишими

Англис-орус колониячылары Ирандагы төңкөрүшчүл өзгөрүүлөргө кайдыгер карап турбады. Алар Иранга карата зордукчул саясат жүргүзүштү. 1907-жылы Улуу Британия-Россия келишимине кол коюлду. Келишим боюнча Иран үч бөлүккө бөлүндү. Түндүк Ирандын Россия, Түштүк Ирандын Улуу Британия таасир чөйрөсүндө болушу белгиленди. Ирандын ортоңку бөлүгү болсо бейтарап деп жарыяланды. Ошол учурда шах англичан менен орустардын жардамында 1908-жылы төңкөрүшчүлөргө каршы мамлекеттик төңкөрүш өткөрдү. Россия казак кошуундары менен Кеңештин имаратын замбирек огуна тутту. Кеңеш таратып жиберилди. Демократиялык басма сөзгө тыюу салынды. Кеңеш жок болгон соң, төңкөрүшчүл кыймылдын борбору Табризге көчтү. Шахтын кошууну Табризге чабуул жасады жана шаарды камоого алды. Натыйжада, ачарчылык башталды. Тышкы дүйнөдөн ажыратып коюлган Табриз козголоңу жеңилди. Ири мамлекеттердин Ирандагы саясаты Табриз козголоңу бастырылганы менен, шахка каршы кыймылдар токтогон жок. 1909-жылы Тегеранда Мухаммад Алишах тактыдан түшүрүлдү. Ордуна уулу Ахмад шах деп жарыяланды. Конституция кайра калыбына келтирилди. Өкмөт мамлекеттин экономикасын оңдоо максатында чет элден карыз алды. Ички күчтөр Россия менен Улуу Британиянын жардамында төңкөрүшчүлөргө каршы кол салууга даярдык көрүштү. Россия кошууну 1911-жылы мамлекеттик төңкөрүштүн өткөрүлүшүндө катышты. Иран төңкөрүшү мына ушинтип бастырылды. Иранда 1905–1911-жылдардагы төңкөрүш чоң социалдык окуя – феодалдык-монархиялык режимден конституциялык монархияга өтүү баскычы болду. Биринчи дүйнөлүк согуш алдында Ирандын чет өлкөгө көз карандылыгы ого бетер күчөдү. 1912-жылы 1907-жылдагы Россия-Улуу Британиянын таасир чөйрөлөрү жөнүндөгү келишимин таанууга мажбур кылынды.

Бесм – мечит жана мазарларда тынч отуруп, пассивдүү каршылык көрсөтүү.

Концессия (латинче – уруксат берүү) – мамлекеттик органдардын конкреттүү шарттардын негизинде жер асты байлыктарын, жер үстү объекттерин эксплуатацияга берүү жөнүндөгү келишим.

1. Иран кантип Улуу Британия менен Россиянын экономикалык жана саясий таасирине түшүп калды?
2. 1906-жылы кандай факторлор шахты конституцияны кабыл алууга мажбур кылды? Бул конституция шахка кандай ыйгарым укуктар берди?
3. Иран төңкөрүшүнүн биринчи жана экинчи баскычтарынын өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн аныкта.
4. Иран төңкөрүшү кандайча бастырылды?

1. 1906-жылдагы Иран конституциясында мамлекетте кабыл алынып жаткан мыйзамдардын шариятка ылайыктыгын 5 уламанын көзөмөл кылуусу белгиленген эле. Бул жагдайды азыркы Конституциялык соттун өткөн мууну деп эсептеш мүмкүнбү?
2. «Шаханшахбанк» кандай мекеме эле?
3. 1907-жылдагы Россия – Улуу Британия келишиминин маанисин чечмелеп бер.

31-§. XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында Ооганстан

Улуу Британия менен Россиянын кагылышуусу

70-жылдарда Ооганстан Россия менен Улуу Британиянын ортосунда талашка себеп болгон мамлекет болуп калды. Улуу Британия Индия – Ооганстан чек арасында аскердик күч топтой баштады. Ооганстандын амири Шералихан Россиядан жардам сурап, элчи жиберди. Россия буга жооп катары кичи аскердик бөлүктү чек арага жакын жайгаштырды. Ал эми Кабулда болсо генерал Столетов башчылыгында элчилик миссиясы жиберилди. Бирок, мындан ашык аракеттерди жасоого батына албады. Буга Орто Азияны толук баш ийдирүү жана жакындашып калган Россия-Осмонийлер мамлекети согушу көйгөйлөрү мүмкүнчүлүк бербеди.

Экинчи англис-ооган согушу

1878-жылы Шералихан англичандардын миссиясын Кабул шаарында кабыл алуудан баш тартты. Улуу Британияга бул Ооганстанга каршы баскынчылык согушун ачууга шылтоо болду. Ооганстанга каршы согуш аракеттери башталды. Каза болгон Шералихандын ордуна тактыга отурган уулу Якубхан 1879-жылы

Гандамак келишимин түздү. Ага ылайык, Ооганстан иш жүзүндө көз карандысыздыгын жоготту. Кабулда англичан резиденциясы ачылды. Анын милдети ооган амиринин иш-аракеттерин жана Улуу Британиядан жиберилген карыздар кандай сарпталып жатканын көзөмөлдөө эле.

Амир Якубхандын моюн сунуучулук саясаты мамлекетте кескин каршылыкка туш болду жана Кабулда ага каршы козголоң көтөрүлдү. Шаардыктар англичан резиденциясына бастырып кирип, аны ээлешти. Англичандар Гандамак келишиминен кийин кайтарып алып кеткен кошуунун дагы Ооганстанга таштады жана Кабулду кайра ээлешти.

Бул арада Ооганстандын мурдагы амири М.Афзалхандын уулу Абдурахман козголоңчу кошууну менен Кабулду курчап алды. Англичандар кыйын абалда калышты. 1880-жылдын башында Абдурахман Түндүк Ооганстанда өз бийлигин орнотту.

Англичандар Абдурахман менен сүйлөшүүлөрдү баштоого мажбур болушту. Кабул Абдурахманга тапшырылды. Кандагар Улуу Британиянын таасир чөйрөсүндө калды. Булардын ордуна Ооганстан Улуу Британия жана англичан Индиясынан башка бир да чет мамлекет менен дипломатиялык байланыш кылбоо милдеттемесин алды. Абдурахман болгону ички саясатта гана салыштырмалуу эгемендүүлүктү сактап калууга жетишти.

Ооганстан тагынын мыйзамдуу мураскору Амир Шералихандын уулу Аюбхан Кандагарга жүрүш баштады. 1880-жылы англичандардын аскердик бригадасы жанчып ташталды. Англичандар жаңы аскердик бөлүктөрдү чакырууга аргасыз болду. Бул жаңы күчтөр Аюбханды Гератка чегинүүгө мажбур кылды. Бирок, калктын катуу каршылыгы себеп англичандар Кандагарды таштап чыгып кетүүгө аргасыз болушту. Мына ошентип, экинчи англичан-ооган согушу Улуу Британиянын жеңилиши менен бүттү.

Ички келишпестиктер Тез арада, эми тактыга талапкерлердин ортосунда согуш аракеттери башталып кетти. 1880-жылы Абдурахман Аюбхандын кошуундарын катуу бүлгүнгө учуратты. Аюбхан чет элге качууга мажбур болду. Ооганстанда Абдурахмандын толук бийлиги орнотулду. Амир Абдурахман доорунда (1880–1901-жылдар) Ооганстан оор экономикалык-социалдык кырдаалды башынан өткөрдү. Улуу Британия менен болгон согуштар өндүрүштү изден чыгарды. Кабул жана башка шаарлар кыйратылган эле.

Амир мамлекетте жабык саясат алып барды. Чет элдиктер, айрыкча европалыктардын бул мамлекетке киришине тыюу салынды. Амир мамлекетти саясий жактан бириктирүү үчүн күрөш алып барды. Административдик полиция башкармасы түзүлдү. Анын аракети менен казынага салыктардын түшүүсү бир топ жакшырды. Кербен жолдорунун коопсуздугу бир кыйла камсыздалды. Каракчылар аёосуз жазалана турган болду. Алар темир капастарга салынып, жол боюндагы мамыларга асып коюлуп, ачкалык жана суусуздукта өлүмгө туш кылынган. Дин уламаларын өз жагында тутуу үчүн Абдурахман аларга маяна белгиледи. Ал эми вакф мүлкүнүн бир бөлүгүн мамлекетке өткөрдү. Бирдиктүү акча бирдиги, мамлекет үчүн бирдей таш-тараза жана узундук өлчөмдөрү белгиленди. Бул иш-чаралардын натыйжасында өлкөдө соода-сатык, өндүрүш жана кол өнөрчүлүк кыйла өнүктү.

Дюранд келишими Ооганстандын XIX кылымдын аягы жана XX кылымдын башындагы эл аралык абалы толук мааниде Россия менен Улуу Британиянын өз ара мамилелерине байланыштуу эле. Амир Абдурахман бул татаал шартта эки ири колониячы мамлекеттердин келишпестигинен пайдаланды. Натыйжада, Абдурахман өзүнүн саясий беделин чыңдады. Мамлекеттин аймагын Түндүктө Амударыяга чейин кеңейтип алды. 1887-жылы түркмөндөр жашай турган жерлерде ооган-орус чек аралары туруктуу белгилеп алынды.

Ушундан соң, Абдурахман түштүктө – Инд дарыясынын жээктеринде жашай турган, бирок 1849-жылы англичандарга баш ийдирилген ооган урууларын өз мамлекети айланасында бириктирүү аракети баштап жиберди. Ал өзүн аларга диний демөөрчү кылып көрсөттү жана англичандарга каршы күрөшкө чакырды. Бул болсо Улуу Британия менен согушуу коркунучун туудурду. Мындан чочуган Абдурахман англичандар менен келишим түзүүгө мажбур болду. Келишим боюнча, Ооганстандын түштүктөгү ооган урууларынын аймактары Улуу Британиянын кол астында кала бере турган болду. Англичандар келишилген Дюранд сызыгына (сүйлөшүүлөр жүргүзгөн англичандардын өкүлү Дюранддын аты менен аталган) кошуун жиберишти. Буга жооп катары тоолук оогандар козголоң көтөрдү.

Хабибуллахандын доору 1901-жылы Абдурахман каза болду. Амирликте уулу Хабибулла ээледі. Ал атасынын жолунан барып ооган урууларын бириктирүү саясатын улантып, англичандарга каршы күрөштү. Россия менен

соода байланыштарын орнотууга умтулду. Буга жооп катары Улуу Британия Ооганстанга каршы экономикалык блокада саясатын колдоду. Ошол учурда Улуу Британия Ооганстанга келишим сунуштады. Анда тышкы соода Улуу Британиянын көзөмөлүндө болушу, мамлекетте англичандардын темир жол куруусуна ыраазылык берүү, англичан жарандарынын Ооганстанга эркин кирип-чыгуусуна уруксат берүү талап кылынды. 1907-жылы ушул маселелер көздө тулган келишимге кол коюлуп, Ооганстан Улуу Британиянын кызыкчылыктарынын аймагы деп жарыяланды. Россия үчүн соода укуктары гана берилди.

Ооганстан XX кылымдын башында өндүрүш өнөр жайы жок, начар өнүккөн мамлекет болуп кала берди. Салыктар акча менен эмес, продукция түрүндө алынуу.

Агартуучулук Оор шартка карабай, өлкө тышкы дүйнөдөн үзүлүп калган жок. Ооганстанда да республикалык кыймыл пайда болду. Бул кыймылдын жактоочулары «Жаш оогандар» деп аталды. Алар мектеп-агартуу, маданият, илим-техника тармактарын өнүктүрүү идеяларын илгери сүрүштү. Алар амирликтин бийлиги менен бирге конституция да болушун талап кылышты. Продукция салыгын бекер кылуу, ички бажы төлөмдөрүн жоюу, уруулардын тендигине жетишүү жана көп маселелерде жаңы көз караштарды билдиришти. «Жаш оогандар» кыймылына «Сираж ул-ахбори афгония» («Ооган кабарлары чырагы») газетасынын редактору Мухаммад Тарзий башчылык кылды. Ал Хабибуллахандын үчүнчү уулу Амануллахандын кайнатасы эле. Реформачылардын бүткүл үмүтү «жаш оогандар» рухунда тарбияланган Амануллаханга каратылды.

Миссия (латинче) – ыйык бурч, жоопкерчиликтүү милдет; бир мамлекеттин экинчи мамлекетке атайын тапшырма менен жиберген өкүлдөрү.

Резиденция (латинче) – бир мамлекеттин дипломатиялык өкүлдөрү орношкон жай.

1. 2-англичан-ооган согушунун себеп жана натыйжалары жөнүндө эмнелерди билип алдың?
2. Эмне үчүн XIX кылымдын экинчи жарымында Ооганстан Улуу Британия менен Россиянын ортосунда «талаш» мамлекет болуп калды?
3. Эмне үчүн Ооганстанды баш ийдирүү үчүн Улуу Британиянын алып барган күрөшү көпкө созулган?

1. Амир Абдурахмандын жабык саясатынын мааниси эмнеден тургандыгын түшүндүр. Кандай реформалар жүргүзүлгөн?
2. Дюранд сызыгы деген эмне эле?
3. Хабибуллахан кандай саясат жүргүздү?
4. «Жаш оогандар» алга сүргөн максаттарды баянда.

32-§. XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында Осмонийлер мамлекети

Осмонийлер мамлекетинин социалдык-экономикалык абалы

Осмонийлер мамлекети монархия болуп, аны султан башкарчу. Мамлекетте орто кылымдын феодалдык тартиптери өкүм сүргөн. Анын экономикасынын негизин түзгөн айыл чарбасы абдан артта калган эле. Сугат жерлердин көп бөлүгү ири жер ээлери жана дин кызматкерлерине таандык болуп, алар жерсиз жана аз жерлүү дыйкандарга ижарага берилчү. Эмгек өндүрүмдүүлүгү аз болгондуктан, күчтүү ачарчылык натыйжасында көп адамдар кырылып кеткен. Шаар калкынын да абалы оорлошту. Кол өнөрчүлүк сенектикке учурады. Эски тартиптер жана чет эл товарларынын көптүгү өлкөдө экономиканын өнүгүүсүнө тоскоол болду. Өнөр жайда өсүү жок эле. Султандын өкмөтү өз финансылык абалын жакшыртуу үчүн чет элден карыз ала баштады. Мамлекеттин финансылык абалы өтө оор абалга келип калды. Тышкы карыз ого бетер артып, 5,5 млрд. франкка жетти. 1876-жылы өкмөт Осмонийлер мамлекетин финансылык банкрот деп жарыялоого мажбур болду. Оор экономикалык абал аны акырындап чет өлкөлөрдүн жарым колониясына айландырды. Европа мамлекеттери империянын колонияларын тартып ала башташты. Германия гана империядан үлүш ала албаган мамлекет эле. Ошондуктан да Осмонийлер мамлекети бийлиги XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында Германия менен жакындашты. Германия капиталы чоң ийгиликти колго киргизди. Келечектеги Багдад темир жолу долбоорунун Измир – Анкара бөлүгүн куруу аларга тийди. 1903-жылы немистер бул долбоорду (Багдад аркылуу Перс булуңуна чейин темир жол куруу) толук колго киргизишти.

Конституциялык монархия үчүн күрөш Осмонийлер мамлекети карыздар үчүн чоң пайыз төлөшү керек болчу. Ал карызды төлөмөк тургай, ишчилердин иш акысын төлөөгө да жарабай

калды. Жалпы элдин жашоосу абдан начарлады. Ушундай бир шартта «Жаңы осмонийлер кыймылы» пайда болду. Бул кыймылдын мүчөлөрү султандын бийлигин жоюу идеясын илгери сүрүштү. Кыймылдын «Ибрат» газетасы жаңы демократиялык идеялардын үгүттөөчүсүнө айланды. Улутту жактоочу интеллигенттер, жаңы пикирлүү аткаминерлер жана офицерлер да бул кыймылга кошулушту. Мамлекетте султандын бийлигин жоюу идеясы калыптанды.

1876-жылы элдик козголоң башталды. Ал бийликчил катмарларды коркутуп жиберди. Натыйжада, Абдулазиз, Шайх ул-Исламдын фатвасы менен тактыдан түшүрүлдү. Бир канча убакыттан соң тактыны Абдулхамид II ээледі.

1876-жылы 23-декабрда Осмонийлер мамлекетинде конституция жарыяланды. Ага ылайык, мамлекетте эки палаталуу парламент белгиленди. Төмөнкү палата Депутаттар палатасы, жогорку палата болсо Сенат деп аталды. Конституция султанга чоң ыйгарым укуктар берди. Жарандардын өтө аз бөлүгү гана шайлоо укугуна ээ болду.

**«Биримдик жана
өнүгүү» партиясынын
бийликке келиши**

Абдулхамид II доору Осмонийлер мамлекети тарыхында «зулум доору» атын алды. Султан тез арада парламентти таратып жиберди. Конституциянын жактоочуларын куугунтукка алды. Алардын көбү өлүмгө өкүм кылынды. Мамлекет түркөйлүктүн көлөкөсүндө калды. 1889-жылы Стамбулда аскердик-медицина окуу жайынын курсанттары жашыруун «Биримдик жана өнүгүү» уюмун түзүштү. Уюмдун секторлору бүткүл Осмонийлер мамлекетине тарады жана мамлекетте конституциялык тартип орнотуу жөнүндө үгүттөө башталды. Кийинчерээк, бул уюм күчтүү саясий партияга айланды. Абдулхамид II уюмдун үстүнөн сот уюштурду. 13 киши өлүмгө өкүм кылынды. «Биримдик жана өнүгүү» партиясынын мүчөлөрү жана ушуга окшош саясий ийримге катышкандар жалпы ат менен «Жаш түрктөр» деп аталды. «Жаш түрктөр» Парижде өздөрүнүн биринчи курултайын өткөрүштү. Анда бекер кылынган конституцияны кайра калыбына келтирүү жөнүндө токтом кабыл алынды. 1908-жыл 3-июл күнү «Жаш түрктөрдөн» куралган кошуундун офицерлери башчылыгында козголоң көтөрүлдү. 1908-жыл 20-июл-да Монастырь шаарында «Биримдик жана өнүгүү» партиясы конституциянын кайра калыбына келтирилгендигин жарыялады жана султандан бул маселеде указ берүүнү талап кылды. Кошуундун «Жаш түрктөр» тарабында экендиги Абдулхамидди чочутуп койду. Ал 1908-жылы 24-июлда конституцияны кайра калыбына келтирүүгө мажбур

болду. Парламентке шайлоо өткөрүүгө убада берди. 1908-жылдагы Осмонийлер мамлекети төңкөрүшү жеңишке жетишти.

1909-жыл 13-апрель көтөрүлүшү

Бирок, эски тартиптин жактоочулары ар кандай реформага каршы болушкан. Алардын ичинде дин кызматчыларынын орду күчтүү эле. Алардын «Иттиходи Мухаммади» партиясы «Жаш түрктөрдү» кудайсыздыкта айыптады. «Иттиходи Мухаммади» партиясынын жактоочусу болгон аскерлер төңкөрүшкө каршы көтөрүлүш уюштурушту. Алар парламентти бекер кылуу, шарият жана султан бийлигинин кайра кайтарылышын талап кылышты. Абдулхамид II ге дал ушул керек эле. Ошондуктан да ал көтөрүлүшчүлөрдүн талабын бат эле аткарды. «Жаш түрктөрдүн» ишмерлеринен бир бөлүгү Салоники жана Адрианополиска качып кетишти. Ал жердеги аскердик бөлүктөр «Жаш түрктөр» тарапта эле. «Жаш түрктөр» өздөрүнө туруктуу болгон аскердик бөлүктөр менен 26-апрелде көтөрүлүшчүлөр өкмөтүн кулатышты. Султан Абдулхамид тактыдан кулатылды. «Жаш түрктөр» төңкөрүшү ири мамлекеттерди түйшүккө салып койду. Алар Осмонийлер мамлекетиндеги ички саясий бытырандылыктан пайдаланып андан да көбүрөөк олжого ээ болуууга аракет кылышкан.

Италия Ливияны басып алган соң, Улуу Британияга кайдыгер «Эркиндик жана биримдик партиясы» «Жаш түрктөр» өкмөтүн жарамсыздыкта айыптады. Алар 1912-жылы 5-августта өлкөдө мамлекеттик төңкөрүш өткөрүштү. Тез арада, Осмонийлер мамлекетинин тышкы абалы андан да начарлады. 1-жана 2-Балкан согуштарында Осмонийлер мамлекети Балкандагы таасиринен дээрлик толук ажырады. Бул окуя «Эркиндик жана биримдик» өкмөтүн оор абалга салып койду.

Ички жана тышкы абал

Ушундай шартта «Жаш түрктөрдүн» жетекчилеринен бири Анварбей башчылыгында 1913-жылдын январында козголоң көтөрүлдү. Бийлик дагы «Жаш түрктөрдүн» колуна өттү. Бийлик 3 адамдан турган «Үчтүк» деп аталган топтун (Анвар, Талъат жана Жамал) колуна өттү. Үчтүккө Анвар паша башчылык кылды. «Үчтүк» Германия менен жакындашуу саясатын улантты.

Бул жакындашуу Германиянын Осмонийлер мамлекети аймактарына талапкерлик кылбай жатканы менен түшүндүрүлдү. Германия пантүрк жана панислам идеологияларын ураан кылып алган «Үчтүктү» колдоп-кубаттай баштады. Бул багыттын идеялары Антантанын кызыкчылыктарына каршы эле. Мындай шартта Германия «Жаш түрктөрдүн» көз алдында Осмонийлер мамлекетинин жалгыз «кор-

гоочусуна» айланды. Эми Германия Осмонийлер мамлекетин союздаштык келишимин түзүүгө үндөй баштады. Акыр аягында, 1914-жылдын 2-августунда жашыруун түрдө союздаштык келишими түзүлдү. Бул келишимге кол коюу менен Осмонийлер мамлекетинин бийлик чөйрөлөрү империяны кырыкка туш кылышты.

Панисламизм – XIX кылымдын аягында бүткүл мусулман дүйнөсүн баскынчыларга каршы күрөштө бириктирүү жөнүндөгү кыймылга Россия жана Улуу Британия империялары, о.э. мурдагы Союз тарабынан берилген жасалма ат.

Пантүркизм – түркий элдерди бириктирүү идеясына Россия жана Улуу Британия империялары, о.э. мурдагы Союз тарабынан берилген расмий ат.

Сенат (латинче) – байыркы Римде республика түзүлгөнгө чейинки уруу аксакалдарынын жыйыны.

Жаш түрктөр – 1889-жылы түзүлгөн түрк буржуа-помещиктеринин партиясы. «Биримдик жана өнүгүү» партиясынын мүчөлөрүнүн европача аты.

1. Бир мезгилдер дүйнөнүн күчтүү мамлекети болгон, колониялары үч континентке жайылган Осмонийлер мамлекети эмне үчүн XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында иш жүзүндө жарым колония абалына түшүп калды?
2. Осмонийлер мамлекетинде конституциялык монархия кандайча орноду?
3. Эмне үчүн султан Абдулхамид II нин бийлиги доору Осмонийлер мамлекети тарыхында «Зулум доору» деп аталган?
4. «Жаш түрктөр» төңкөрүшү кантип жеңишке жетишти?
5. «Жаш түрктөр» өкмөтүнүн Германия менен жакындашуусунан көздөлгөн максаттары эмнелерден турган эле?

1. «Экономикалык билимдин негиздери» сабагынан алган билимдериңе таянып, «финансылык банкрот» түшүнүгүн чечмеле.
2. «Жаш түрктөр кыймылы» уюмунун ишмердиги эмнелерден турган?
3. «Жаш түрктөр» кимдер болчу? Алар кандай саясат жүргүзүшкөн?
4. Осмонийлер мамлекети Германия менен союздаштык келишимин түзбөшү мүмкүн беле? Эгерде мүмкүн болбосо, эмне үчүн ушундай болчу?

33-§. Түндүк Африка мамлекеттери

Социалдык- саясий абал

Африканын түндүк бөлүгүндө, Сахаранын (Sah-
roüi Kabir) түштүк чек арасына чейин калк-
тын көпчүлүгүн арабдар түзгөн. Бул аймактарда
барбарлар, негрлер жана башка элдер да жашачу.

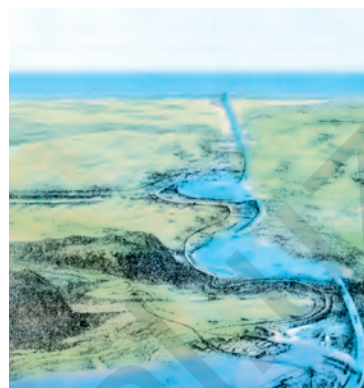
XIX кылымдын 70-жылдарына чейин Африканын түндүгүндө
жана түндүк-чыгышында, б.а. арабдар жашоочу аймактарда толук
монархиялык режим өкүм сүргөн. Алардан расмий түрдө Осмонийлер
мамлекетинин курамына кирген Египет, Триполитания, Киренаика
(азыркы Ливия) жана Тунис болсо иш жүзүндө Осмонийлер
мамлекети султандыгына баш ийбеген. XIX кылымдын аягы жана
XX кылымдын башында Египет жана Судан Улуу Британиянын,
Тунис, Алжир жана Марокко Франциянын, Марокконун бир бөлүгү
Испаниянын, Ливия болсо Италиянын колонияларына айланды.

Египеттин көз карандылыкка салынышы

Египеттин XIX кылымдын аягы – XX кылымдын
башындагы тарыхы Осмонийлер мамлекети
бийлигинен бошонуу жана англичандардын
баскынчылык саясатына каршы күрөш желеги
астында өткөн өзгөрүүлөр доору болду.

Мусулман дин өкүлдөрүнөн Ал-Азхар медресесинде мугалим
болгон Жамалиддин ал-Афганий жана анын шакирттери улуттук-
боштондук кыймылында чоң абройго жетишти. Алар бардык му-
сулмандарды колониячыларга, Осмонийлер мамлекетинин эзүүсүнө
каршы биригүүгө, конституциялык режимдин орнотулушуна чакырды.
1871-жылы Жамалиддин ал-Афганий «Хизб ул-Ватан» («Мекен
партиясы») партиясын түздү. Бул партия чет элдиктерге каршы
«Египет египеттиктердики» урааны астында күрөштү. «Мекенчилер»
өкүмдар (Хадив)дын укугун чектөөчү конституция үчүн күрөшүштү.
1882-жылы Хадив жаңы мыйзамга кол коюуга мажбур болду. Ага
ылайык, өкмөт Депутаттар палатасына моюн суна турган, парламент
бюджетти көзөмөлдөө укугун ала турган, бир да мыйзам депутаттар
палатасынын уруксатысыз кабыл алынбай турган болду. Булардын
бардыгы феодалдык режимден буржуа парламенти режимине өтүү

жолундагы чоң ийгилик эле. Чет элдиктер Египет өкмөтүнө ультиматум жөнөтүп, иш жүзүндөгү өкмөттү таркатууну талап кылышты. Колониячылардын бул талабы аткарылбады. Буга жооп катары Улуу Британия 1882-жылы Александрияга замбиректерден ок аттырды. Анын десанты шаарды ээледі. Буга каршы, Египет кол башчыларынан бири Ахмад Орабибей Каирде жогорку мамлекеттик орган – Убактылуу Кеңеш түздү. Ал чоң кошуун топтоду. Көп өтпөй англичандар Суецти басып алышты жана Каирге жүрүш башташты. Египеттин кошууну жеңилди. Полковник Ахмад Орабибей Цейлон аралына өмүр бою сүргүндөлдү. Ошентип, Египет Улуу Британиянын колониясына айланды. Улуу Британия Египетте Осмонийлер мамлекетинин бийлигин расмий түрдө түгөткөн жок. Египеттин хадивдер династиясы, Министрлер Кеңеши атына болсо да сакталды. Финансынын үстүнөн көзөмөл толук бойдон англичан кеңешчилерине өтүү.

Суец каналы

1888-жылы Стамбулда Суец каналынан пайдалануу боюнча Улуу Британия, Германия, Испания, Италия, Россия, Осмонийлер мамлекети, Франция мамлекеттери конвенцияга кол коюшту. Ага ылайык каналдан бардык мамлекеттер согуш учурунда да, тынчтык учурунда да эркин пайдалануу укугун алышты.

«Мекен» партиясы англичандардын оюнча эң кооптуу болуп чыкты. Аны күчсүздөнтүү үчүн кескин чаралар көрүлдү. Натыйжада «Мекен» партиясы кең саясий күрөш жолунан жеке террор жолуна өтүп кетти.

Бирок боштондук кыймылы башка көрүнүштөрдө уланды. Кеңештин вице-президенти Саад Заглул демократиялык, улуттук боштондук маанайындагы депутаттарды өз айланасына чогултуп, кеңештин атынан англичан бийлигине каршы документти өткөрүүгө жетишти.

Махдийлер козголоңу

ХІХ кылымдын аягы – ХХ кылымдын башында Чыгыш Судан Египеттин кол астында эле. 1881-жылы судандыктардын жетекчиси Мухаммад Ахмад калкты Египет-Осмонийлер мамлекети эзүүсүнө жана европалыктарга каршы ыйык согушка чакырды. Ал өзүн махдий деп жарыялады. Губернатор махдийди камоо үчүн жиберген аскердик отряд жанчып ташталды.

1882-жылы Хартумга египеттик Абдул Кадыр генерал-губернатор кылып дайындалды. Ал махдийлер кыймылын бастырууга умтулду. Бирок, жеңилди. Генерал Хикс башчылыгындагы англичан кошууну Судан ансарлары тарабынан кырып жиберилди. Англичандар Суданга генерал Гордон башчылыгында аскердик бөлүк жөнөтүштү. Бирок, бул кошуун да ансарлар тарабынан жок кылынып, Судан бошотулду.

1885-жылы Суданда көз карандысыз махдийлер мамлекети түзүлдү. Козголоң башчысы Мухаммад Ахмад каза болуп, анын 1-халифи (халифтери төртөө болчу) Абдуллах бийликти өз колуна алды. Омдурман борбор шаар деп белгиленди. Кошуун мамлекеттин негизги таянычы болуп калды.

Бирок, мамлекеттеги ички келишпестиктер күчөдү жана ал махдийлерди күчсүздөнттү. Мындан пайдаланган Улуу Британия Эфиопияны Суданга каршы тукурду. 1885-жылы эки ортодо согуш башталды. Эфиопия өкүмдары Ёханни Абдуллахка кайрылып, жалпы душманга каршы чогуу күрөшкө чакырды. Бирок, Абдуллах мунун акысына Ёханниден исламга өтүүнү талап кылды. Натыйжада, зарыл келишим түзүлбөй калды. Эфиопия-Судан согушунда көп кан төгүлдү. 1889-жылы Эфиопиянын императору Менелик судандыктардын пайдасын көздөөчү келишимге кол коюуга мажбур болду.

1889-жыл августта Улуу Британия–Египет бириккен кошуундары Судан махдийлеринин кошуунун жеңди жана Судандын негизги бөлүгүн басып алууга жетишти.

**Ири мамлекеттердин
Түндүк Африкадагы
саясаты** 1881-жылы Тунисте Франциянын бийлиги орнотулган жана буга чейин ал Алжирди да ээлеген эле. Алжирде XIX кылымдын аягында 300 миңден ашуун француз жашачу.

Түшүмдүү жерлер француздардын колунда эле.

Алжирде колониалдык эзүүгө каршы күрөш башталды. 1912-жылы «Жаш Алжир» партиясы түзүлдү. Бул партия сот иштеринде алжирликтер үчүн «жергиликтүү кодекс» аттуу кемсинтүүчү тартипти бекер кылуу, салык төлөөдө алжирликтер менен европалыктарды теңдештирүү, эл агартуу ишин кеңейтүү, шайлана турган мансаптарда арабдар үчүн орундарды көбөйтүү сыяктуу талаптарды койду.

Европа мамлекеттеринин колонияларды бөлүштүрүүсүндө Франция Мароккого да ээ болду. Италия Франциянын Мароккого таандык укуктарын тааныды. Мунун акысына Италия Ливияга тиешелүү укукка ээ болду. Франция Мароккого каршы согуш ачуу үчүн шылтоо

издеп жаткан эле. 1907-жылы Марокко шаарында француз врачы өлтүрүлдү. Ушул шылтоо менен Франция дароо согуш аракеттерин баштап жи-берди жана кыска мезгилде Марокконун бардык негизги шаарларын басып алды. Марокконун кээ бир аймактары Испанияга берилди. Ливия узак убакыт Осмонийлер мамлекети колониясы болуп келди. 1911-жыл 29-сентябрда Италия Ливияга баскынчылык согушун баштады. Осмонийлер мамлекети олуттуу жооп аракетин жасай албады. Натыйжада, 1912-жылы Ливия Италиянын колониясына айланды.

Ансарлар (арабча – жардамчылар, катарлаштар) – Мухаммад (с.а.в) дын сахабаларынын бир катмарынын аты. (Алар 622-жылы Меккеден Мединага көчүп барган эмигранттарга жана Расулуттахага жардам берген жана Ислам динин кабыл алган Мединанын авс, хазраж урууларынын мүчөлөрү болушкан).

Махдий (арабча – Аллах тарабынан туура жолго баштоочу) – исламда акыр заман болгондо келип, жерде адилеттүүлүк орнотот деп ишенилүүчү пайгамбар.

1. Түндүк Африкада араб мамлекеттери кантип Осмонийлер мамлекети колониясына айлангандыгын эсте.
2. Түндүк Африкада кайсы ири мамлекеттердин кызыкчылыктары туш келген?
3. Египет калкынын улуттук-боштондук күрөшү жөнүндө эмнелерди билип алдың?
4. Махдийлер козголоңу жөнүндө айтып бер.

1. Ахмад Орабибейдин иш-аракетин түшүндүр.
2. Судан – Эфиопия ортосундагы келишпестик эмнелерден турган эле?
3. Франциянын Алжир жана Мароккодогу саясатын бири-бирине салыштыр.

34-§. Тропикалык* жана Түштүк Африка мамлекеттери

Тропикалык жана түштүк Африка жөнүндө

XIX кылымдын соңку чейрегинде Африкада колониячылардын баскыны андан да күчөдү. Түштүктөгү казылма байлыктарга бай жерлерде алмаз жана алтын кендеринин табылышы европалыктардын «агылып келүүлөрүн» ого бетер тездетти. Түштүк

* Тропиалык Африка дегенде Борбодук Африка түшүнүлөт.

Африканы баш ийдируүдө Улуу Британия негизги роль ойноду. Көп өтпөй, бул жерге Германия да кирип келе баштады. Мозамбик жана Ангола сыяктуу жерлерди бириктирүүнү португалдар өз пландарына киргизишти. Негизги колония очокторунан бири – Бурлар Республикасы (Трансвааль жана Оранж эгемендүү республикалары) болуп калды. 70-жылдардан баштап Улуу Британия өз колонияларын бириктирип, федерация түзүүгө умтулду.

**Батыш жана
Чыгыш Африка
үчүн күрөш**

Батыш Судан, Сенегал жана Нил дарыясынын бассейни XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында Франция, Голландия жана Улуу Британиянын ортосунда атаандаштык майданына айланды. 1892-жылы Франция Батыш Суданды басып алды. Батыш Судандыктардын боштондук күрөшүндө Самори Туренин аты өчпөс из калтырды. Ал белгилүү кол башчы жана саясатчы эле.

Француздар 1898-жылда гана аны баш ийдире алышты. Туткунга алынган Самори Габонго сүргүн кылынып, ошол жерде каза болду. Көп өтпөй Чад көлүнүн тегереги баш ийдирилди жана Гвинея булуңунун жээктери да Францияга моюн сунду. Ага Франция Гвинеясы деп ат берилди. Улуу Британия, Франциядан кийин Бельгия да Африка жерлери үчүн күрөшкө кошулду. Конго бассейниндеги жерлер Бельгиянын колониясы деп жарыяланды.

Көп өтпөй, европалыктар Чыгыш Африкага да кирип келе башташты. Нил дарыясынын башталыш бассейндерин илимий үйрөнүү шылтоосу менен европалыктар Буганда мамлекетин ачышты. Ал Улуу Британия тарабынан түзүлгөн Уганда протекторатынын курамына киргизилди.

Занзибар араб султандыгы да кул соодасына каршы күрөш шылтоосу менен немецтер, француздар жана англичандар тарабынан бөлүп алынды. XIX кылымдын аягында Улуу Британия Буноро мамлекетин басып алды.

XX кылымдын башында Батыш Африканын Гамбия, Сьерра-Леоне, Алтын жээк, Нигерия, Сенегал, Франция Гвинеясы, Пил Сөөгү Жээги, Догомея – Франциянын; Того, Камерун – Германиянын; Гвинеянын бир бөлүгү болсо Португалиянын колониясы эле. Европа колониячылары түрдүү башкаруу системаларын колдонушту. Алсак, Улуу Британия жергиликтүү башкаруу системаларын сактап, аларды өз кызыкчылыктарына баш ийдирди.

Батыш Африкада колониялар үчүн күрөштө Голландия, Бельгия, Португалия, Улуу Британия, Германия, Франция жана о.э., АКШнын

XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында Африка мемлекеттери
(Карта кичирейтилген сүрөт түрүндө берилген)

кызыкчылыктары кез келишти. Бельгия королу Конгону илимий изилдөө ассоциациясын түзүп, анын көлөкөсүндө усталык менен иш алып барды. Акырындап ал Бельгиянын колониясына айланды. Анын бир бөлүгү Францияга, дагы бир бөлүгү Португалияга тийди.

Түштүк Африка Түштүк Африкада дүйнөнүн эң ири алмаз кендери бар эле. Англичан чыгаан саясатчысы Сесил Родс «Де Родс» компаниясын түзүп, алмаз кендерин өз колуна киритти. Көп өтпөй Трансвааль алтын жана жез кендери ачылды. Сесил бул кендерди да ээледі. Анын демилгеси менен «Британия-Түштүк Африка артыкчылыктуу компаниясы» түзүлдү. Компания «Кейптаундан Каирге чейин Улуу Британиянын колониясы болушу керек», деген мааниде баскынчылык аракеттерине уруксат алды. Тез арада Түндүк Родезияда англичан протектораты орнотулду. Улуу Британия бурларга каршы жаңы согушка даярданды. 1899-жылы англичан-бур согушу башталды. 1902-жылы Бур Республикалары (Трансвааль жана Оранж) Британия мүлктөрүнүн курамына кошуп алынды. 1910-жылы Улуу Британиянын колониалдык аймактары болгон Трансвааль, Оранж, Натал, Капты «Түштүк Африка Союздаштыгы» аты менен бириктирди.

Мадагаскардын ээлениши Инд океанынын батышында, Африканын түштүк-чыгыш жээгине жакын жайгашкан бул арал ири мамлекеттердин колониалдык саясатында өзгөчө орун тутту. 1883-жылы Франция Мадагаскарга согуш жарыялады жана бул согуш тараптар үчүн тең болбогон келишим менен аяктады. Франция Мадагаскардын үстүнөн протекторат орнотту жана тышкы саясатын көзөмөлдөй турган болду. 1896-жылы болсо Франция Мадагаскарды колониясы деп жарыялады.

Зулустар Улуу Британия зулустарды баш ийдирүү үчүн аёосуз согуш алып барды. Зулустардын өкүмдары Кетчвайо 1879-жылы үч салгылашуунун өзүндө англичандардын 20 миң кишилик кошуунун жексен кылып таштады. Бирок, акыр-аягында Улуу Британия замбиректердин жардамында үстөмдүк кылды жана Зулуленддин жерлерин ээлеп, аны майда акимдикке бөлүп таштады. Зулуленд акимдерин өз ара согуштуруп, өз пайдасына иш көрүү англичан өкүмдарларына мүнөздүү өзгөчөлүккө айланды.

Сомали жана Эфиопия Эфиопия жана Сомали 1869-жылы Суец каналынын ачылуусу себеп өзүнчө соода-экономикалык жана аскердик-стратегиялык мааниге ээ болуп калды. Бул жагдай баскынчыларды кайдыгер калтыр-

Хендрик Витбой

аралы Улуу Британия, Франция, Италиянын ортосунда бөлүп алынды. Эфиопияда Италия өз колониалдык пландарын ишке ашырууга умтулду. Бирок, буга жетише албады. Эфиопия өз көз карандысыздыгын сактап калды.

Гереро жана намалар

Түштүк Африканын түндүк-батыш бөлүгү Германия тарабынан басып алына баштады. Жергиликтүү готтентот жана гереро уруулары резервацияларга куулду. Калгандары немистерге кул болду. Гереро уруулары боштондук үчүн Самиул Магареро башчылыгында баскынчыларга каршы козголоң башташты. Бирок, бул тең эмес күрөштө козголоңчулар кыйратылды. Гереролордон тирүү калгандары мамлекеттин түндүгүнө качып, жан сактоого мажбур болду.

Нама уруулары да козголоң көтөрүштү. Намалардын козголоңуна Хендрик Витбой башчылык кылды. Витбой нама урууларын бириктирүүгө жетишти. Бирок, ал 1905-жылдагы салгылашууда курман болду. Анын өлүмүнөн кийин да намалар дагы эки жыл күрөшүштү. Бирок, заманбап немец техникасынын үстөмдүгү өз күчүн көрсөттү. Германия баскынчылары намалардан 140 миң кишини кырып ташташты. Германияга каршы Чыгыш Африканын түштүгү жана борборунда (Танганика) башталган козголоң эки жылдан ашык болду. Немец кошуундары 120 миң африкалыкты кырып таштап, козголоңду бастырышты. Бул аймакта нечен кылымдардан бери жашап келген чоң-чоң уруулар бүтүндөй жок болуп кетти.

1. Түштүк Африка эмне үчүн ири мамлекеттердин кызыкчылыктарынын кез келүүсүнө себеп болгон?
2. Батыш Африкада кайсы ири мамлекеттердин кызыкчылыктары кез келген?
3. Чыгыш Африка кайсы ири мамлекеттердин ортосунда бөлүштүрүп алынды?
4. Улуу Британия менен Бурлар Республикасынын ортосундагы согуш кандай натыйжа менен аяктаган? Айтып бер.
5. Гереро жана намалар кимдер эле?

1. Тропикалык жана Түштүк Африканын кайсы мамлекеттеринде кандай баалуу металлдар бар экендигин аныкта жана картага белгиле.
2. Хендрик Витбойдун уулу тарабынан жазылган ырды жатта.

Чабандестер! Кана, аттангын бачым,
Баарына жетишет ок-дары, курал.
Түк эки кылбагын башчынын сөзүн,
Түндө жол жүргүн да, таң менен кол сал.
Капилет мылтык ат душманга дайым,
Бирок чегинүүнү ойлобо бир саам.
Дүйнөдө болбогон, болбойт эч качан,
Жеңиш даамынан да таттуураак бир даам.

Хендрик Витбойдун уулу

1914 – 1918-ЖЫЛДАРДАГЫ БИРИНЧИ ДҮЙНӨЛҮК СОГУШ

35-§. Биринчи дүйнөлүк согуштун башталышы жана жүрүшү

Согуштун башталышы Биринчи дүйнөлүк согуштун башкы себеби эки аскердик-саясий топтун ортосунда бөлүнгөн дүйнөнү кайра бөлүп алуу үчүн башталган күрөш эле. Дүйнөнүн алдыңкы мамлекеттери өзүнүн карасанатайлык максаттары жолунда руханий түркөйлүккө барып, байлык арттыруу үчүн миллиондоп адамдарды курман кылууга бел байлашты. 1914-жылдын 28-июлунда сербиялык улутчул Г.Принцип тарабынан

Сараеводо Австрия-Венгрия тактынын мураскору Франс Фердинанд өлтүрүлдү.

Австрия-Венгрия өкмөтү Сербияга өтө акараттуу талаптар коюлган ультиматум жиберди. Сербия өкмөтү ультиматумдун болгону бир гана талабына, б.а. такты мураскорунун өлүмү боюнча өткөрүлө турган тергөө иштерин Австрия-Венгриянын мамлекеттик укуктук мекемелери алып баруусуна ыраазылык бербеген. Бул болсо Австрия-Венгриянын 28-июлда Сербияга согуш жарыялоосуна шылтоо болду. Сербиянын союздашы Россия буга жооп катары бир аз аскердик демобилизация жарыялады. Мындан Германиянын бийлик чөйрөлөрү 1-августта Россияга, ал эми 3-августта болсо анын союздашы болгон Францияга согуш жарыялоо үчүн шылтоо катары пайдаланды. Ошол эле учурда, Германия Бельгиянын бейтараптык статусун бузуп, бул мамлекетке кол салды. Бельгиянын бейтараптыгы жөнүндөгү эл аралык документке бир мезгилдер Пруссия да кол койгон эле. Бирок, Германия өкмөтү бул документти менсинбестик менен «бир бөлөк кагаз» деп атады. Германиянын Бельгияга жасаган чабуулуна жооп катары Улуу Британия Бельгияны коргоо шылтоосу менен 4-августта Германияга согуш жарыялады. Биринчи дүйнөлүк согуш мына ушинтип башталды. Япония Германиядан Кытайдагы колониалдык аймактарын Японияга берүү талабы менен чыкты. Каршы жооп алгандан соң, 23-августта Япония Германияга каршы согуш жарыялады. Германия Осмонийлер мамлекетин, кийинчерээк Болгарияны өзү жакта туруп согушууга катышуусуна жетишти. Тез арада Кавказарты, Сирия жана Палестинада, Балкан жарым аралында, о.э., Германиянын Африкадагы колонияларында жаңы фронттор пайда болду.

**Чагылган тездигинде
жеңишке жетишүү
планынын жокко
чыгышы**

Германия кошуунунун генералы фон Шлиффен чагылган тездигинде жеңишке жетишүү планын түзүп чыккан эле. План боюнча Германиянын кошууну бейтарап Бельгиянын аймагы аркылуу Францияга кол салуусу, Германия-Франция чек арасында топтолгон Франциянын кошуунун курчап алып, аны күзгө чейин талкалоосу жана ушул аркылуу Франциянын жеңилишине жетишүүсү керек эле. Кийин, кыска убакыттын ичинде, Россияны да жеңип алуу пландалган эле.

3-августта кескин чабуулга өткөн Германия кошууну жакын бир ай ичинде Парижге жакындашып калды. Франциянын баш ийүүсү айкындай эле. Жадагалса, өкмөт убактынча болсо да, Парижден чыгып кетүүгө мажбур болду. Бирок, Шлиффендин планы ишке

ашпай калды. Буга Франция өкмөтүнүн суранычы менен 17-августта Россиянын Германия жана Австрия-Венгрияга каршы баштаган чабуулу себеп болду. Батыш фронтто Германиянын аскердик кудуретинин белгилүү бир даражада күчсүздөнүшү Францияны сактап калды. Бул кырдаал Францияга күч топтоп каршы чабуулга өтүүгө шарт жаратты. Германия орус кошуунун Чыгыш Пруссиядан сүрүп чыгарса да, орус кошууну Австрия-Венгрияга каршы чабуулун улантты.

Марна дарыясынын боюнда Франция менен Улуу Британиянын бириккен кошууну 1914-жылдын сентябрында Германиянын кошууна каршы чабуул жасады. Марна салгылашуусунда ар эки жактан 2 млн. го жакын аскер катышты. Бул салгылашууда Улуу Британия менен Франция күчтүүлүк кылды. Оор абалга түшкөн немец кол башчылары 9-сентябрда бүткүл Батыш фронтту бойлой чегинүүгө мажбур болду. Марна салгылашуусундагы жеңиштин айынан, Германиянын чагылган тездигинде жеңишке жетишүү планы жокко чыкты.

Османийлер мамлекетинин согушка кирүүсү Османийлер мамлекети бийлик чөйрөлөрүнүн көпчүлүгү Германия тарапта туруп согушта катышууну туура деп эсептешчү.

Анткени, алардын оюнча, Османийлер мамлекетинин өзү басып алууну көздөгөн жерлер же Россиянын, же Улуу Британиянын кол астында эле. Ушул баскынчылык мүдөөсүн ишке ашыруу үмүтү Османийлер мамлекетин 1914-жылдын 2-августунда жашыруун шартта Германия менен союздаштык келишимин түзүүгө алып келди. Германия Османийлер мамлекетине чоң өлчөмдө карыз сунуш кылды. Османийлер мамлекетинен ушул карызды алаары менен согушка кирүүгө убада алды. Германдарды жактоочу, аскердик министр жана башкы кол башчы Анвар падыша Османийлер мамлекети флотуна немец адмиралы Сушхандын кол башчылыгында Кара деңизге чыгууга жана Россиянын аймактарына ок атууга буйрук берди.

2-ноябрда Россия Османийлер мамлекетинин чабуулуна жооп катары ага согуш жарыялады. Согуш аракеттери Кавказ фронтун келтирип чыгарды. 5–6-ноябрь күндөрү Улуу Британия менен Франция да Османийлер мамлекетине согуш жарыялашты. Антанта аскердик деңиз күчтөрү Османийлер мамлекетине каршы Дарданелл кысыгында согуштук операцияларды баштап жиберди. Германия мүмкүн болгон бардык мүмкүнчүлүктөрдөн пайдаланып, Османийлер мамлекетине жардам көрсөттү. Натыйжада, Улуу Британиянын аскердик деңиз флотуна чоң зыян жетти.

«Улуу чегинүү» Чыгыш фронт 1915-жылы негизги согуш аракеттеринин майданына айланды. Германия менен Австрия-Венгрия өз куралдуу күчтөрүнүн жарымына жакынын Россияга таштоону туура көрүштү. Союздаштардын кошуундары 1915-жылдын жазында кол салууну Галициядан (Батыш Украина) башташты. Натыйжада, жаз жана жайда орус кошууну кандуу коргонуу согуштарын алып барууга мажбур болду жана эсепсиз даражада зыян көрдү. 850 миң солдат жана офицер курман болду. 900 миңи болсо туткунга түштү. Бирок батышта англис-француз кошуундары кескин аракет баштабады.

Орус кошууну катуу каршылык көрсөтсө да, күчтөр тең болбогон салгылашуулар натыйжасында Польшаны, Балтика жээгин, Батыш Белоруссия жана Батыш Украинанын бир бөлүгүн таштап чыгууга аргасыз болду. Бул чегинүү биринчи дүйнөлүк согуш тарыхына «Улуу чегинүү» деген аталыш менен кирди.

Батыш фронттогу абал

Чыгыш фронттогу баштапкы ийгиликтерден күч алган Германия Батыш фронттогу абалын да өзгөртүп алмакчы болду. Бул орунда ал таптакыр жаңы курал – суу асты кемелерине чоң үмүт байлады. Германия согуштук аракеттеги аймактардагы ар кандай суу үстү кемелерин да чөктүрүп жиберүү ниетинде эле. Ошентти да. Германиянын суу асты кемелери Улуу Британиянын «Лузитания» деп аталуучу ири жолоочу ташуучу кемесин чөктүрүп жиберди. Анын бортунда жалпысынан 2000 ге жакын жолоочу (алардын катарында 126 сы АКШ жараны) бар эле. Жолоочулардын жарымынан көбү курман болду. Мындан сырткары, Германия флоту жүздөгөн жүк кемелерин да жок кылып таштады.

Германия суу асты кемелеринен гана пайдаланып калган жок. Ал 1915-жылдын апрелинде Ипр салгылашуусунда согуштардын тарыхында биринчи жолу химиялык курал – уулуу газ (хлор) иштетти. Мунун натыйжасында 15000 адам ууланды. Алардан 5 миңи өлдү. Бирок, бул курал да Германия күткөн натыйжаны бербеди. Антанта кошууну тез арада газга каршы коргонуу каражаты (противогаз) менен камсыздалды.

Италиянын согушка кирүүсү

Италия расмий түрдө «Үчтүктөр союзунун» мүчөсү болсо да, анын максаты согушта кимдин күчү көп болушуна иш жүзүндө ынануу жана кайсы жак Италияга согуштан кийин көп олжо убада

кылуусун күтүп туруу эле. Антанта Италияга ал сураган аймактардын бардыгын берүүгө ыраазы болду. 1915-жылдын апрелинде Антанта менен Италиянын ортосунда Лондондо келишим түзүлдү. Келишим боюнча, Италия бир ай өткөндөн соң өзүнүн мурдагы союздаштарына каршы согушка кириши керек эле. Бул милдеттеме Улуу Британиянын Италияга 50 млн. фунт-стерлинг өлчөмүндө карыз берүүсү менен бекемделди. Көп өтпөй Италия өкмөтү «Үчтүктөр союзу» жөнүндөгү келишимден чыккандыгын билдирди. Ал эми 23-майда Австрия-Венгрияга каршы согуш жарыялады. Италиянын Антантага оодуруп алынышы Германия дипломатиясынын чоң жеңилиши болду.

Япониянын Ыраакы Чыгыш жана Тынч океандагы аракеттери Европада жүрүп жаткан согуш аракеттери Ыраакы Чыгыш жана Тынч океандагы Япониянын согуштук аракеттери үчүн ыңгайлуу шарт жаратты. Ал 1915-жылдын январында Кытайдын алдына Шандун аймагын Германияныкынан Япониянын таасир чөйрөсүнө өткөрүү; Чыгыш Ички Монголия жана Түштүк Манжурияда Япониянын беделин андан да чыңдоого мүмкүнчүлүк берүү; Порт-Артур, Түштүк Манжурия жана Андун-Мукден темир жолдорунун ижара мөөнөтүн дагы 99 жылга узартуу; Япония жарандарынын Түштүк Манжурия жана Чыгыш Ички Монголияда жер аянттарына ээ болушу сыяктуу талаптарды койду. Ошол эле учурда, Япония окуяга АКШнын аралашуусу мүмкүндүгүнөн түйшүккө да түшүп калды. Ошондон улам, Кытайга койгон көпчүлүк талаптарынан баш тартты. 8-майда Кытай Япониянын бир аз жумшартылган талаптарын кабыл алды. Россия кошуунунун улуу чегинүүсү Болгарияны ким жакта туруп согушуу маселесин чечти. 1915-жылы 15-сентябрда Болгария Германия, Австрия-Венгрия жана Осмонийлер мамлекети союздаштыгына кошулуу натыйжасында «Төрттүктөр союзу» пайда болду. 14-октябрь күнү Болгария, Германия, Австрия-Венгрия кошуундары Сербияга кол салып, аны басып алды.

Улуу чегинүү – орус армиясынын 1915-жылдын жаз жана жайында оор жоготуулар менен чегинүүсү.

«Төрттүктөр союзу» – 1915-жылдын 15-сентябрында Болгариянын Германия, Австрия-Венгрия жана Осмоний мамлекетинин союзуна кошулушунун натыйжасында пайда болгон союз.

Хлор (уулуу газ) – 1915-жылдын апрелинде согуштар тарыхында биринчи жолу колдонулган жалпы кыргын (химиялык) куралы.

1. Биринчи дүйнөлүк согуштун келип чыгуу себептери жөнүндө эмнелерди билип алдың?
2. Согуш кандайча башталып кетти?
3. Германиянын чагылган тездигинде жеңишке жетишүү планы кантип ишке ашпай калды?
4. Эмне үчүн Италия «Үчтүктөр союзу» келишиминен чыгып кетти?
5. Европадагы согуштан Япония кандайча пайдаланып калды?

1. Франс Фердинанд жөнүндө маалымат чогулт.
2. «Чагылган тездигиндеги жеңиш» сөзүнө көңүл бур. Ал дагы каерлерде колдонулган?
3. «Лузитания» кемесинин чөктүрүлүшүн түшүндүрүп бер.
4. Улуу Британиянын мамлекеттик ишмери Ллойд Жорждун төмөнкү сөздөрүнө түшүндүрмө бер: «Тарых өзүнүн түркөйлөрчө кайсарлыгы менен куралдаш орус жолдошторун кырсыкка туш кылган Франция жана Улуу Британиянын аскердик кол башчыларынан жооп талап кылат. Чындыгында, алар орустарды оңой эле куткарышы мүмкүн эле».

36-§.

1916–1917-жылдардагы согуш аракеттери

Верден салгылашуусу

Германиянын бийлик чөйрөлөрү Россияны жеңе албаган соң, дагы негизги көңүлүн Батыш фронтко каратты. Мындан көздөлгөн максат – Франциянын тагдырын толук чечип коюу эле. Ошондуктан Германия Франциянын Верден калаасына кол салды. Анткени, бул калаа Париждин жолун тосуп турчу. Германия кошуунунун чабуулу 1916-жылдын 21-февралында башталды жана 21-мартка чейин созулду. Немец жөө аскерлери чабуулга көтөрүлгөндө француздар күтүлбөгөндө аларга замбиректерден кескин ок жаадырышты.

Немец кошууну болгону 7 км алдыга жыла алды. Германия кошуунунун Верден багытындагы согуштук аракеттеринин күчүн андан да азайтуу максатында Франция аскердик кол башчылыгы немецтердин Somma дарыясын бойлой өткөн коргонуу сызыгын жарып өтүүгө аракет кылышты. Француз жана англичан кошууну Somma дарыясы боюнда чабуулга өтүштү. Бул кандуу салгылашуу ноябрга чейин созулду. Бул салгылашууда англичандар согуштардын тарыхында биринчи жолу дагы бир жаңы курал – танкты ишке салышты. Бо-

лоттон жасалган бул коркунучтуу курал душман кошуунун баштап өтө катуу түйшүккө салып койду. 1916-жылдын декабрынан баштап немец кошууну коргонууга өтүүгө мажбур болду. 21-декабрда Верден салгылашуусу аяктады.

Верден жана Сомма салгылашуулары болуп көрбөгөндөй даражада кызыл кыргындуу салгылашуу болду. Аларда ар эки жактан 2 миллиондон ашуун аскер курман болгон. Ошондуктан да Верден салгылашуусу тарыхка «Верден кыргыны» аты менен кирген.

Чыгыш фронттогу абал

Германиянын кошууну 1916-жылы февралда батыш фронтто чабуулга өткөндөн соң, Франция жардам сурап дагы Россияга кайрылууга аргасыз болду. Буга жооп катары генерал А.А. Брусилов кол башчылыгындагы орус кошууну май айында чабуулга өттү. Австрия-Венгрия кошуунунун Галициядагы фронтун жарып өттү жана Австрия-Венгрия кошуунуна катуу сокку берилди. Орус кошуунунун кол салуусу натыйжасында Австрия-Венгрия кошуунунан 1 миллиондон ашуун аскер курман болду. 400 миңден көбү туткунга алынды. Орус кошууну алдыга жылууга жетишти.

Румыниянын согушка кирүүсү

1914-жылдын октябрында Россия-Румыния келишими түзүлгөн эле. Келишимге ылайык Россия Румыниянын аймактык бүтүндүгүн кепилдикке ала турган болду. Ошону менен бирге Румыниянын Австрия-Венгрия империясындагы румындар жашай турган аймактарга болгон укугун тааныды.

1916-жылдын августунда Румыния менен Антанта мамлекеттеринин ортосунда келишим түзүлдү жана Румыния Австрия-Венгрияга каршы согушка кирүү милдеттемесин алды. Мунун акысына ага Трансильвания, Буковина жана Банаттын чоң бөлүгү убада кылынды. 28-август күнү Австрия-Венгрияга каршы согуш жарыялаган Румыния кошууну, аскердик жактан мыкты даярдык көрбөгөндүктөн бат эле талкаланды.

Тараптардын пландары

1917-жылы Антантанын куралдуу күчтөрүнүн сан жагынан үстөмдүгү 40% ды түзгөн. Ал гана эмес, аскердик-экономикалык жактан начар өнүккөн Россия да 1917-жылдын башталышында айлык ок-дары жана аскердик техника өндүрүшү боюнча эң жогорку көрсөткүчкө жетишти. Антанта жылдын башында эле чабуулду баштоону пландаштырды. Ал эми чечүүчү соккуну жайда бермекчи болушту. Бул учурда, «Төрт-түктөр союзу» да жөн отурган жок. 1916-жылдын августунда ге-

нерал-фельдмаршал фон Гинденбург Германия кошуунунун кол башчысы кылып дайындалды жана көп өтпөй Германия кошуунунун 1917-жылдагы аракет планын түзүп чыкты. План фронт сызыгынын көлөмүн кыскартуу максатында армияны алдын-ала мыкты деңгээлде даярдап коюлган мараларга кайтарууну көздө тутат эле.

АКШнын согушка кирүүсү

Согуш башталган мезгилде АКШ бейтараптык жарыялаган эле. Бирок, АКШ биринчи дүйнөлүк согуштун жүрүшүн кунт коюп күзөтүп барды. Ошол эле учурда, согушуучу топтордун анык бири толук жеңишке жетишүүсүн да каалабады. Ал Европанын бири-бирине душман болгон мамлекеттердин тобуна бөлүнгөнчө калуусун каалачу.

Согуштун болуп көрбөгөндөй даражада чоң аскердик каражаттарды талап кылуусу жана узакка созулушу шартында АКШ өтө чоң финансылык пайда көрүүсү айкын эле. Бул мүмкүнчүлүктү колдон чыгарууну каалабаган АКШ Антантага жардам көрсөтө баштады. Мисалы, бир эле 1915-жылы АКШ Улуу Британия жана Франция менен 500 млн. доллар суммада карыз берүү жөнүндөгү келишимге кол койду. Акырындык менен Европадагы 20 мамлекеттин АКШ дан карызы 10 млрд. долларды түздү.

1917-жылдын февралынан баштап Германия Улуу Британияга каршы чектелбеген суу асты согушун жарыялагандыгы жана бул согуштун, ошол учурда АКШнын кызыкчылыктарына да чоң зыян тийгизгендиги АКШнын бийлик чөйрөлөрүн кайдыгер калтырбады. Ыңгайлуу учурдан пайдаланган АКШ өкмөтү 6-апрель күнү Германияга каршы согуш жарыялады. АКШ аскердик күчтөрүнүн баштапкы бөлүктөрү июнда Франциянын аймагына ташталды. Бир жылдан соң Батыш фронтто согушуп жаткан АКШ кошуундарынын саны 2 млн. кишини түздү. АКШнын согушка кириши согуштун тагдырын Антантанын пайдасына чечүүдө чоң себеп болду.

1. Германия Верден салгылашуусунан кандай максатты көздөгөн?
2. А.А.Брусиловдун Галиция фронту сызыгын жарып өтүшү кандай мааниге ээ болду?
3. Сомма дарыясы жээгиндеги салгылашуунун мааниси жөнүндө эмнелерди билип алдың?
4. Румыния неге Антанта жакта туруп согушка кирди?
5. Неге АКШ 1917-жылда гана согушка кирди? АКШнын согушка кирүүсү I дүйнөлүк согушта кандай роль ойноду?

1. Согуштарда танктын ролу жөнүндө реферат даярда. Алар азыр кандай мааниге ээ?
2. Согушта АКШ колдонгон айлакерлик саясатынын маңызын ачып бер.

37-§.

Биринчи дүйнөлүк согуштун жыйынтыктары жана натыйжалары

Согушуп жаткан мамлекеттердин абалы

Согуш мамлекеттердин ички турмушуна абдан чоң терс таасир көрсөттү. Экономика аскердик максаттарга баш ийдирилди. Оор жана жеңил өнөр жайдын негизги бөлүгү согуштук керек-төөлөрдү толуктоо үчүн иштеди. Согуш ошондой эле айыл чарбасын да оор абалга салып койду. Айыл чарба азыктарын өндүрүү кескин азайды. Дээрлик бардык мамлекеттерде тамак-аш жетишсиздиги келип чыкты. Натыйжада, өкмөттөр тамак-аш азыктарына карточка тартибин (конкреттүү белгиленген норма) орнотушту. Калк арасында шовинизм күн-түн дебей жайылтыла баштады. Мына ушундай түрдө, согуш парламент демократиясына катуу сокку берди. Бүткүл согуш ичи бир да парламент кандуу кыргынга каршы нааразылык билдирбеди. Эми мамлекет өндүрүштү тартипке сала баштады. Банктардын, чийки затты бөлүштүрүү жана аскердик буюртмалардын үстүнөн мамлекеттик бийликтин көзөмөлү күчөдү. Согуштан чарчаган эл согуштун батыраак бүтүшүн талап кылып өкмөткө каршы баш көтөрө баштады. Мына ошентип, согуштун баштапкы жылдарында коомдо орнотулган жарандык биримдик бузулду. Кээ бир фронттордо солдаттардын достошуусу, душман тараптардын бири-бирине ок атпастыгы күзөтүлдү. Себеби, кошуун да согуштан чарчаган эле.

Россиянын абалы

Согуш Россиянын экономикалык жана саясий абалын өтө курчутуп жиберди. Натыйжада 1917-жылдын февраль айында Россияда төңкөрүш болду. Россия императору тактыдан баш тартууга мажбур болду. Бийлик буржуазиянын колуна өттү. Ал убактылуу өкмөт түздү.

Убактылуу өкмөт согушту улантууну чечти, жадагалса ушул жылдын жайында ал орус кошуунунун чабуулун да уюштурду. Бирок, бул чабуул ийгиликсиздикке учурады. Бул ийгиликсиздик Россиядагы саясий кырдаалды ого бетер татаалданып жиберди. Натыйжада,

1917-жылдын 7-ноябрында мамлекеттик төңкөрүш болуп өттү. Убактылуу өкмөт кулатылды. Бийликти В. И. Ленин башчылыгындагы большевиктер (коммунисттер) партиясы басып алды жана ал Совет өкмөтү деп аталган өкмөт түздү. 1917-жылдын 8-ноябрында Совет мамлекети «Тынчтык келишими жөнүндөгү» декретти кабыл алды. Тынчтык келишими жөнүндөгү декретте баскынчылык согушу кескин караланган жана ал адамзатка каршы жасалган эң оор кылмыш деп белгиленген эле. Совет өкмөтү ар кандай шартта да сепараттык тынчтык келишимин түзүүгө умтулду. Анкени, кошуун согуштук маанайын толук жоготкон жана Чыгыш фронту жик-жигинен сөгүлүп кеткен шартта согушту улантуу толук кырсык менен тең эле. 1917-жылдын декабрында Совет Россиясы менен Австрия-Германия кол башчыларынын ортосунда жарашуу келишими түзүлдү. Мындай келишимге Румыния менен да кол коюлган болчу. Мына ошентип, Чыгыш фронту кыймылсыз катып калды.

Башка фронттордогу абал

1917-жылдын апрелинде Антантанын Батыш фронттогу куралдуу күчтөрү чабуулга өттү. Бирок, Германиянын коргонуу сызыгын жарып өтө албады. Тескерисинче, бул чабуул натыйжасында чоң жоготууларга жол берилди. Бул жоготуулар Франциянын куралдуу күчтөрүнүн башкы кол башчысы Нивелдин аты менен «Нивель кыргыны» деген ат алды. 1917-жылы Италиянын кошууну ийгиликсиздикке учурады. Улуу Британия менен Франциянын шашылыш түрдөгү жардам күчтөрү Италияны сактап калды. 1917-жылдын ноябрында англичандардын чабуулун кайтарууда Германия дагы бир жаңы курал – огнемётту колдонду. Месопотамия жана Палестина фронтторунда англичан кошуунунун аракеттери күчөдү. 1917-жылы мартта англичандар Багдад шаарын ээлешти. Күзгө келип, Осмонийлер мамлекети Арабстан жарым аралын толук, Палестинанын болсо бир бөлүгүн колдон чыгарды.

Советтик Россиянын согуштан чыгуусу

Советтик Россия 1918-жылы 3-март күнү «Төрттүктөр союзу» менен алардын шарттары негизинде Брест тынчтык келишимин түздү. Келишим шарттары Россия үчүн өтө оор эле. Ага ылайык, Россия өз кошуунун толук демобилизациялоосу, аскердик флотун портторго кайтарышы керек эле. Ошондой эле, Россия Балтика бою, Польша, Финляндия жана Украинадан баш тартышы керек эле. Украина менен Финляндия көз карандысыз мамлекеттер

деп таанылды. Кавказдагы Карс, Ардаган жана Батуми Осмонийлер мамлекетине берилди. Мындан сырткары, Россия Германияга 6 млрд. марка өлчөмүндө репарация төлөмөй болду.

Вудро Вильсондун тынчтык программасы

АКШ президенти В.Вильсон 1918-жылдын январында I дүйнөлүк согуштан соң кол коюла турган тынчтык келишими жана кайра түзүлө турган дүйнөнүн саясий картасы боюнча АКШ өкмөтүнүн көз карашын дүйнөгө маалым кылды. Бул позиция тарыхка «Вильсон тынчтык программасы» аты менен кирген. Бул программа кийинчерээк жеңген Антантанын жеңилген «Төрттүктөр союзу» менен түзгөн тынчтык келишимдерине негиз болуп кызмат кылган.

Согуштун соңку баскычы

Батыш фронтто кошуундарынын негизги бөлүгүн чогулткан Германия 1918-жылдын мартында соңку чабуулга өттү. Бирок, бул чабуул ийгиликке алып келбеди. Ушундай шартта Улуу Британия менен Франция бирдиктүү аскердик кол түзүүнү чечишти. Франциянын генералы Фош бириккен күчтөрдүн кол башчысы кылып дайындалды. Франция кошуундары каршы чабуулга өттү. Антантанын чабуулун токтотуунун аргасы болбоду. Сентябрда Болгарияга талкалагыч сокку берилди. Ал согуш аракеттерин токтотту жана согуштан чыкты. Австрия-Венгрия элдешүү келишимине кол коюу жөнүндө Антантага кайрылды. 3-ноябрь күнү ушундай келишим түзүлдү жана Австрия-Венгрия да согуштан чыкты. Осмонийлер мамлекети Антанта менен жарашуу келишимин түзүүгө мажбур болгон эле. Согуш Германияда төңкөрүшчүл кырдаалды келтирип чыгарды. 9-ноябрда Германия империясы кулады. Император Вильгельм II тактыдан баш тартты жана мамлекеттен качып кетти. 10-ноябрь күнү социал-демократтар партиясынын жетекчиси Эберт башчылыгында жаңы өкмөт түзүлдү. 11-ноябрда Компен токоюнда маршал Фоштун штаб вагонунда Антанта менен Германиянын жеңилгендиги жөнүндө келишимге кол коюлду. Мына ушундай түрдө, 1-дүйнөлүк согуш Антантанын жеңиши менен аяктады. 1919-жылы 28-июнда Версалда тынчтык келишимине кол коюлду. «Төрттүктөр союзу» мамлекеттери таланды, көп аймактарынан ажырады, 132 млрд. марка репарация төлөй турган болду. Согушта дүйнөнүн 38 мамлекети катышты. Аларда 1,5 млрд. дан көп эл жашачу. Согушка 74 млн. го жакын адам тартылды. Жалпысынан 10 млн. киши өлдү, ал эми 20 млн. Дон ашуун адам майып, жарадар болду. Мындан сырткары, абдан көп адамдар оору

жана ачкалыктан өлүп кетти. Адамзат биринчи дүйнөлүк согушка чейинки 1000 жылдын ичинде болуп өткөн бардык согуштарда да мынчалык жоготууга учурабаган эле. Биринчи дүйнөлүк согушта анын негизги катышуучулары болгон мамлекеттер өз улуттук байлыктарынын үчтөн бир бөлүгүн жоготушту.

Декрет (латинче – токтом) – жогорку бийликтин башкаруу органы чыгарган жана мыйзам күчүнө ээ болгон токтом.

Репарация (латинче – кайра толуктоо) – эл аралык укукта согушта көрүлгөн зыянды толук же бөлүктөп каптоо үчүн жеңилген мамлекет тарабынан жеңген мамлекетке төлөнүүчү төлөм.

Сепаратизм (латинче – ажыратам) – бөлүнүп чыгууга умтулуу. Ошондой эле, эл аралык укукта союздаш мамлекеттердин бири тарабынан союздаштардын уруксатысыз жана алар менен кеңешпей туруп, согушуп жаткан душман мамлекет менен түзүлгөн келишим.

Тынчтык келишими (Sulh) – согуш аракеттерин токтотуу үчүн түзүлгөн келишим. Эл аралык келишимдердин бир түрү.

1. Согуштун мамлекеттердин ички абалына тийгизген таасири жөнүндө эмнелерди билип алдың?
2. Совет өкмөтүнүн «Тынчтык келишими жөнүндөгү» декретинин мазмуну жөнүндө айтып бер.
3. Совет Россиясы кандай түрдө согуштан чыкты?
4. Эмне үчүн Брест тынчтык келишиминин шарттары өтө оор болсо да Совет өкмөтү ага кол койгон?
5. «Төрттүктөр союзундагы» мамлекеттердин биринин артынан кийинкисинин жеңилүү жараяны жөнүндө айтып бер.

1. Согуштун экономикалык абалга таасирин түшүндүр.
2. «Тынчтык келишими жөнүндөгү» декреттин маңызы эмнеден турат?
3. Огнемёт деген эмне? Ал кандай өркүндөтүлдү?
4. Согушта герман блогунун эмне үчүн жеңилгендиги жөнүндө реферат даярда.
5. Төмөнкү документалдуу материалдын мазмуну жөнүндө ой жүгүрт:
АКШ президенти В.Вильсондун 1916-жылы июлда жасаган докладынан:

«Биз дүйнөдө чоң роль ойношубуз мүмкүн. Сиз бир фактка көңүл буруп жатасызбы, акыркы бир же эки жылдын ичинде биз карыздар мамлекеттен карыз берүүчү мамлекетке айландык. Дүйнөдөгү ашыкча алтындын ушунчалык көп бөлүгү колубузда турат. Мурда эч качан мынчалык алтынга ээ болбогонбуз. Ушул мезгилден баштап биздин ишибиз карыз берүү, чоң эл аралык мекемелерге жардамдашуу, алардын ишин алдыга жылдыруу болуп калды. Биздин бүткүл дүйнөнү кыйла өлчөмдө акча каражаты менен камсыздашыбызга, аны өз билгенибизче жана каалаганыбызча башкара алышыбызга туура келүүдө».

XIX КЫЛЫМДЫН АЯГЫ – XX КЫЛЫМДЫН
БАШЫНДА ИЛИМ ЖАНА МАДАНИЯТТЫН
ӨНҮГҮҮСҮ**38-§. Материалдык өндүрүштө техника жана илимдин
өнүгүүсү**

Улуу ачылыштар Бул доордо өндүрүштүк күчтөрдүн өскөндүгү жана коомдун керектөөлөрүнүн арткандыгы себеп, транспорт, электр, куруучулук, металлургия, машина куруучулук ж.б. тармактарда чоң ачылыштар кылынды. Дүйнө мамлекеттеринде темир жолдордун көбөйүшү натыйжасында паравоз куруучулукта чоң өзгөрүүлөр болду. Жөнөкөй жана күчсүз болгон буу машиналарынын ордуна ичинен күймө жана электр кыймылдаткычтар жаратылды. Электр кыймылдаткычынан баштап транспортто пайдаланылды. 1895-жылдан Улуу Британия жана АКШнын ири шаарларында трамвай жүрө баштады. Темир жолдорун электрлештирүү боюнча тажрыйбалар жүргүзүлдү. Кемелер курулушунда болот кең көлөмдө колдонула баштды.

Электр Электр өнөр жайы жогорку даражада өнүккөн мамлекеттер өтө тез өнүктү. Өнөр жайдын өнүгүшү фабрика, завод, соода жайлары жана мекемелердин жасалма жарыткычтарга болгон талабын жыл сайын арттырып барды. 1876-жылы орус окумуштуусу *П. Н. Яблочков* «электр шамы» деп аталган лампаны ойлоп тапты. Америкалык ойлоп тапкыч *Т. Эдисон* абасы соруп алынган, көмүр булалуу кызытма лампаны жаратты. Нью-Йоркто *Т. Эдисон* курган биринчи жылуулук электр станциясы жүздөгөн керектөөчүлөрдү электр менен камсыздай баштаган.

Куруучулукта чоң өзгөрүүлөр болду. Эми металл жана айнектен кеңири пайдаланыла башталды. Ошондуктан фабрикалар, банктар, базарлар, соода дүкөндөрү, вокзалдар, үй-жайлар, чоң мейманканалар курула баштады.

Куруучулукта металл жана айнектен пайдалануу Курулуш ишинде цемент чоң мааниге ээ болду. Ошол мезгилде жаңы курулуш материалы – темир-бетон пайда болду. Те-

Томас Эдисон. темир жол көпүрөлөрүн куруу техникасы абдан өзгөрүп кетти. 1880-жылда Альпы тоолорундагы белгилүү Сен-Готард даванынын астында 15 км. лүү туннель курулду. Бул мезгилге келип гидрокурулуш техникасы да өзгөрүп кетти. Атлантика океаны менен Тынч океанын бири-бирине туташтыруучу Панама каналы куруп бүтүрүлдү.

Металлургия Албетте, металлургия өнөр жайын өнүктүрбөстөн туруп жогоруда айтылган курулуш жайларын куруп болбойт эле. Металл эритүү техникасы өркүндөтүлдү. Металлургияда автоматташтырууну немец окумуштуусу *Р. Кирхгоф* жаратты. Печтердин сыйымдуулугу артты. Чоюнду болотко айландыруу маселеси чечилди. Өнөр жай үчүн зарыл болгон сульфат кислотасын өндүрүүдө жаңы технологиялар пайда болду. Жасалма сода алуунун аммиак усулу жолго коюлду. 1886-жылда электролит жолу менен алюминий бөлүп алынды. XX кылымдын башында *Л. Бакеланд* (Бельгия) пластмасса алуунун жолун тапты. Бул доордо машина куруучулук кеңири өнүктү. Металл кесүү жараянын илимий жактан текшерүүгө орус окумуштуусу *И. А. Тиме* негиз салды. Электр менен ширетүү усулун алгач Америкалык электротехник *Томсон* колдонду.

Нефти кайра иштетүү XIX кылымдын аягы жана XX кылымдын башында өнөр жайдын маанилүү тармактарынан бири – нефти кайра иштетүү өнөр-жайы пайда болду. Ичинен күйүүчү кыймылдаткычтын өркүндөтүлүшү менен бензин алуу көйгөйү пайда болду. Бензин менен иштей турган жеңил кыймылдаткычтарды жаратуу тармагында немец оку-

мир-бетонду француз багбаны *Монье* ойлоп тапкан. Ал темир-бетондон чоң гүл идиштер жасаган. Жаңы материалдар – темир-бетон, металл жана айнектердин көп иштетилиши имараттар архитектурасына да таасир этти. 1889-жылы Париждеги Дүйнөлүк көргөзмө үчүн француз инженери Эйфель ошол доордогу өтө чоң – жалаң металлдан жасалган, бийиктиги 300 метр болгон мунара курду. Мындан кийинчерээк Америкада бийиктиги 400 метрге чейин болгон көк тиреген имараттар курулушунда пайдаланышты.

Темир жол туннелдерин ачуу жана

муштуусу *Г. Даймлер* чоң ийгиликтерге жетишти. Ал автомобилге, моторлуу кайыкка, мотоциклге орнотула турган өз кыймылдаткычтарын жаратты.

1897-жылы *Р. Дизель* күйүүчү отун кысылганда өзүнөн-өзү жалындап кете турган жаңы кыймылдаткыч жаратты. Биринчи аэропландарды жаратууда орус ойлоп тапкычы *А. Ф. Можайский*, англичан конструктору *Г. Филлипс*, француз ойлоп тапкычы *К. Адерлер* чоң салым кошушту. 1903-жылы ага-ини *Уилберр* жана *Орвилл Райттар* самолётто учушту. Цифралуу эсептөө машиналарын *Чарлз Беббидж* (Англия), тигүү машиналарын программалаштырууну *Жозеф Мари Жаккард* (Франция), самолётторду автоматтык түрдө башкарууну *Л. Сперри* (АКШ), ракетапланды *Н. И. Кибалчич* (Россия) жаратышты.

Радиотелефон Техника багытында кылынган эң чоң ачылыштардан бири радионун ойлоп табылышы болду. Немец окумуштуусу *Г. Герц* электромагниттик толкундардын таралуу фактыны дүйнөдө биринчи болуп тажрыйба жолу менен далилдеди. Орус окумуштуусу *А. С. Попов* зымсыз байланыш үчүн электромагниттик толкундарды чыгаруу жана кабыл алуу усулун тапты, о.э. керектүү аспаптарды жаратты. Мына ушундайча радиого негиз салынды. Улуу Британияда *Г. Маркони* тарабынан зымсыз телеграф ойлоп табылды.

XIX кылымдын аягында техниканын жаңы тармагы – телефон тез өнүктү. Шотландияда туулуп, Америкада жашаган техник *А. Белл* телефон аппаратына биринчи болуп патент алды. Телефон башка көптөгөн жаңы ачылыштардан айырмалуу түрдө, дээрлик бардык мамлекеттерде тез жайылды. Алгачкы шаардык телефон станциясы АКШ да ишке түшүрүлдү. Ошондон кийин Париж жана Берлинде телефон станциялары ачылды.

Т. Эдисон үн жазып алуу жана аны кайра уктуруу аппараты – фонографты жаратты. Фонографтын негизинде граммофон жана башка

**Биринчи автомобиль.
1885-жыл**

А. С. Попов

механикалык усулда үн жазып алуу үчүн иштетиле турган аспаптар пайда болду.

Аскердик тармак XIX кылымдын аягынан баштап дүйнөнү кайра бөлүштүрүү үчүн күрөштүн башталышы себеп аскердик тармак менен экономиканын ортосунда байланыш күчөдү. Машиналаштырылган индустрия бир нече өтө маанилүү аскердик-техникалык жаңылыктарды ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүн берди. Бул доорго келип бардык мамлекеттерде талаа кошуундары жана талаа артиллериясынын саны токтоосуз өсө баштады. Бул жагдай жөө аскерлер жана артиллерия кошуундары үчүн курал-жарак өндүрүшүнүн сан жана сапат жактан тез өсүшүнө себеп болду. Ошол жылдарда магазиндүү тез атуучу мылтык ойлоп табылды. Бирок түтүндүү порох бул мылтыктын согуштук сапатын азайтат эле. Магазиндүү мылтыктан тез-тез атуу учурунда түтүн таркалууга үлгүрбөй, атуучуларга душман жакшы көрүнбөйт эле. Ошентип, аскердик иштин алдына түтүнсүз порохту ачуу маселеси коюлду. 1884-жылы француз окумуштуусу *Вьелье* пироксилиндүү түтүнсүз порох даярдоого жетишти. Россияда *Д. И. Менделеев* француздардан көз карандысыз түрдө түтүнсүз порохтун сырын тапты. Көптөгөн мамлекеттерде түтүнсүз порохту өндүрүү жолго коюлду.

Мылтыктын өркүндөтүлүшү жана порохтун жакшыланышы менен бирге, жакшы куралданган, көп сандуу кошуундардын кысымына каршылык көрсөтүүчү согушчан армиялар пайда болду. Францияда тез атуучу көчмө замбиректердин, о.э. талкалоочу жарылгыч заттардын пайда болушу армиянын согуштук сапатын арттырды. Жаңы жарылуучу зат даярдоо тармагында швециялык инженер *А. Нобель* чоң ачылыш жасады. Ал 1888-жылы көп жылдык изилдөөлөрүнүн натыйжасында динамитти жаратты.

Биринчи дүйнөлүк согуш алдынан ок атуучу куралдар жана артиллерия кыйла өркүндөтүлдү. Станоктуу пулемёт менен бирге эле согуш мезгилинде жеңил кол пулемёттору да жаратылды. Өтө алыска ата турган замбиректер пайда болду. Ичинен күйүүчү кыймылдаткыч орнотулган, чынжырлуу, брондуу, замбиректүү танк салгылашуу шартында биринчи жолу англичандар тарабынан колдонулду. Танк коркунучтуу согуштук куралга айланды. XX кылымдын башталышында саатына 220 км ге чейин ылдамдыкта уча турган, учуу бийиктиги 7000 метрге чейин, учуу алыстыгы болсо 900 км ге чейин болгон самолёттор курулду. Мына ошентип, бул доор илим-техниканын кескин өсүүсү менен мүнөздөлөт.

1. XIX кылымдын 70-жылдарында дүйнөнүн ири өнүккөн мамлекеттеринде техниканын өнүгүү даражасы эмнелерге негизделди?
2. Кайсы мамлекеттерде транспорт жана темир жолдоруна эн маанилүү, стратегиялык маанидеги тармак деп каралды?
3. Улуу ойлоп тапкычтардан кимдерди билесин? Алар илимдин өнүгүшүнө кандай салым кошушкан?
4. Биринчи самолётту ким ойлоп тапкан жана алгачкы самолёт канчанчы жылда асманга учкан?
5. Алыс аралыктарды жакын кылуу максатында телефон аппараттары качандан баштап ишке түшүрүлгөн?
6. Радиону ким ойлоп тапкан? Бүгүнкү күндө радионун орду кандай?

1. Азыр дүйнө электрсиз жашай алабы? Ой жүгүрт.
2. Эмне себептен Өзбекстанда атомдук электр станциясы курулуп жаткандыгын факттардын жардамында негиздеп бер.
3. Альфред Нобель жөнүндө реферат даярда.

39-§. Так жана табигый илимдердин өнүгүшү

Табигый илимдердин өнүгүшү

XIX кылымдын аягы жана XX кылымдын башы – азыркы заман табигый илиминин өнүгүүсүндөгү эн маанилүү доорлордон бири. Табият жөнүндөгү илимдердин түрдүү тармактарында бурулуш жасоочу ачылыштар кылынган, аалам жөнүндөгү эски көз караштардын тамырына балта урулган доор болуп саналат. Бул мезгилде табигый илимдин өнүгүшү айрым мамлекеттердин ортосунда экономикалык атаандаштыктын күчөшү жана дүйнөнүн жаңы аймактарына экономикалык жактан кирип барууга умтулуусу менен байланышкан.

Табият жөнүндөгү так илимдер бул мезгилде да кең көлөмдөгү тажрыйбанын негизинде өнүктү жана бул практикалык тажрыйбаны жаңы илимий ачылыштардын нуру менен байытты. Көрүп өтүлүп жаткан доордон илим дагы да адистештирилди жана илимдин жаңы атайын тармактары келип чыкты. Мурдагы өзүнчө болгон илимдер өз ара бирикти. Алсак, физика менен химиянын чегинде физикалык химия пайда болду. Бул мезгилдеги жасалган ачылыштар XX кылымдын 2-жарымындагы илимий-техникалык революцияга (ИТР) жол ачып берди. Билимдердин жаңы тармагы – техника илимдери

пайда болду. Алар негизинен өткөн доордогу илимий ийгиликтердин негизинде өндүрүштү өркүндөтүү маселелери менен алектенишчү.

Илимдин өнүгүшү ааламдын бирдиктүүлүгү жөнүндөгү идеяны илгери сүрдү, экинчиден болсо аалам жөнүндөгү билимдерибиз са-лыштырмалуу, деген жыйынтыкка алып келди.

Математика, химия, физика

Математика тармагында чоң ачылыштар орус окумуштуусу *Н.И.Лобачевский*, ита-лян окумуштуусу *Й.Бельтрами*, Австрия математики *Д.Гильберт* ж.б. окумуштуулардын аттары менен бай-ланышкан. Орус окумуштуусу *Н.Жуковскийдин* 1904-жылы жасаган ачылышы азыркы заман аэродинамикасынын өнүгүшү үчүн негиз болду. Ал канаттын көтөрүү күчүн аныктоо формуласы болчу. Орус окумуштуусу *А.С.Поповдун* изилдөөлөрү электромагнит толкундарынан зымсыз байланыш үчүн кең көлөмдө пайдалануу мүмкүнчүлүгүн берди. *П.Н.Лебедев* илимий иштеринин натыйжасында электромагнит толкундарынын жалпы шкаласындагы бош жай – адаттагы радио-толкундар менен инфракызыл нурлар ортосундагы боштук толтурулду. Лебедев жарыктын электромагниттик теориясын далилдеди.

1870-жылда англичан окумуштуусу *У.Куркс* сейректештирилген абадагы катод нурларын ойлоп тапты. 1897-жылда дагы бир англичан окумуштуу *Ж.Томсон* катод нурлары терс заряддуу бөлүкчөлөр – электрондордун агымы экендигин аныкталды. 1888-жылда *В.Галване* терс заряддалган металл пластинка жаа лампа нуру менен жа-рытылганда өз зарядын жоготушун далилдеди. Атом бөлүкчөлөрүн андан да терең изилдөөгө орус окумуштуусу *Д.И.Менделеев* негиз салды. Ал 1869-жылда эле бардык химиялык элементтердин атомдук массалары ортосундагы байланышты ачты жана өз аты менен аталган мезгилдик системаны жаратты.

Атомдун ички структурасына кирип баруу нурланууну үйрөнүү менен байланыштуу болчу. Француз физиги *А.Беккерель* бул кубу-лушту үйрөнүүдө уран атомдору өзүнө жакын жерде турган нер-селерден өтүп кете турган нурларды өз-өзүнөн чыгараарын анык-тады. Кезектеги кадамды Парижде *М.Складовская-Кюри* таштады. Тажрыйбалар жараянында өзүнөн-өзү нур чыгаруу касиети уран атомдоруна гана мүнөздүү эмес деген жыйынтыкка келди. Белгилүү бир атомдордун бул касиетин ал радиоактивдүүлүк деп атады. Ал жубайы – белгилүү француз физиги *П.Кюри* менен бирге кээ бир радиоактивдүү элементтердин уранга караганда интенсивдүү нур таратышын далилдешти. *Кюрилер* мына ушундай эки элементти

ажыратууга жетишишти. Бул элементтер полоний (*М. Складовская-Кюри*нин мекени урматына, себеби ал Польшадан эле) жана радий (нурлануучу) деп аталды. Окумуштуулар атом заттын эң майда бөлүкчөсү эместигине ынана башташты. XX кылымдын башында биринчи микробөлүкчө – электрон ачылды. Көп өтпөй радиоактивдүү элементтер ажыраган маалда мына ушул электрондор бөлүнүп чыккандыгы аныкталды. Англиялык физик *Э. Резерфорд* бардык атомдор оор ядрого ээ экендигин далилдеди. Ал атомдун планетардык моделин жасады, бул моделде ядронун («күн») айланасында электрондор («планеталар») айланат эле.

Альберт Эйнштейн

Даниялык физик *Н. Бор* түзөтүү киргизди, б.а., анын моделиндеги электрондор бир орбитадан экинчисине секирип өтүп, энергия порциясын (квант) чыгарат. Бул Ньютондун классикалык физикасы менен таптакыр бөлүнүү болчу жана классикалык физиканын мыйзамдары микродүйнө үчүн дал келбей калганын көрсөткөн. Бул мезгилде убакыт менен мейкиндиктин өз ара катышы жөнүндөгү илимий көз караштар да өзгөрүп барган. 1905-жылда немец окумуштуусу *А. Эйнштейн* салыштырмалуулук теориясынын негизги идеяларын жарыялады. Нерселердин чоңдугу жана убакыттын узактыгы салыштырмалуу экенин далилдеп берди, мейкиндик менен убакыттын өзгөчөлүктөрү материалдык объекттердин кыймылына байланыштуу. Ылдамдык жарык ылдамдыгына жакындап барганда убакыттын өтүшү акырындайт, нерселердин өлчөмү кыскарат.

Биологияда да түп өзгөрүүлөр болгон. *Г. Менделдин* кээ бир тукум куучулук мыйзамдарын ачышы жаңы илим – генетиканын өнүгүшүнө негиз болду. Ошол мезгилдерде ой жүгүртүүнүн материалдык негиздерин билүүгө карата алгачкы кадамдар коюлду. Орус физиологу *И. П. Павлов* адамдын иш-аракетинин негизинде баш мээнин кыртышында болуп өтүүчү материалдык физиологиялык жараяндар тураарын далилдеди. Анткени ой жүгүртүү жараяны жогорку даража түзүлгөн материянын өзүнчө касиети болуп саналат. Органикалык синтез багытында да абдан чоң ийгиликтерге жетишилди. *В. Гриня* 1900-жылы ар түркүн органикалык заттарды синтездөө усулун ачты. *П. Грисстин* диазоттоо реакциясын ачышы азоттуу боёктор деп аталган боёктордун чоң бир классын түзүүгө мүмкүнчүлүк берди.

Боёкторду синтездөө жаатындагы иштер дары өндүрүүнүн өнүгүшүнө жардам берди. Химиялык жараяндарды текшерүүгө термодинамиканын колдонулушу натыйжасында, химиялык термодинамика пайда болду. 1887-жылы швед окумуштуусу *С. Аррениус* электролиттик диссоциация теориясын жаратты. 1881-жылы *М. Г. Кучеров* болсо гидратташуу реакциясын ачты.

Табият таануу Немис окумуштуусу *Т. Шван* тарабынан жасалган, бардык организмдердин клеткалуу түзүлүшү жөнүндөгү ачылыштар табият таануунун илимий негизин чыңдоого кызмат кылды. Улуу англичан табият таануучу окумуштуусу *Чарлз Дарвиндин* «Түрлөрдүн келип чыгуусу» аттуу чыгармасынын жазылышы илимде төңкөрүш жасады. XIX кылымдын соңку чейрегин дарвинизмдин таралуу жана орун алуу доору деш мүмкүн. Дүйнө бойлоп жасалган 5 жылдык саякат маалында топтолгон чоң ботаникалык жана зоологиялык материалдарды жалпылаштыруунун негизинде *Ч. Дарвин* бүткүл тирүү табият, ошону менен бирге адам да эволюция (узак өнүгүү) жараянынын натыйжасы деген жыйынтыкка келди.

Микробиология Микробиология илиминдеги төңкөрүшчүл өзгөрүү француз микробиологу жана химики, азыркы заман микробиология жана иммунология илиминин негиздөөчүсү Луи Пастердин аты менен байланыштуу. Ал ачуу жараянын үйрөнүп, вино, пиво жана башка продукцияларды өндүрүү өнөр жайына илимий негиз салды. Продукциялардын ачуу жараяны микробдор келтирип чыгаруучу биологиялык жараян экенин далилдеди. Пастердин тажрыйбалары түрдүү тамак-аш азыктарын стерилдөө жана пастеризациялоо усулдарын жаратуу үчүн чоң мааниге ээ болду. Улуу окумуштуу адам, жаныбар жана канаттуулардын жугуштуу оорулары – күүдүргү, кутурма, холера жана башкаларды үйрөнүп, алардын (айныкса кутурманын) алдын алуучу эмдөө усулдарын жаратты. Анын изилдөөлөрү иммунитет жөнүндөгү илимдин жаралуусу үчүн негиз болду.

Медицина Ошол мезгилде медицина илими да чоң ийгиликтерге жетишти. 1880-жылы немец окумуштуусу *К. Эбер* келте (тиф) оорусун, 1884-жылы *Ф. Лёфлер* дифтерит оорусун пайда кылуучу микробду табышты. Немец окумуштуусу *Р. Вирхов* азыркы замандагы патологиялык анатомиянын негиздерин жаратты. 1875-жылы орус окумуштуусу *Ф. А. Леш* амёба дизентериясын пайда кылуучу микробду аныктады.

Физика багытындагы ачылыштар да медицинага жардам берди. Максвеллдин электромагниттик толкундар жөнүндөгү теориясынан келип чыгып, 1895-жылда немец физиги *Вильгельм Конрад Рентген* ар түрдүү буюм, нерселерден түрдүүчө өтүүчү көрүнбөс нурларды ачты. Нурлардын келип чыгышы жана кандай пайда болушу окумуштууга белгисиз болгондуктан, аларды «Х нурлар» деп атады. Мына ушул ачылышка негизделген жана окумуштуунун аты менен «Рентген» деп аталган аппарат жаратылды. Эми врачтар ички жарааттарды, сөөк сынууларын көрүүлөрү мүмкүн эле. Бул ачылыш үчүн физиктердин арасында биринчи болуп Рентгенге Нобель сыйлыгы берилди. Химия багытындагы ачылыштардан да медицинада өнүмдүү пайдаланылды. Самын алуунун өнөр жай усулун өздөштүрүү, андан ооруканаларда, айрыкча хирургдар тарабынан пайдалануу операциялар учурунда инфекциядан кооптонууну азайтты. Жугуштуу ооруларга каршы күрөшүү ишине кургак учук (туберкулёз) оорусун келтирип чыгаруучу бацилланы ачкан немец окумуштуусу *Роберт Кох* (1843–1910) чоң салым кошту. Ал эпидемияларга каршы профилактика чараларын иштеп чыкты жана дары-дармектер жаратты. Орус окумуштуусу, Нобель сыйлыгынын лауреаты *И. Мечников* болсо организмдерди микробдордон коргоо жөнүндө жаңы окуу жаратты.

Вильгельм Рентген

Илим (арабча) – адамдын окуу, үйрөнүү жана турмуштук тажрыйбасы аркылуу арттырган билими.

Билим (fan, арабча) – туура экендиги иш жүзүндө тастыкталган, табият жана коомдун мыйзам ченемдүүлүктөрүн ачып берүүчү жана айлана-чөйрөгө таасир көрсөтүүчү билимдердин системасы.

Стерилизация (латинче – таза) – медицина жана биологияда түрдүү заттарды, байлап таңуучу материалдарды, тамак-аш азыктарын зыяндуу микроорганизмдерден бүтүндөй тазалоо.

Пастеризациялоо (Луи Пастердин атынан алынган) – зыяндуу микроорганизмдерди өлтүрүү үчүн суюктукту 60–80°C ка чейин ысытуу жана аларды тезинен муздатуу жараяны.

Бацилла – оору козгоочу жана таратуучу микроорганизм (микроб-таякча).

1. XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында илим-билимдин өнүгүшүнө себеп болгон факторлорду сана.
2. Физикада кандай ачылыштар жасалды?
3. Химия илими багытында илимий ачылыштарды жасаган белгилүү окумуштуулардын иштери жөнүндө эмнелерди билип алдың?
4. XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында кайсы жаңы илимдин тармактарына негиз салынды?

1. Коомдун жашоосунда билимдин мааниси кандай? Ой жүгүрт.
2. Генетика азыр каерлерде колдонулууда?
3. Ч. Дарвиндин окуусуна азыр кандай каралууда? Эволюция эмне?
4. «Дүйнө тарыхы» окуу китебинин ушул темасынан алган маалыматтарыңды физика, химия жана биология окуу китептеринден алган маалыматтар менен толукта. Пайда болгон кээ бир ой-пикир жана суроолор боюнча мугалимге кайрыл.
5. XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында эмне үчүн журтубуздан дүйнөгө таанымал бир да табият таануу илимдеринин окумуштуусу жетишип чыкпаган?

Элге билим берүү. Гуманитардык илимдер. Көркөм өнөр (искусство)

Элге билим берүү

Техниканын өнүгүүсү жогору тажрыйбалуу адис жана ишчилерге болгон талапты күчөтүп жиберди. Өнүккөн мамлекеттерде 12–13 жашка чейинки балдарды жалпы милдеттүү жана акысыз окутуу жолго коюлду. Бул фактор элдин сабаттуулугунун ашуусуна алып келди.

Артыкчылыктуу окуу жайларынын тармагы кеңейди. Бирок калктын негизги бөлүгү жарды жашагандыгы, начар турак-жай шарттары, жаштайынан тиричилик үчүн акча табуу зарылдыгы бир топ мамлекеттерде көптөгөн балдарды окууну аягына жеткирбестен мектепти таштап кетүүгө мажбур кылчу. Ошол учурда, билим берүү жаатындагы терс жагдайларды да көрбөстүк мүмкүн эмес эле. Алсак, кээ бир мамлекеттерде жаштарды улутчулдук, расизм маанайында тарбиялоого көңүл бурулган эле. Мисалы, Америка Кошмо Штаттарында эл агартуу системасы расизм рухунда эле. Териси каралардын балдары үчүн өзүнчө мектептер ачылган болуп, бул мектептерде териси ак балдар үчүн түзүлгөн мектептерге караганда

аз көлөмдө билим берилчү. Мамлекетте өкүм сүрүп жаткан расизмге каршы күрөш маселеси *Гарриет Бичер-Стоунун* «Том таякенин үйү» чыгармасында өз чечимин даана тапты.

Бул мезгилде Чыгышта элге билим берүү жаатында Батыштын жетишкендиктери үгүттөлө башталды. Европанын таасири күчөдү. ХХ кылымдын башына келип, коомдун өнүгүүсү үчүн зарыл болгон табигый илимдердин тез өнүгүшү, техниканын ылдам өнүгүүсү диний догмалардан арылган илимий көз караштын беделинин чындалышы үчүн шарт жаратты. Гуманитардык илимдерде, оболу философия, экономиканын теориясы, адабият жана социологияда реалдуу чындыкты чагылдыруучу чыгармалар пайда болду. Бир топ окумуштуу жана жазуучулар адамдардын жакшы жашашы үчүн, тендикти камсыздоочу коомду куруу максатында ушуга умтулуучу идеяларды туюнтуучу чыгармаларды жаратышты. Бирок, кандай кылып болсо да байлык топтоого аракет кылууну мүнөздөөчү чыгармалар да пайда болду. Бул доордо маданият, адабият жана көркөм өнөрдүн демократиялык негизде өнүгүшү үчүн шарт жаратылды. Айрыкча, бул нерсе адабиятта даана өз чечимин тапты. Ошол себептен да сынчыл реализм жана натурализм пайда болду.

Философия жана колониалдык идеялар

Бул мезгилде философия илими да өнүгүп, доорго ылайыкташты. Илгери руханиятты жактоочулук күчтүү болсо, эми адам укуктарына көңүл буруу күчөдү. Илимдин өнүгүсүү менен анын коомдогу ордун белгилөө, бардык социалдык көйгөйлөрдү чечүүдө илимдин оң кубулуш экендигин негиздөө күчөдү. Бул мезгилдин атактуу философторунун бири *Фридрих Ницше* адамдын эрки маселесине өзгөчө көңүл бурду. Адамдын жан дүйнөсүндө макулдук менен олуялыктын жуурулушуп кеткенин негиздөөгө аракет кылды. Ал зороастризмдин (zardushtiylik) таасири астында «Зороастрдын өтүнүчү» чыгармасын жазды. Бул чыгармада күчтүү жеке инсандарды тарбиялоо идеясы илгери сүрүлдү. *О. Шпенглер* «Европацентризмге» каршы чыкты. Ар бир маданияттын өзүнө таандыктыгы, бири-биринен айырмаланган түрдө өнүгүү идеясын абсолютташтырды. Бул ойлор анын «Европа Күнүнүн батышы» чыгармасында берилди.

3. *Фрейд* – психоанализ теориясынын негиздөөчүсү, дүйнөгө таанымал окумуштуу. Анын чыгармалары ХХ кылымдын аягы жана ХХ кылымдын башында Европада адабият жана көркөм өнөрдүн өнүгүшүнө чоң таасир көрсөттү. Фрейд жасаган улуу төңкөрүштүн маңызы ал Декарттын адам жөнүндөгү көз караштарын четке кагып,

феноменологиялык (өзгөчө, сейрек) мамиле жасоонун жардамында аң-сезимсиздикти иликтөө мүмкүндүгүн негиздеп берди. Психоанализдик салттарга ылайык, аң-сезимсиздик билип болбой турган жараян деп түшүндүрүлчү. Тарыхый өнүгүүнүн мезгилдик модели, дүйнө диндери (буддизм, христиандык, ислам)нин бардык элдерди жакындаштыруучу жана бириктирүүчү башкы фактор экендиги жөнүндөгү идеялар илгери сүрүлгөн. Ушундай түрдө, чиркөө ыйман эркиндиги, диний ынаным эркиндиги, бардык диндердин теңдиги принциптерине сабырдуулук менен көнүгө баштады.

Бир топ жазуучулар өз чыгармаларында «деңиз жана океандардын «ээси», «күнү эч качан батпай турган» империя болгон Британия империясын көктөргө көтөрүп мактады. Алар, «териси ак адам» башкалардан үстөм болуп, «түстүү» элдердин арасына маданият алып кирүүгө даяр турат, деген идеяны илгери сүрүштү. Ушундай идеялар англичан жазуучусу *Р. Киплингдин* «Териси ак адамдын милдет кайгысы» китебинде да учурайт.

Музыка Музыка көркөм өнөрүндө реализм жана калкчылдык декаденттерче назиктикке жана формалык жактан татаалдыкка каршы күрөштө өнүктү. Бул мезгилде Мюнхенде австриялык үй-бүлөдө туулган композитор *Рихард Штраус* «Саломея», «Электра», «Гүлдөрдүн ашыгы», австриялык симфонист *Густав Малер* «Каза болгон балдар жөнүндө ыр», «Баланын сыйкырдуу бутагы» жана башка чыгармалар менен даңкка бөлөндү. Р. Штраус моцартча операны кайра калыбына келтирди. Анын чыгармалары жашоону, инсанды сүйүүчүлүгү, сулуулукту даңазалоосу менен айырмаланып турган. *Бетховендин* салттарын австриялык композитор *Г. Малер* өркүндөттү. Ал музыкалык чыгармалардын социалдык маанисин чокуларга көтөрдү, татаал музыкалык темалар менен жөнөкөй элдик күүлөрдүн жуурулушуп кетүүсүнө жетише алды. Россиялык композитор *А. М. Скрябин* музыкада мезгилдин идея жана образдарын жандандырды. Композитор, пианиночу жана дирижёр *С. В. Рахманинов* бай күүлөрдүн жардамында мекен темасын романтикалык пафос жана лирика менен ачып берди.

Сүрөт өнөрү Сүрөтчүлүктө бир топ жаңы агымдар пайда болду. Бул жаңы агымдардын бири импрессионизм (таасирленүү) эле. Бул агымга кирген сүрөтчүлөр реалдуулукту, күзөтүүдөн алынган таасирлерин өзүндөй чагылдырышчу. *Эдуард Мане*, *Клод Моне*, *Огюст Ренуар* жана *Камиль Писсаро* импрессионизмдин эң таланттуу өкүлдөрү эле. Алардын назик боёктордун гармониясы

сүрөттөлгөн чыгармаларында жашоого болгон чексиз сүйүү чагылдырылган. Алар күндүн шооласын, мейкиндикти жана тереңдикти туюнтуунун жаңы техникалык каражаттарын табышты. Бирок алар инсандын ички дүйнөсүн, анын социалдык турмуштагы ордун көрсөтүп берүүнү өз алдыларына максат кылып коюшпаган болчу.

Сүрөтчүлүктө реалдуу жашоону болушунча сүрөттөөчү агым да бар эле. Бул жаатта *Поль Сезанн*, *Поль Гоген* жана *Винсент Ван Гог* эмгекчил калкты өзүнчө орундарда сүрөттөй алышкан. Анткени алар жумушчулардын азап-тозокторунан катуу таасирленишкен эле. Атактуу кытайлык сүрөтчү *Жен Бонян* жибек кездемеге сүрөт тартуунун оңой усулун жаратты. Улуу француз скульптору *О.Родендин* «Ойчул» деген чыгармасына карап эч ким инсандын, декаденттер ишендирмекчи болгондой, «жогорку» күчтөрдүн колунда оюнчук экендигине ишенбейт. Жалпысынан жыйынтыктап айтканда, гуманитардык илимдер, адабият менен көркөм өнөр мезгилдин талабына айланды жана ар түрдүү идеологиянын калыптануусуна кызмат кылды.

Гуманитардык (французча – адамдык табият, билимдүүлүк) – адамдын жан дүйнөсүнө, адамдын укугу жана кызыкчылыктарына тиешелүүлүктү билдирүүчү түшүнүк.

Гуманитардык илим – адам жана анын жашоосун, маданиятын үйрөнүүчү илимдер (мисалы, тарых, философия, тил таануу, адабият ж.б.).

Европацентризм – бардык маданияттарды европалаштыруу идеясы.

Индивид – өзүнчө инсан, жеке адам.

Психоанализ – Австриялык дарыгер жана психолог окумуштуу З.Фрейд тарабынан алга сүрүлгөн нерв ооруларын айыктыруу усулу.

Фрейддин окуусуна ылайык, адамдын психикалык жашоосу туума, аң-сезимсиз каалоолорго байланыштуу. Адамдагы түрдүү рухий туюмдар, ишке ашпаган каалоолор жоголуп кетпейт. Алар аң-сезимдин чегинен чыгып, аң-сезимсиздик абалына өтөт жана адамдын рухий жашоосуна активдүү таасир көрсөтөт. Бул жагдай тынчсызданууда, ачууланууда байкалат. Аны айыктыруунун негизги усулу – каалоолорду табигый эмес жолдор менен кандыруу же аларды башка ишмердүүлүк түрүнө (мисалы, чыгармачылык, саясат, эмгек жана башка) көчүрүү болуп саналат.

Философия (Falsafa) – табият, коом жана ой жүгүртүүнүн өнүгүүсүнүн жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрү жөнүндөгү илим.

1. Элге билим берүүнүн өнүгүшүнө оң таасир көрсөткөн факторду көрсөт.
2. 3. Фрейддин окуусунда кандай идея басымдуулук кылган?
3. Колониялизмди актаган жазуучулар өз пикирлерин кандай идеялар менен негиздешкен?
4. Көркөм сүрөт өнөрүнүн белгилүү өкүлдөрү жөнүндө айт.

1. Ошол доордогу элге билим берүү менен азыркы мезгилдеги элге билим берүүнү салыштыр.
2. Эмне үчүн Чыгышта Батыштагыдай так ийимдер өнүкпөгөн? Бул багытта диндин ролу кандай? Түшүндүр.
3. Азыркы мусулман ааламынан кандай улуу окумуштуулар чыкканы жөнүндө маалымат чогулт.

41-§. Адабият

Сынчыл реализм

XIX кылымдын аягы – XX кылымдын баштарында Европа мамлекеттеринин маданий турмушунда реалисттик агым менен декаденттик агымдын ортосунда күрөш күч алды. Эл декаденттик маанайда жазылган чыгармаларды кабыл албады. Натыйжада турмушту айкын туюнта турган чыгармаларга талап артты. Реалист жазуучулар айланадагы чындыкты чечкиндүү жана адилеттүү түрдө чагылдырууга умтулушту. Ошондуктан бул доор реализм же «сынчыл реализм» деген ат алды. Бул мезгилде орус адабиятынын өкүлдөрү *Ф. М. Достоевский, Л. Н. Толстой, А. П. Чехов* чет элдердеги замандаштары үчүн реалисттик чыгармачылыктын жаңы мүмкүнчүлүктөрүн ачып беришти.

Ги де Мопассан өзүнүн «Жашоо», «Ардагым», «Монт-Ориол» ж. б. чыгармалары менен француз көркөм дүйнөсүндө бир топ социалдык маселелерди чебердик менен түркүн түстүү боёктордо сүрөттөгөн чыгармачыл адам болгон. Америкалык жазуучу *Ж. Лондондун* чыгармачылыгы радикалдык умтулуулар менен айырмаланып турчу. Анын «Темир таман» романында адамзаттын алдында турган кырсык же чыдагыс азаптар алдын-ала айтып берилди. Автобиографиялык түрдөгү «Мартин Иден» романында жазуучу адал чыгармачыл инсандардын жасалма маданият менен кайгылуу туш келүүсүн ачып берди.

Бул доордо сатира чоң мааниге ээ болду. Немец жазуучусу, юморист *Г. Мандын* «Туруктуу жаран» романы жана «Империя»

трилогиясына кирген башка чыгармалары өтө чоң айыбын ачуучу күч катарында пайда болду. Анын барактарында көптөгөн королдор жана канцлерлерди, байманаптарды жана мансап ээлерин, калкка кыянат кылгандарды жана аймактардан чыккан байманаптарды, ал гана эмес, император Вильгельм II ни да көрүү мүмкүн. Иш жүзүндөгү режимди шылдың кылуунун ири устасы, атактуу француз жазуучусу *А. Франц* эле. Анын «Силвестер Боннардын кылмышы» чыгармасында «Үчүнчү республика»нын илдеттери, бийлик чөйрөлөрүнүн руханий бузулуусу, саясий ишмерлердин саткындыгы,

Ф. М. Достоевский

монархтардын кылмыш оюндары кескин, ашкере шылдыңга алынды. Атактуу америкалык сатирик *М. Твендин* романдары, аңгемелери, макалалары ачуу жана кыжырлуу сатирага бай. «Аламан кылуучу – Кошмо Штаттар» макаласынын наамы же «Сенатор – түрмөдө отурбаган учурларда мыйзам чыгаруучу киши», «Калк кызматкерлери – параны бөлүштүрүү үчүн өз кызмат ордуларына шайланган адамдар» аттуу курч мүнөздөмөлөрдүн өзү өтө баалуу болуп эсептелет. Инд гуманист жазуучусу *Р. Тагор* философиялык тереңдиги жана көркөм жеткилендиги менен айырмаланып туруучу романдар, пьесалар, аңгеме жана ырлары менен бүткүл дүйнөгө таанылды. Анын бүткүл чыгармачылыгы улуттук көз карандысыздыкка жалындуу чакыруудан турган эле. Айныкса, «Кырсык» романы таанымал болду. Кытайлык *Лу Циндин* чыгармачылыгы кедейлердин оор абалына терең кайгыруу руху менен сугарылган эле.

Демократиялык адабият

Демократиялык адабияттын чыгармачылдары теңдик жана адилеттүүлүк принциптеринин жеңип чыгуусуна, инсандын чыгармачыл күчтөрүнө, анын дүйнөнү өзгөртө алышына ишенишет эле. Анын өкүлдөрүнөн бири америкалык жазуучу аял *Г. Бичер-Стоу* болгон. Анын «Том таякенин үйү» романы дүйнө адабиятынын баалуу чыгармаларынан болуп эсептелет. Романда XIX кылымдагы Америкалык кулдар жана кул ээлөөчүлөрүнүн жашоосу, алардын ортосундагы карама-каршылык, кулчулукка каршы негрлердин көтөрүлүшү реалдуу жарытып берилген. Анын «Мен жана менин аялым», «Биз жана коңшуларыбыз» аттуу чыгармаларында да Американын турмушу реалдуу сүрөттөлөт. *Жек*

Лондондун табиятты баш ийдирген каарман жөнүндөгү «Жашоого болгон сүйүү», ишчи жана дыйкандарга арналган «Бир үзүм эт», «Деңиз карышкыры» ж.б. чыгармалары таанымал. Англичан драматургу *Бернард Шоу* чыгармаларында эксплуатацияны, ач көздүктү, түркөйлүк менен жасалмалуулукту каралаган. «Карыялар үйүндө», «Курал жана инсан», «Шайтандын шакирти», «Майор Барбара» өңдүү чыгармаларында коомдогу кусурларды сыңдоо менен бирге, социалдык өнүгүүгө, адилеттүүлүккө кызмат кылуучу күчтөрдү зордукчулдукка каршы коюу идеялары жогору көтөрүлдү. Француз жазуучусу *Виктор Гюго* өзүнүн «Коркунучтуу жыл», «Кордолгондор», «Токсон үчүнчү жыл» сыяктуу чыгармаларында эзүүгө, адилетсиздикке каршы нааразылык, баскынчылыкка жек көрүү, күрөшчүл калкты колдоо менен кордолгон мээнеткеч инсандын кайгылуу турмушун жана күрөшүн сүрөттөйт. Француз жазуучусу *Жюль Верн* илимий-фантастикалык романчылыктын ири өкүлү болуп саналат. Жазуучунун «Аба шарында беш жума», «Жердин борборуна саякат», «Капитан Гранттын балдары», «Он беш жаштуу капитан» аттуу чыгармаларынын каармандары эр жүрөк, коркпос, күрөшүүчү кишилер болуп саналат. Орус жазуучусу *Л. Н. Толстой* өмүрүнүн соңку жылдарында Россия падышачылыгынын мамлекеттик, чиркөө, экономикалык жана социалдык режимдерин, ахлаксыз негиздерин сыңдоону улантты. *А. П. Чехов* «Үч эже-синди», «Алчазар бак» пьесаларында өтө чоң күч менен социалдык маселелерди жалпылаштырууга аракет кылды. Ошол мезгилде Япониялык атактуу жазуучу *Рока Такутоминин* «Куросиво», «Жашабаган жакшы», *Наоэ Киноситонун* «Жалындуу устун» романдары феодалдык калдыктарга каршы, улуттук баалуулуктарды асыроого, чет элдин руханий таасирине каршы каратылган эле.

Натурализм Натурализм адабиятты көркөм жаңылоодо төңкөрүш жасады. Ошол доордун турмушун курч көркөм боёктордо сүрөттөгөн бир топ чыгармачыл инсандар өздөрүн натуралисттер деп аташты. Алардын ири өкүлдөрүнөн бири француз жазуучусу *Эмиль Золя* Франциядагы бардык катмарлар жана социалдык топтордун беделин, жашоо мүнөзүн жана психологиясын көрсөтүүнү алдына максат кылып койду. Эмиль Золянын 20 томдук «Ругон-Маккарлар» чыгармасы Экинчи империя доорундагы бир үй-бүлөнүн турмушу жана социалдык тарыхына арналат. «Жерминал» жана «Талкалоо» романдары анын чыгармачылыгынын туу чокусу болуп эсептелет. Италияда натурализмдин өкүлдөрүнөн *Луиджи Ка-*

пуана жана Жованни Вегаларды көрсөтүү мүмкүн. Алар өз чыгармаларында Түштүк Италиядагы жакырчылыкты, ага каршы күрөшүүчүлөрдү көркөм чебердик менен чагылдырышкан. Америкалык натуралисттерден *Стивен Крейн* «Эрдиктин кандуу белгиси», *Френк Норрис* «Куюн» аттуу чыгармаларында өтө чоң социалдык маселелерди көтөрүп чыгышты. Бул доордо декаденттик агымы да кыйла өнүктү. Европа мамлекеттеринде элдердин руханиятында кризис белгилерин, үмүтсүздүктү калемге алган жазуучулардын чыгармалары пайда болду жана тарбияны жакшыртуу идеяларын илгери сүрдү. Алардын өкүлдөрү *П. Верлен*, *А. Релебо*, *С. Маллорме* ж.б. эле.

Робингранат Тагор

Демократиялык адабият – бийлик чөйрөсүнүн кызыкчылыгына эмес, элдин кызыкчылыктары жана келечегине кызмат кылуучу, адамдарды келечекке ишенүү рухунда тарбиялоочу, реалдуулукту чындап көрсөтүүчү адабият.

Декаденттик (латинче – кризис, бүлгүн) – Европанын маданиятындагы кризистик абалды жалпы түрдө туюнтуучу түшүнүк. Кризиске жүз бурууну, үмүтсүздүк маанайын, жашоодон тажагандыкты өзүндө чагылдыруучу агым.

Мешчен – Россияда революцияга чейин шаар элинин түрдүү категориялары – майда соодагерлер, кол өнөрчүлөр ж.у.с.

1. Сынчыл реализм адабияты кандайча пайда болду?
2. Демократиялык адабияттын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн айт.
3. Адабияттагы натурализм жана декаденттик, сынчыл реализм агымдарын салыштыр.
4. XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башталышындагы дүйнөлүк адабияттын ири өкүлдөрүнүн чыгармачылыгы жөнүндө эмнелерди билип алдың?

1. Жогоруда аттары тилге алынган жазуучулардын кайсы чыгармаларын окугансың? Бул жөнүндө дил баян жаз

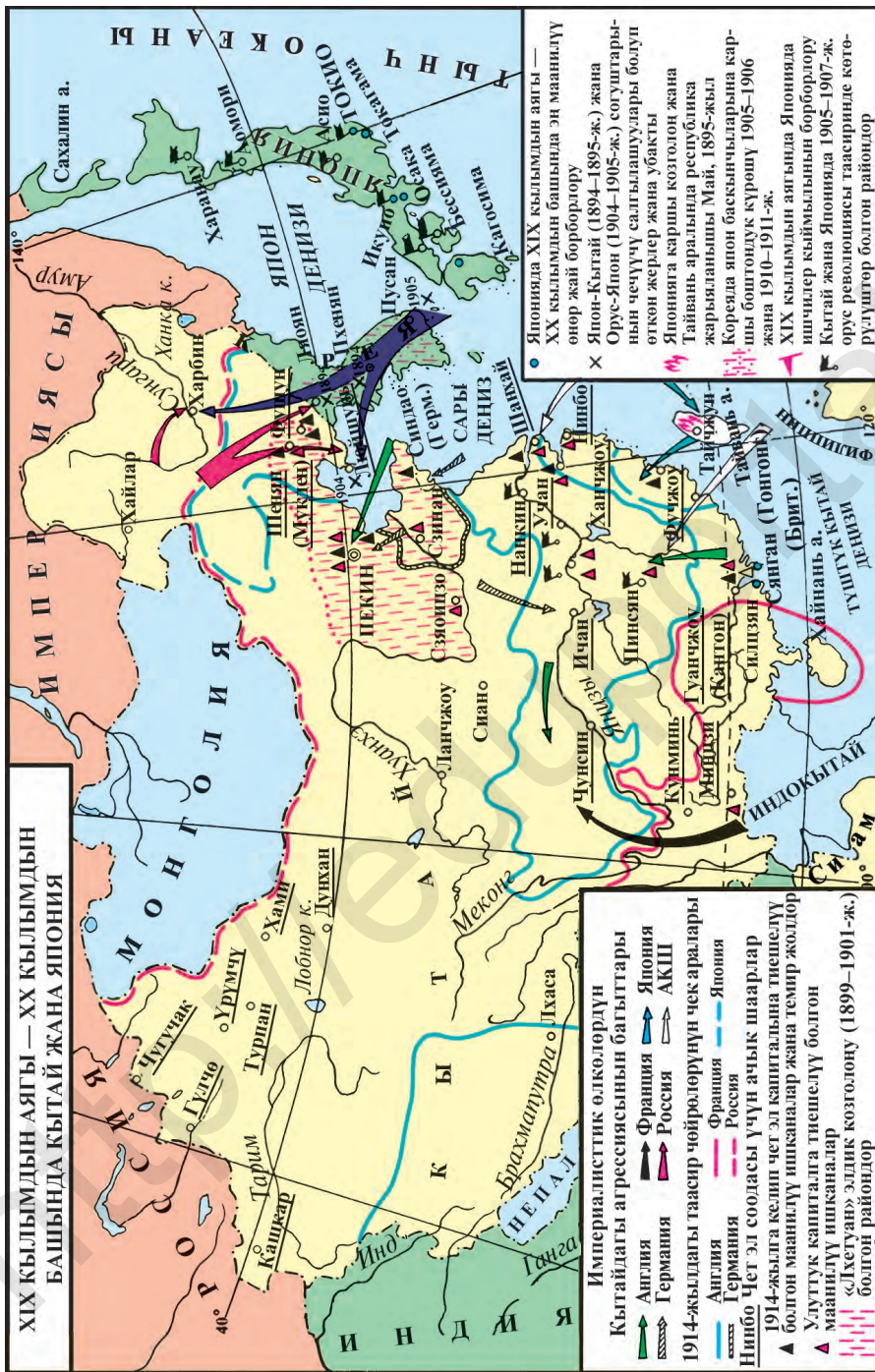
(Карта кичирейтилген сүрөт түрүндө берилген)

ХХ кылымдын аягы - ХХ кылымдын башында Латин Америка мамлекеттери.

Орус – Япон согушу.

МАЗМУНУ

Киришүү	3
---------------	---

I бөлүм

ДҮЙНӨ XIX КЫЛЫМДЫН АЯГЫ — XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДА

I глава. ДҮЙНӨНҮН СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА САЯСИЙ КАРТИНАСЫ

1-§. XIX кылымдын аягы — XX кылымдын башында капитализмдин өнүгүүсүндө болуп өткөн түптөн өзгөрүүлөр.....	4
2-§. Индустриалдык цивилизация.....	11

II бөлүм

ЕВРОПА ЖАНА АМЕРИКА МАМЛЕКЕТТЕРИ

II глава. БАТЫШ ЕВРОПА МАМЛЕКЕТТЕРИ XIX КЫЛЫМ АЯГЫ ЖАНА XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДА

3-§. Франция — Пруссия согушу жана анын жыйынтыктары.....	16
4-§. Францияда Үчүнчү Республика жана 1871-жыл 18-марттагы мамлекеттик төңкөрүш.....	18
5-§. XIX кылымдын аягы — XX кылымдын башында Францияда экономикалык жана саясий турмуш	21
6-§. Франциянын ички саясаты	23
7-§. Франциянын тышкы саясаты	27
8-§. XIX кылымдын аягы — XX кылымдын башында Германия. Империянын түзүлүшү	30
9-§. Империянын ички саясаты	33
10-§. Империянын тышкы саясаты	35
11-§. XIX кылымдын аягы — XX кылымдын башында Улуу Британиянын саясий жана экономикалык абалы	39
12-§. Улуу Британиянын ички саясаты	42
13-§. Улуу Британиянын тышкы саясаты	45

III глава. XIX КЫЛЫМ АЯГЫ – XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДА АМЕРИКА МАМЛЕКЕТТЕРИ

14-§. Америка Кошмо Штаттары	49
15-§. АКШнын ички саясаты	52
16-§. АКШнын тышкы саясаты	55
17-§. XIX кылымдын аягы жана XX кылымдын башында Латын Америкасынын мамлекеттери	59
18-§. Латын Америкасынын башка мамлекеттери	63

IV глава. XIX КЫЛЫМДЫН АЯГЫ – XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДА РОССИЯ ИМПЕРИЯСЫ, БОРБОРДУК ЖАНА ТҮШТҮК-ЧЫГЫШ ЕВРОПА МАМЛЕКЕТТЕРИ

19-§. XIX кылымдын аягы — XX кылымдын башында Россия империясынын социалдык-саясий жана экономикалык абалы	66
20-§. Россия империясынын тышкы саясаты	69
21-§. Россияда Мамлекеттик думанын түзүлүшү	73
22-§. XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында Австрия-Венгрия империясы	76
23-§. Австрия-Венгрия империясынын тышкы саясаты	80
24-§. XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында Италия	83
25-§. XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында Балкан мамлекеттери	86

III бөлүм

АЗИЯ ЖАНА АФРИКА МАМЛЕКЕТТЕРИ

V глава. XIX КЫЛЫМДЫН АЯГЫ – XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДА АЗИЯ МАМЛЕКЕТТЕРИ

26-§. XIX кылымдын аягы жана XX кылымдын башында Япония	90
27-§. XIX кылымдын аягында Кытай	94
28-§. XX кылымдын башында Кытайдын социалдык-экономикалык жана саясий абалы	97
29-§. XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында Индия	101
30-§. XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында Иран	105
31-§. XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында Ооганстан	108
32-§. XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында Османийлер мамлекети	112

**VI глава. XIX КЫЛЫМДЫН АЯГЫ – XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДА
АФРИКА МАМЛЕКЕТТЕРИ**

33-§. Түндүк Африка мамлекеттери	116
34-§. Тропикалык жана Түштүк Африка мамлекеттери	120

VII глава. 1914 – 1918-ЖЫЛДАРДАГЫ БИРИНЧИ ДҮЙНӨЛҮК СОГУШ

35-§. Биринчи дүйнөлүк согуштун башталышы жана жүрүшү	125
36-§. 1916 – 1917-жылдардагы согуш аракеттери	130
37-§. Биринчи дүйнөлүк согуштун жыйынтыктары жана натыйжалары	132

**IV бөлүм
ИЛИМ ЖАНА МАДАНИЯТ**

**VIII глава. XIX КЫЛЫМДЫН АЯГЫ – XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДА
ИЛИМ ЖАНА МАДАНИЯТТЫН ӨНҮГҮШҮ**

38-§. Материалдык өндүрүштө техника жана илимдин өнүгүшү	137
39-§. Так жана табигый илимдердин өнүгүшү	141
40-§. Элге билим берүү. Гуманитардык илимдер. Көркөм өнөр (искусство)	146
41-§. Адабият	150
Тиркеме	154

63.3(0)я72 **Лафасов М. жана бошкалар.**

Ж 35 **Дүйнө тарыхы. 9:** Жалпы орто билим берүүчү мектептердин 9-классы үчүн окуу китеби / М. Лафасов жана башк. Кайра иштелген жана толукталган 4-басылышы. – Ташкент: „O‘qituvchi“ БПЧУ, 2019. – 160 бет.

ISBN 978-9943-22-398-1

УЎК: 94(100)(075.3)

КБК 63.3(0)я72

**MOYLI FOZILOVICH LAFASOV
USMON TOSHPO‘LATOVICH JO‘RAYEV
ESHQOBIL XOLIQOVICH XOLIQOV
DILOROM QODIROVA**

JA‘HON TARIXI

**Ta‘lim qirg‘iz tilida olib boriladigan maktablarning
9-sinfi uchun darslik**

Qayta ishlangan va to‘ldirilgan 4-nashri

*„O‘qituvchi“ nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent – 2019*

Которгон А. Зулпихорова
Редактору Б.Кадырова
Көркөм редакторлору Ш. Таштурдиев, О. Сава
Техникалык редактору Н. Ниязмухамедова
Компьютерде беттеген Ш. Ахрарова

Басманын лицензиясы АИ №012. 20.07.2018. Оригинал-макеттен 17.07.2019 да басууга уруксат берилди. Форматы 70х90/16. Кегли 11, 12 шпондуу.»Тayms“ гарнитурасы. Офсеттик ыкмада басылды. Офсеттик кагаз. Шартуу б.т. 11,70. Эсеп б.т. 9,7. 95 нускада басылды. Буюртма №

Өзбекстан Республикасы Президенти Администрация алдындагы Маалымат жана массалык коммуникациялар агенттигинин «O‘qituvchi» басма-полиграфиялык чыгармачылык үйү. Ташкент – 206, Юнусабад району, Янгишахар көчөсү, 1-үй.
Келишим № 29-19.

**Ижарага бериле турган окуу китебинин абалын
көрсөтүүчү жадыбал**

№	Окуучунун аты жана фами- лиясы	Окуу жылы	Окуу китебинин алынган- дагы абалы	Класс жетекчиси- нин колу	Окуу китебинин тапшырыл- гандагы абалы	Класс жетек- чисинин колу
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

**Окуу китеби ижарага берилип, окуу жылынын аягында кай-
тарып алынганда жогорудагы жадыбал класс жетекчиси тара-
бынан төмөнкү баалоо критерийлеринин негизинде толтурулат:**

Жаңы	Окуу китебинин биринчи жолу пайдаланууга берилгендеги абалы.
Жакшы	Мукабасы бүтүн, окуу китеби негизги бөлүгүнөн ажыралбаган. Бардык барактары бар, жыртылбаган, ажырабаган, беттеринде жазуу жана чийүүлөр жок.
Канааттан- дырарлуу	Мукабасы эзилген, бир аз чийилип, четтери тытылган, окуу китебинин негизги бөлүгүнөн ажыраган түрү бар, пайдалануучу тарабынан канааттандырарлык ремонттолгон. Ажыраган барактары кайра ремонттолгон, айрым беттерине чийилген.
Канааттан- дырарлуу эмес	Мукабага чийилген, жыртылган, негизги бөлүгүнөн ажыраган же таптакыр жок, канааттандырарлуу эмес ремонттолгон. Беттери жыртылган, барактары жетишпейт, чийип, боёп салынган. Окуу китебин калыбына келтирүүгө болбойт.